

પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં.

મુંબઈ સમાચાર ઑફીસ—ફ્રીયર રોડ—મુંબઈ.

અમરચંદ પીં પરમાર—નંં ૮, બીજી ભોઈવાડો—મુંબઈ.

ડાક્ટર—વૈદરાજ મહિધર પુરુષોત્તમ વૈદ્ય, વીઠ્ઠલવાડી.

મેસર્સ એનં એમં ત્રીપાઠી એંડ કું.—પુક સેલર્સ, કાલબા
દેવી રોડ.

આ પુસ્તક સન ૧૮૬૭ના ૨૫ મા એક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૦૦૯ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કાવ્યવિનોદ

વિષય ૬ - : ૧૨૧

કાવ્ય વિનોદ.

પ્રથમ કુંજમાળા (ભાગ ૧ લો.)

કુંજ ૪૭.

(સમજૂતી તથા અર્થ સહિત)

જુના હિંદી કવિઓના અદ્ભુત કાવ્યોમાંથી દોહન કરી કાઢેલાં
અમત્કારી કાવ્યોનો અપૂર્વ સંગ્રહ.

(અનેક રસ, પ્રસ્તાવિક, રાજનીતિ, શિક્ષા, હાસ્ય, ઇતિહાસ ઇતી બરપૂર.)

લેખક—પ્રકાશક,

અમરચંદ પીં પરમાર.

સં ૧૯૬૩નાં આખાં વર્ષમાં દર શનીવારે “મુંબઈ સમાચાર”માં
‘કાવ્ય વિનોદ’ના મથાળાં નીચે આવેલા લેખો.

જ્યાં ન પહેંચે રાવે, ત્યાં પહેંચે કવિ.

અથ સ્વામીત્વના સર્વ હક્ક સ્વાધીન.

સં ૧૯૬૪-સન ૧૯૦૭.

કિંમત આઠ આના.

મુંબઈ:

કોટ, ફીચર શેડ પર મુંબઈ સમાચાર છાપાખાનામાં કેપ્શન માણિકજી પરગોરજી
મીનાચેદરદોમજીનાએ છાપ્યું છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૦૦૬

૬-૧૨૩

પ્રસ્તાવના.

સુરમા મારલંકારા મુપદન્યામા મુવર્ણમય મૂર્તિઃ ।

કવિતા તથૈવ કાન્તા ન લખ્યતે પુણ્યહીનેન ॥

અર્થ—ગંગારાદિ રસોવાળી, ઉપમાદિ અલંકારોવાળી, સાર ચરણો વડે રચાયેલી અને જેની છબી સુવર્ણ—સારા અક્ષરોમય હોય એવી કવિતા—કિંવા રસીલી, ઘરેણાંયુક્ત, સુંદર ગતિવાળી, તથા જેની કાન્તિ સુવર્ણ—સોના સ રખી હોય એવી સ્ત્રી—એ બંને વસ્તુઓ ભાગ્યહિન મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતી નથી.

ઉત્તર હિંદવાસીઓની સોબતને લીધે નવ વરસની ઉમરથીજ હિંદી કાવ્યો મોઢે કરવાને અને ભારી શોખ હોતો; અને પ્રસંગ મળતાં સાંભળી નકલ કરી લેતો હોતો. એ શોખ વધતા વધતાં, કંઈક પિંગલનો અભ્યાસ કરી, ભાટચારણો પાસેથી દખ્ખ દસાદિ શીખી લેતો.

સુરતની હાઈ સ્કૂલમાં ઇનામના મેળાવડાઓમાં હેડ માસ્ટરો મીં વીં એનં પાઠક, મીં મોડક, મીં ઉત્તમરામ નરભિરામ, મીં એમં એનં વહાડયા (હાલના મ્યુનીસીપલ સેક્રેટરી) ઇં ના સમયમાં રેસીડેન્સોમાં ભાટના કવિતોથી સ્ટેજ ગજવી મુકતો; સુરતના ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ ડૉક્ટર સર જીં બર્ડુડ (પછી હાઈ કોર્ટના જજ અને કોસીલર) એવા મેળાવડામાં મારાં કાવ્યો સાંભળી એટલા બધા ખુશી થતા કે મને ખાસ ઇનામ આપી વારંવાર બંગલે બોલાવી કાવ્ય સાંભળતા, અને ઘણીવાર નોકરી આપવાની પણ માગણી કરી હતી.

તાં ૨૦ મી ઑગસ્ટ સન ૧૮૮૧ ને દિવસે મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સર જમ્સ ફર ગ્યુસન સાહેબના માનમાં સુરત હાઈ સ્કૂલમાં થએલા બવ્ય મેળાવડામાં ગવર્નર સાહેબ વિષે રચેલાં ખાસ કાવ્યોથી તેઓ એટલા ખુશી થયા હતા કે મુંબઈથી તાર કરીને તેની નકલ મંગાવી હતી.

પરિક્ષા પૂરી થયા પછી હાસ્યરસના ટુચકા અને કવિતો સાંભળવાને મારા વિદ્યાર્થી બંધુઓ ટોળું વળી મારી આસપાસ વર્તિળાઈ જતા અને અનેક જગતોમાં તેવોજ પ્રસંગ આવતો; એ મિત્રો હજી તે બાલ્યાવસ્થાને યાદ કરી મારી સાથે ધારો પ્રેમ રાખે છે. સુરતમાં કવિ નર્મદાચંદ્ર, કવિ નવલરામ, રાં બાં મુકંદરાય મણીરાય, ઇં એ મારાં કાવ્યો સાંભળવાને કેટલાએક ખાસ મેળાવડાઓ કર્યા હતા.

કેટલાએક ભાટોની સામે કવિતો બોલવાની હરીફાઈમાં ઉતરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો હતો, અને સાત રાત સુધી સામસામા બોલતાં છતાં મારા મોઢેના લગભગ છ હજાર કાવ્યોનો ભંડાર ખૂટતો નહીં. પાદપૂર્તી અને કાવ્ય બનાવી ઇનામો મેળવવાને પણ હું ભાગ્યશાળી થયો હતો, તેમજ કેટલાએક નાટકોમાં મારા બનાવેલાં કાવ્યો વિદ્યમાન છે.

ખરોડ કોલેજમાં વિદ્યાર્થી, રજપૂતાનામાં વકીલ, અને મેઘો કોલેજમાં રાજકુવરેન માસ્ટર તરીકેની મારી આઠ વર્ષની કારકીદીમાં નામદાર ગાયકવાડ સરકાર, જોધપુર, સીરોહીના તેમજ ભાવનગર અને ઇડરના મહંમ અને હાલના મહારાજ સાહેબો ઇં આગળ ઘણાં રસીક કાવ્યો બનાવી રજી કર્યાં હતાં. રજપૂતાનામાં ઘણા કવિઓનો સત્સંગ કરી અને હા થના લખેલા જૂના કાવ્યો અને ગ્રંથો વાંચી મારો અભ્યાસ વધારી અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે.

દેશભક્ત દાદાભાઈ માટેના, સર શ્રીરોઝશાહને માન આપવાના, નેશનલ કોન્ગ્રેસ, પ્રેવીન્સીઅલ, જેન અને સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં, મહોમેદનોના, માનપત્ર આપવાના, ધર્મના અને સાહિત્ય પરિષદના મુંબઈમાં મળેલા સેંકડો મેળાવડાઓમાં હાસ્યરસથી ભરપૂર શીઘ્ર કવિતા બનાવી સંભળાવવાના મને અનેક પ્રસંગો આવ્યા હતા, અને પૂનાની કોન્ગ્રેસમાં તો “કોન્ગ્રેસના પોએટ લોરીએટ”ના ઉત્તેજિત ઉપનામથી સંબોધી પ્રમુખ બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ કોન્ગ્રેસના કવિતો સંભળાવવા મને સ્ટેજ પર બોલાવ્યો હતો.

કાવ્યને લીધે આર્યાવર્તન ખ્યાતિને પામ્યું છે, અને ઇટલી અને જર્મની ઇંગ્લેન્ડ દેશોની ઉન્નતિ કવિઓ અને ફિલસૂફોને આભારી છે, એ વાત જગજગદર છે.

કવિઓ જન્મથી જ થાય છે પણ ખનાવેલા થતા નથી. શૂર ચઢાવનારા ભાટચારણો રજપૂતોને મરણીઆ કરતા તે વખત ગયા; તોપણ ચંદ, સુર, તુલસી, કેશવ, ભખણ, બિહારી ઇંગ્લેન્ડ ભાષા કવિઓ આપણા માટે મોટો વારસો મુકી ગયા છે. વિલાયતમાં રાજ્યકવિઓની કદર એટલી બધી છે કે તેઓને “લોર્ડ”ના ખતાબ અને જાગીર આપવામાં આવે છે; પણ અફસોસ સાથે જણાવવું પડે છે કે હાલના સમયમાં અત્રે રજવાડાઓમાં મોટે ભાગે કવિઓની કદર ઘટતી જાય છે; અને કેટલાકોને ખુશામદ કરી નિર્વાહ ચલાવવાની ફરજ પડતી જાય છે.

કહું છે કે :— જહાં ન પહુંચે રવિ, વહાં પહુંચે કવિ.

કવિતાની સાદી વ્યાખ્યા એટલી જ થઈ શકે છે કે—મનુષ્યના મનને રસના ભાવમાં તણીન કરી આનંદ આપનારી ઉચ્ચ કલ્પના તે કવિતા અને તેનો ચોજક તે “કવિ.” હિંદી ભાષાનાં કાવ્યો દરેક રસમાં બીજા ભાષાઓ કરતાં ઘણી શોભા આપે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલી એ શક્તિ વડે મોટે ભાગે મારા મોઢેના કાવ્યોમાંથી તેમજ બીજાં કેટલાંએક ચમત્કારી કાવ્યો, રસીક વાંચકો આગળ રજુ કરવાની મુંબઈ સમાચાર પત્રના ઉત્સાહી અને વિદ્વાન માલીક અને એડીટર મી. કેમ્પસર માણે કજીની પ્રેરણાથી દર શનીવારે “કાવ્ય વિનોદ” નો વિષય લખવો મેં શરૂ કર્યો; અને તે જોમ જોમ વધુને વધુ પસંદ આવતો ગયો, તેમ તેમ હું વધુ ચમત્કારીક કાવ્યો લખતો ગયો; તે એટલે સુધી કે કેટલાંએક કાવ્યોના અર્થ માટે ધનામી છાપવાની પણ જરૂર પડી હતી.

ઘણા રસીક વાંચકોની માગણીથી સમાચારની મૂળ મેદર પરથી “પ્રથમ કુંજમાળા” (પહેલા ભાગ) તરીકે આ પુસ્તક છાપીને પ્રસિદ્ધ કરું છું. મુંબઈ સમાચારને તેમજ મને મળેલાં સંકટો પત્રો અને પુસ્તકના ઔરર પરથી માલમ પડે છે કે એ વિષય ખુબ પસંદ આવ્યો છે, અને ભવિષ્યમાં પણ મુંબઈ સમાચાર તે પત્રમાં આપવો ચાલુ રાખશે.

કાવ્ય વિનોદમાં શૃંગાર લખવાનો મુખ્ય આશય એટલો જ છે કે કેટલાક વાંચકોને કાવ્યનો રસ લગાડી ચેરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન કરવો.

હું ઉમેદ રાખું છું કે જોમ વાંચકોને કુંજ હોય છે, તેમ રસીકજનો “કાવ્ય વિનોદ” રૂપી ખાગમાંની જુદી જુદી કાવ્ય-કુળોમાં કરી પોતાને મન ગમતા પુષ્પોનો ભાગ લઈ તેના માળીને કૃતાર્થ કરશે.

છંદ, વ્યાકરણ, જોડણીની અને નજરદોષની જે જે ભૂલો માલમ પડે તે માટે મને ક્ષમા કરશો, અને અર્થ, પાઠાંતર ઇંગ્લેન્ડ ના દોષો કૃપા કરી મને જણાવી ઉપકારી કરશો. બીજા પ્રવેશ (ભાગ)માં વિશેષ ચમત્કારી કાવ્યો આપવાની હું ઉમેદ ધરાવું છું.

અર્પણ પત્રીકા.

તે મહાન કવીશ્વરો કે જેઓની પ્રસાદી જગતમાં દિન દિન નવો પ્રકાશ નાખી શન્ય હૃદયને પ્રકાશિત કરે છે, તેમજ તે મહાન નરો કે જેઓ કાવ્યના કદરદાનો છે, જેઓને હું નમ્રતા પૂર્વક આ નાનું પુસ્તક અર્પણ કરું છું.

છપ્પય.

કહાં રામ કહાં લક્ષ્મણ, નામ રહિયા રામાયણ,
કહાં કૃષ્ણ ખળદેવ, પ્રગટ ભાગોત પુરાયણ;
વાલમીક શુક વ્યાસ, કવિતાન કરંતા,
કુણ સરપ સેવતા, ધ્યાન મન કવણ ધરંતા;
જગ અમર નામ આહો જિકે, સુણો સજવણ અર્જુનો,
રાજસી કહે જગરાણુરો, પૂજો પાય કવીશ્વરો.

કાવ્ય-માળી,

મુંબઈ, નવું વર્ષ, }
૧૯૬૪.

અમરચંદ પી. પરમાર.

અક્ષરના ક્રમવાર કાવ્યોની અનુક્રમણિકા.

ક્ર.સં.	અંક.	પહેલું પદ.	વૃત્ત.	કવિનું નામ.	વિષય.	પાનું
૧	૧	અ.-આહા જેની આગે (યુ.)	દોહડાં	૦	કવિતા	૧
૨	૫	ધધર કિધરકી સોલ આની	૦	૦	"	૨
૨	૭	એકલી સાથે સખ સધે ...	સાખી	કખીર	વૈરાગ્ય	૩
૩	૧૪	અધુર મધુરતા કદિનતા કુચ	દોહડાં	૦	કાવ્ય-શૃંગાર	૫
૫	૧૯	ઈંદ્ર વાહન રવિ સુત	૦	૦	ગૂઢ	૭
૫	૨૦	અભિ વાહન વાહન	૦	૦	"	૭
૭	૩૨	એક તાને એક કીલ દે...	દોહડાં	૦	પ્રેમ	૧૧
૭	૩૩	અતી ઘણું નહીં તાણીએ (યુ.)	"	૦	પ્રસ્તાવિક	૧૧
૮	૪૨	અમી હલાહલ મદ બરે...	"	૦	"	૧૪
૧૧	૪૭	એક ખાર શિવા મુગરાજ ચઢી	સવય	અમર પાદપૂર્તી-અમત્કારી	...	૧૭
૧૧	૪૯	અજા સાહેલી તામુ રિપ	૦	૦	ગૂઢ	૧૭
૧૨	૫૧	એક દુહો પર લાખ બિહારીકો	સવય	૦	કવિતા	૧૯
૧૫	૬૩	ઉંચે ઘોર મંદરકે અંદર	કવિત્ત	ભખણુ	ગૂઢ-વીર-અમત્કારી	૨૨
૧૭	૬૯	એક સમે સજયો શાણુગ	સવય	ગંગ	પાદ-સમરથા	૨૪
૧૯	૭૭	ઉપન્યા જલકા જલમે રહે	૦	૦	"	૨૭
૨૦	૮૫	ઉત્તર દચ્છન પૂરવ પચ્છમ	સવય	ચારકવિ	અમત્કારી-કવિતા	૨૮
૨૧	૯૪	ઉંચી મેડી કચેરો ધણી...	દોહડાં	૦	" સમરથા	૩૦
૨૩	૧૦૨	આપા ભક્તન મુખ ખસે	"	૦	સમરથા	૩૪
૨૫	૧૧૧	અશ લેગો અણુદાધ	છપપ	દુરસાથ	વીર	૩૭
૨૬	૧૧૨	અકબર (જુઓ-દુરસાથ)	સોરકા	"	"	૩૭
૨૬	૧૧૮	એક સતી વર સાતને	દોહડાં	દસપત	સમરથા	૩૮
૨૭	૧૨૩	અંતર અંગુલી ચારકો	"	૦	અમત્કારી	૩૯
૨૭	૧૨૭	એક સમે કરતાર ખીસંભર	૦	૦	કૃષ્ણલીલા-ગૂઢ	૪૦
૩૧	૧૪૬	ઈશક મુશક મુજસ ખાંસી...	દોહડાં	૦	પ્રસ્તાવિક	૪૭
૩૧	૧૪૭	અફીણુ રંગ ભુતીઆં	૦	૦	હાસ્ય	૪૮
૩૩	૧૬૧	આવી સ્કંધ ઉપર મુજ પડે	૦	૦	સમરથા	૫૨
૩૫	૧૭૮	ઇન લક્ષનતે જાનિએ	દોહડાં	૦	પ્રસ્તાવિક	૫૫
૩૭	૧૯૦	આદિ કરેતે સખકો પારે	૦	૦	સમરથા	૫૮
૩૭	૧૯૧	એક નારી વહ લે બહુ રંગી	૦	૦	"	૫૮
૩૯	૨૦૩	અરિ નારી અર મુચુકે	દોહડાં	ખીરખલ	અમત્કારી	૬૩
૩૯	૨૦૪	અખળા નહીં પણ છે પ્રખળા...	ચોપાઈ	૦	પ્રસ્તાવિક	૬૩
૩૯	૨૦૭	એક એકથી અધીક છે	દોહડાં	ખુલાખી	પ્રસ્તાવિક	૬૩
૪૧	૨૧૭	આયે થે ઇસ ખાગમે	ખેત	૦	રાજનીતિ	૬૭
૪૧	૨૧૯	અયે શાહ અદલ સખકા...	પદ	દોડરમલ	"	૬૯
૪૬	૨૫૮	આગે ભયો ચંદ્રહાસ મહીપતિ...	કવિત્ત	પ્રખીન	શૃંગાર	૮૨
૪૬	૨૬૦	આશ્રીત જનને આપ ઉગારે	દોહડાં	૦	સમરથા-	૮૨
૪૬	૨૬૧	આપ હિલે મોહ હિલાવે	દોહડાં	૦	"	૮૨
૪૬	૨૬૫	અતિ સુંદર ચાહે જગ જેને	"	૦	"	૮૩
૪૬	૨૭૦	આસપાસ જોદા ખડે	સાખી	કખીર	વૈરાગ્ય	૮૪
૪૭	૨૭૬	ઇતેસર નહાવે કરેદાન ધ્યાન	ખુજંગી	ચંદ	વીર	૮૬
૧	૩	ક.-કામની લોચન કવિ ખચન	દોહડાં	૦	કવિતા	૨
૨	૬	કામધેનુ સો કાવ્ય હે	દોહડાં	૦	"	૩
૪	૧૬	કાવ્ય મુધારસ છંદ કુંભ	દોહડાં	૦	"	૬
૭	૩૦	કુદન તેરો ખાપ, જાય દખન દલ	છપપ	ગંગ	અમત્કારી	૧૦
૯	૩૮	કીચા કટાક્ષ કવિ કપન	દોહડાં	અમર	કવિતા	૧૪

૧૦	૪૫	ક.-કાકુ એક લલના જવાહિર...	...	કવિત્ત	હરિચંદ્ર શંગાર-ચમત્કારી..	૧૬
૧૬	૬૭	કણુ દેવો સોંચો મુસર	દોહા	બિહારી ચમત્કારી ...	૨૩
૨૮	૧૩૪	કંદારમે બસે કહા	કવિત્ત	૦ વેરાગ્ય ...	૪૨
૨૯	૧૩૬	કરીએ રંભ હરિએ ચકવ	છપ્પથ	પિંગળ ચમત્કારી-શંગાર...	૪૩
૪૪	૨૪૦	કેતેઈ દેશ છતે દલક બલ	સવૈયા	બખ્તુ વીર ...	૭૫
૪૫	૨૫૧	કયા કહું કિરતારકું	૦	પ્રસ્તાવિક ...	૭૯
૪૬	૨૬૬	કાચી કાયા મન અધિર	સાખી	કબીર વેરાગ્ય ...	૮૪
૨૧	૬૨	ખ.-ખેડુ ઘોડો ખાટલો	દોહા	૦ ચમત્કારી ...	૩૦
૩૦	૧૪૦	ખુશહુતા પીયલ કમંધ	દોહા	પ્રતાપ વીર ...	૪૬
૩૬	૧૮૭	ખડા ન હીએ પારધી	"	૦ પ્રેમ ...	૫૭
૪૧	૨૧૮	ખોદા રહમ કરતા નહી...	...	૦	અબુલકાદ રાજનીતિ ...	૬૮
૧૬	૬૬	ખ.-ગજ ગતિ કઠી કેશરી	દોહા	૦ ચમત્કારી ...	૨૩
૨૭	૧૨૧	ગરબહી અરજીન જોગી...	...	સવૈયા	બંગ પાદપૂર્તી ...	૩૯
૩૪	૧૬૭ થી ૧૭૨	ગપ સમ ગણે ગમાર	દોહા	દલપત સમરથો ...	૫૩
૪૭	૨૭૫	ગોરી ગાહક રતનકી	દોહા	૦ પ્રસ્તાવિક-કવિતા...	૮૭
૨	૧૧	ચ.-ચંદ છંદ, પદ મુરકે:	દોહા	૦ કવિતા ...	૪-૧૬
૩	૧૨	ચરણુ ધરત ચિંતા કરત,	...	દોહા	૦ " ...	૪
૪	૧૮	ચારણુ ચારણુ ચાડીઆ	...	ગીંગલ	ભાટ " ...	૬
૧૧	૪૯	ચાતુક સીત સમીર સર...	...	દોહા	પખીન રેતુ ...	૧૭
૧૬	૬૫	ચાર ચતુરપદ ચાર	દોહા	૦ સમરથો ...	૨૩
૨૧	૮૬	ચાહ ઘટી ચિંતા ગઈ...	...	સાખી	કબીર વેરાગ્ય ...	૨૬
૨૩	૧૦૧	ચાતુર કન્યા જીપે મિલ	કવિત્ત	૦ કૃષ્ણલીલા-ગદ... ૩૩	૩૩
૨૮	૧૨૬	ચંપા તુજમેં ત્રીન ચુણુ	દોહા	૦ કૃષ્ણલીલા ...	૪૧
૨૮	૧૩૦	ચંપક વણી રાધિકા	દોહા	૦ કૃષ્ણલીલા ...	૪૧
૩૦	૧૪૧	ચવાણાં દિસી ગઈ,	દોહા	૦ વીર ...	૪૬
૩૨	૧૫૬	ચિંતા જવાલ શરીર ખન,	...	કુંડળિઆ	ગિરધર પ્રસ્તાવિક ...	૫૦
૩૪	૧૬૬	ચમકત ચપલા ન,	કવિત્ત	બખન વીર ...	૫૩
૩૮	૧૯૮	ચલન ચલન સખ કોઈ કહે	...	સાખી	કબીર વેરાગ્ય ...	૬૧
૩૯	૨૦૫	ચતુર ન સરખા હોત તો	...	દોહા	૦ પ્રસ્તાવિક ...	૬૩
૩૯	૨૦૬	ચાહુ ચતુરને તો સહુ	"	૦ " ...	૬૩
૪૦	૨૧૦	ચાર બંસ ચાવીસ ગજ...	...	"	ચંદ રાસો ...	૬૫
૪૬	૨૫૭	ચંદ વિલા ચોસક કળા,...	...	કવિત્ત	પ્રખીન શંગાર ...	૮૧
૪૬	૨૫૬	ચંદ્ર માસ સરસ, સુકુમારકો	...	"	ગંગ " ...	૮૨
૪૭	૨૮૧	ચિત્ત કાચ્ય (સ્વાસ્તિક ગતિ બંધ)...	...	સવૈયા	પ્રખીન પ્રેમ ...	૮૮
૧૮	૭૩	છ.-છોટે છોટે ચુલનકો	...	કવિત્ત	દેવીદાસ રાજનીતિ ...	૨૫
૭	૩૧	જ.-જલદ મુતામુત હાર ભયો;	...	સોરઠા	૦ ગદ ...	૧૧
૯	૩૯	છતે કટકે કટાકિતે	...	દોહા	૦ શંગાર ...	૧૪
૧૭	૬૮	છનકો ભાર અતોસ હે...	...	દોહા	બંગ સમરથો ...	૨૪
૧૮	૮૧	જો છણી કારજમે કુસલ સો...	...	દોહા	૦ પ્રસ્તાવિક ...	૨૭
૨૨	૯૯	જાન દેહો લંક સખ	૦	૦ વીર ...	૩૨
૨૫	૧૦૭ થી ૧૦૯	જેસા કરને ગય	દોહા	૦ ગદ-પાદપૂર્તી ...	૩૬
૩૧	૧૪૪	જુઠા ખોલાનું જુઓ	...	દોહા	૦ પ્રસ્તાવિક ...	૪૭
૩૨	૧૫૦	જો તોડું કાંટા ખવે,	...	સાખી	કબીર વેરાગ્ય ...	૪૮
૩૫	૧૭૩	જહાં કહુ ખોલવો ના,	...	કવિત્ત	જમુરામ રાજનીતિ ...	૫૪
૩૬	૧૮૮	જલ થોડા નેહ ઘણાં	...	દોહા	૦ પ્રેમ ...	૫૭
૩૮	૧૬૫	જો દસ ખીસ પચાસ	...	સવૈયા	મુંદર વેરાગ્ય ...	૬૦
૪૧	૨૨૦	જો તુમ અદલસે કરો	...	પદ	કોકિલતાસ રાજનીતિ ...	૬૬
૪૫	૨૫૪	જહાં ચતુર નાહીન	...	દોહા	૦ પ્રસ્તાવિક ...	૮૦
૪૬	૨૬૬	જાઓ ભરથાર મુખે,	...	કવિત્ત	અમર વીર-ચમત્કારી ...	૮૩
૪૭	૨૮૦	જહાં ન જાકો ચુન લહો...	...	દોહા	૦ પ્રસ્તાવિક ...	૮૭
૧	૨	ત.-તિલભર તેતીવાર	...	સોરઠા	દયાળ કવિતા ...	૨
૩	૧૩	તંત્રી નાદ કવિત્ત રસ	...	દોહા	૦ " ...	૫
૫	૨૨	તન સંદેક ચુન રતન	...	"	૦ " ...	૮
૧૬	૭૬	તબકું જંગત ખીન ખૂબન	...	છપ્પથ	કેશવ ચમત્કારી-રાજનીતિ.	૨૬

૩૦	૧૩૯	ત.-તુરક કહાસી સુખ પતો	દોહા	પ્રતાપ	વીર	...	૪૬
૩૨	૧૫૪	તુ વામે ત દાહણે	"	૦	"	...	૪૯
૪૦	૨૦૮	તુ પર ગોરી રતીય	૦	ચંદ	રાસો	...	૬૪
૫	૨૧	દ.-ફળન સળગન અગ્નિ નવ... ..	દોહા	૦	અમતકારી	...	૭
૫	૨૫	હીન હીનતા ન તને	"	૦	"	...	૮
૧૦	૪૪	દધિ સુતાએ દધિસુત ગૃહયો	૦	૦	ગૃહ	...	૧૫
૧૪	૫૭	દધિ સુત વાહન વદન છબી	દોહા	૦	ગૃહ	...	૨૦
૧૭	૭૦	દહીહુત્રીબકે દિન જો	દોહા	અમર	શંગાર	...	૨૪
૨૧	૮૦	દયા કોન પર કીછએ	સાખી	કબીર	વેરાગ્ય	...	૩૦
૨૪	૧૦૩	દાતા ધર જાતી જોયે	કવિત	૦	હાસ્ય	...	૩૪
૨૭	૧૨૨	દીજે તો વેશપાકો દીજે	૦	૦	હાસ્ય-કૂટ	...	૩૬
૨૭	૧૨૪	દશન ચાર પ્રકારકે... ..	દોહા	પ્રબીન	પ્રેમ	...	૪૦
૩૨	૧૫૧	દુરખલકો ન સતાધએ,	સાખી	કબીર	વેરાગ્ય	...	૪૯
૪૦	૨૦૯	હીન પલટયો પમરી ધડી... ..	દોહા	ચંદ	રાસો	...	૬૪
૪૨	૨૨૧	દિનચારી કકે નિસા	કવિત	૦	રાજનીતિ	...	૬૯
૪૫	૨૫૬	દિનમે દિવાકરસી	કવિત	ગંગ	શંગાર	...	૮૦
૩૦	૧૪૨	ધ.-ધડ રહેસી, રહેસી ધરમ... ..	"	૦	વીર	...	૪૬
૩૭	૧૬૧	ધર્મનકો મુલ એક... ..	કવિત	અમર	વેરાગ્ય	...	૫૯
૪૭	૨૭૨	ધરે કર ગગરી, યમુન જલ ડમરી... ..	કવિત	૦	કૃષ્ણલીલા-અમતકારી..	...	૮૪
૮	૩૬	ન.-નેહ નિભાવન હે	દોહા	૦	પ્રેમ	...	૧૨
૮	૪૧	નર મરકટ નચવત... ..	"	૦	શંગાર	...	૧૪
૧૨	૫૦	નહીં પરાગ નહીં મધુ પૂરી	દોહા	બિહારી	અમતકારી	...	૧૮
૧૫	૬૧	નોસો ચુહા ખાયકે... ..	કવિત	ભુવાણ	કવિતા	...	૨૮
૨૦	૮૨	નામ સુન્યો બીરખલ હમે	દોહા	ચાર કવિ	કવિતા	...	૧૨
૨૪	૧૦૪	નારી છુલાઈ ખરચે દામ... ..	૦	૦	સમરથા	...	૩૪
૨૭	૧૨૫	નગ દહીતા પતી પુત્રની	૦	૦	ગૃહ	...	૪૦
૪૧	૨૧૪	ન કરના પૂકા કિસીકા	દોર	બીરખલ	રાજનીતિ	...	૬૭
૪૪-૫	૨૪૧ થી ૨૫૨	નાયકા વાળનનવ રન	કવિત	અમર	શંગાર	૭૬ થી ૭૯	
૩	૧૫	પ.-પિંગળ બિન છંદ રચે	દોહા	૦	કવિતા	...	૫
૮	૩૫	પ્રભુતાઈકો પરહરી	"	પ્રબીન	પ્રેમ	...	૧૨
૧૦	૪૬	પ્રેમ બીજ પ્રબીન ઉર	"	"	શંગાર	...	૧૬
૧૩	૫૫	પ્રીત પરાની ન હોત હ	દોહા	૦	પ્રેમ	...	૨૦
૧૪	૬૦	પ્રથમ પક્ષ અપાડમે	દોહા	૦	સમરથા-હાસ્ય...	...	૨૧
૧૮	૭૪	પાનીકે જંતુ કહા પહેજાનત	સવૈયા	પ્રબીન	પ્રેમ	...	૨૬
૧૯	૭૮	પ્રાન તખાતુરકે રહે... ..	દોહા	ચંદ	પ્રસ્તાવિક	...	૨૭
૨૧	૮૩	પાન સરે ઘોડા અડે	"	૦	અમતકારી	...	૩૦
૨૧	૮૫	પાની કાઠી પાવકી... ..	દોહા	૦	"	...	૩૧
૨૭	૧૨૬	પગ પાખી જો પરવરે,	દોહા	૦	સમરથા	...	૪૦
૩૦	૧૩૭	પાતલ જો પતશાહ	સોરકા	પરિવસિંહ	વીર	...	૪૫
૩૦	૧૩૮	પટકું મુંછાં પાંજુ... ..	સોરકા	"	"	...	૪૫
૩૩	૧૬૨	પાકાઈ છે તો તનમાં પરી	૦	૦	સમરથા	...	૫૨
૩૮	૧૯૯	પાવ પલ્લકી શુદ્ધ નહીં	સાખી	કબીર	વેરાગ્ય	...	૬૧
૩૯	૨૦૧	પાયા હીરા લાખકા આયા	દોહા	બીરખલ	અમતકારી	...	૬૨
૪૦	૨૧૨	પૂછત ચંદસુ બલિય	૦	ચંદ	રાસો	...	૬૬
૪૨-૩-૨૨૨ થી ૨૩૭		પ્રવનોતર (પોડસ-સોળ)	અપ્ય	અમર	વેરાગ્ય	...	૭૦
૪૩	૨૩૯	પવન બખજુ અરિ પર ચડે	દોહા	૦	સમરથા-ગૃહ	...	૭૨
૪૭	૨૭૧	પીળે પટ સારી ઉર સિસતે	કવિત	૦	કૃષ્ણલીલા-શંગાર...	...	૮૪
૩૮	૧૯૬	ફ.-ફલે ચંપો રાય જાઈ જુધ	કવિત	દુગદાસ	રાજનીતિ	...	૬૦
૧	૬	બ.-બ્રજ ભાષા ભાવત સકલ... ..	દોહા	લજ્જુભાઈ	કવિતા	...	૨
૮	૩૭	બાદશાહ સલામત છત્રપતી	દિગ્ગજ	ગંગ	હાસ્ય	...	૧૩
૧૫	૬૨	બાવન ગામ દિઆ... ..	સવૈયા	૦	કવિતા	...	૨૨
૨૧	૯૧	બકરી પાતી ખાત હે	સાખી	કબીર	પ્રસ્તાવિક	...	૩૦
૨૨	૯૬	બાર સરોવર તેર હંસ	દોહા	૦	ગૃહ	...	૩૧

૨૩	૧૦૦	ખ.-બેનનકી બાગેશ્વરી	કવિત	પ્રબીન	કચ્છીલીલા	...	૩૩
૨૪	૧૦૬	બહે ન હુજે બુનન બિન... ..	હોહા	વંદ	પ્રસ્તાવિક	...	૩૫
૨૯	૧૩૫	બખતકે બિયે ઝાંઝ નોખત	કવિત	જુસુરામ	રાજનીતિ	...	૪૨
૩૨	૧૫૩	બાળ બાખર શાહરા લે ગયો... ..	હોહા	૦	વીર	...	૪૬
૧	૪	બ.-બાપા સાખા હે સહી	હોહા	૦	કવિતા	...	૨
૪	૧૭	ભાટ ભાટ ભાટડી	ડિંગળ	ચારણ	કવિતા	...	૬
૫	૨૪	ભલે ભલાઈ ના તજે	હોહા	૦	પ્રસ્તાવિક	...	૮
૬	૨૮	ભલે ભલે રે ભાટલું થોડું	ડિંગળ	ભાટ	હાસ્ય	...	૯
૯	૪૩	ભૂંડી કાંટા તિલક	હોહા	૦	પ્રેમ	...	૧૫
૧૩	૫૪	બ્રંગ, પતંગ, બુજંગ	સવેયા	પ્રબીન	પ્રેમ	...	૧૬
૩૧	૧૪૮	ભીમકો દીચો થો બિખ... ..	કવિત	૦	રાજનીતિ	...	૪૮
૩૨	૧૫૨	ભોમ પરખો હો નરાં	હોહા	૦	વીર	...	૪૯
૬	૪૦	મ.-મોતી તીયનકે કાનમેં	હોહા	૦	શંગાર	...	૧૪
૧૩	૫૬	મન મેઝુ મીલા બિના	હોહા	ત્રીકમ	પ્રેમ	...	૨૦
૧૯	૮૦	મધુર બચનતેં જાતુ મીટ	હોહા	વંદ	પ્રસ્તાવિક	...	૨૭
૨૦	૮૩	મહીપર મેર હે સસી	હોહા	ચાર કવિ	કવિતા	...	૨૮
૩૧	૯૭	મુસાપર સાપ રાખે	કવિત	દેવીદાસ	રાજનીતિ	...	૩૧
૨૭	૧૨૦	મહુગળરો મદ ગણે	છપ્પય	ગદ	પ્રસ્તાવિક	...	૩૯
૩૩	૧૫૯	મોહું પેટ શકાય ન સાપી,	૦	૦	સમરયા	...	૫૧
૩૩	૧૬૦	મારગરેથી જાતાં મોહી	૦	૦	"	...	૫૧
૩૮	૧૯૭	મરદાં મુછ પાકર,	કવિત	અમર	વીર	...	૬૦
૪૧	૨૧૫	મત કર કીસીયેં અખરદસ્તી	રોર	ફેઝી	રાજનીતિ	...	૬૭
૪૧	૨૧૭	મખાશ દર પયે આઝાર	૦	અખોલફજલ	"	...	૬૮
૪૬	૨૬૨	મારે મુખ યકી પીચકારી	હોહા	૦	સમરયા-શંગાર	...	૮૨
૪૬	૨૬૪	મારા તન પર તટી પડે	હોહા	૦	"	...	૮૩
૪૬	૨૬૮	માલી આવત દેખકે	સાખી	કપીર	વેરાગ્ય	...	૮૪
૪૭	૨૭૪	મુગલ ભલે મુરાસાનકે	હોહા	ચંદ	રાસો	...	૮૫
૪૭	૨૭૭	મુદવાહી ખલ મિતકો... ..	હોહા	૦	પ્રસ્તાવિક	...	૮૭
૪૦	૨૧૧	ય.-ચહી બાન ચહુઆન	છપ્પય	ચંદ	રાસો	...	૬૫
૬	૨૯	૨.-રાજા હે રાજન હે... ..	ડિંગળ	૦	હાસ્ય	...	૧૦
૧૪	૫૮	રાધા ચાલી બાગમેં	હોહા	૦	સમરયા-હાસ્ય	...	૨૧
૧૪	૫૯	રાધા તોરેં જાનહું	"	૦	"	...	૨૧
૧૭	૭૧	રામે ન દીધી રાવણા	"	૦	" -ગદ	...	૨૫
૧૮	૭૫	રે રે ધીયણ મંદો... ..	ગાથા	૦	શંગાર	...	૨૬
૧૯	૭૬	રહો સમીય બહેનકે	હોહા	વંદ	પ્રસ્તાવિક	...	૨૭
૨૦	૮૭	રે ઘરીયારી બાઉરે... ..	૫૬	આનંદધનજી	વેરાગ્ય	...	૨૯
૨૧	૮૮	રંગીકું નારંગી ફેરે	ડિંગલ	૦	હાસ્ય	...	૨૯
૨૧	૧૨૮	રાના ભો ચમેલી ઓર	કવિત	બખન	વીર	...	૪૦
૩૧	૧૪૩	રોજ ઉઠ નાહીઓ	"	જુસુરામ	રાજનીતિ	...	૪૭
૩૨	૧૫૭	રંગબેરંગ એક પક્ષી બના	૦	૦	સમરયા	...	૫૦
૩૬	૧૭૯	યી૧૮૬ રાગોત્પતિ (નામ સાથે)	કવિત-હોહા	રામેશ્વર	રાગ	...	૫૬
૪૧	૨૧૬	રંગો મહોખત રેયતસે જો	૫૬	ખાનાખાન	રાજનીતિ	...	૬૮
૪૬	૨૬૩	રસનો ભોગી રૂડો કહે	હોહા	૦	સમરયા-શંગાર	...	૮૨
૪૭	૨૭૩	રાનીકો ચાર, મંજાર મિઠાઈકો... ..	સવેયા	૦	પ્રસ્તાવિક-હાસ્ય	...	૮૫
૫	૨૩	લ.-લઘુતાસે પ્રભુતા બહે	હોહા	કપીર	પ્રસ્તાવિક	...	૮
૨૬	૧૧૯	લાલુ લે લીલાં લીલાં	હોહા	દલપત	અમલકારી	...	૩૮
૩૧	૧૪૫	લખના પદના ચાતુરી	"	૦	પ્રસ્તાવિક	...	૪૭
૩૯	૨૦૨	લીખ પહિલો તન ધન હુજો	"	ખીરખલ	અમલકારી	...	૬૨
૪૭	૨૭૮	લખિયત ટેહી લોકમેં	"	૦	પ્રસ્તાવિક	...	૮૭
૪૩	૨૩૮	વ.-વદન રયામ ગોરેં વપુ	હોહા	૦	સમરયા	...	૭૫
૨	૮	સ.-સખહી આયે છસં એકમેં	સાખી	કપીર	વેરાગ્ય	...	૩
૨	૧૦	સુર સુર તુલસી શરૂ	હોહા	૦	કવિતા	...	૪
૬	૨૬	શકિત વાહન બક્ષ પિયુ કહે ગયે... ..	હોહા	૦	સમરયા	...	૯

૬	૨૭	સ.-સિરપર સોહત ગંગબળ...	...	દોહા	૦	સમરયા	...	૯
૭	૩૪	સીસો ભાંગ્યો સાધતાં	દોહા	૦	પ્રસ્તાવિક	...	૧૧
૧૩	૫૩	સોળ સિંગ બનીસ કુરંગ	દોહા	૦	સમરયા	...	૧૬
૧૫	૬૪	શિવ સરજકે કર ભસે	દોહા	બુખન	વીર	...	૨૨
૧૭	૭૨	શિવસુત માતા નામકે	દોહા	૦	ગુદ	...	૨૫
૨૦	૮૬	શ્યામ બદન મુખ ઉજવળ	૦	૦	સમરયા	...	૨૬
૨૨	૯૮	શ્યામ બરન પીતાંબર કાંધે	દોહા	૦	સમરયા	...	૩૨
૨૪	૧૦૫	સુનેા યારો હાલ કહું	કવિતા	અમર	શુંગાર	...	૩૫
૨૬	૧૧૭	સારંગે સારંગ ગુહયો	દોહા	૦	ગુદ	...	૩૮
૩૧	૧૪૯	શીલ કરમ, કુલ શત ચતુર	દોહા	૫૦૬	પ્રસ્તાવિક	...	૪૮
૩૨	૧૫૫	સાંધે ન બિરોધીએ	કુંડળી	ગિરધર	પ્રસ્તાવિક	...	૪૯
૩૩	૧૬૩	સોડ વિધે સંતાઇને આગ્યો	૦	૦	સમરયા	...	૫૨
૩૫	૧૭૭	સુવર્ણમય રચના બાકી	કવિતા	નૃસિંહ	વેરાગ્ય	...	૫૫
૩૭	૧૮૯	સાંધે સન અરે દુષ્ટ જન	કુંડળી	ગિરધર	પ્રસ્તાવિક	...	૫૮
૩૮	૨૦૦	સુખીઆ સખ સંસાર	સાખી	કબીર	વેરાગ્ય	...	૬૧
૪૫	૨૪૮	શાહ બચન સિંહ બસન	૦	ત્રીકમ	વીર	...	૭૮
૪૫	૨૫૦	સજબન ખાત રનેહકી	૦	૦	પ્રેમ	...	૭૯
૪૬	૨૬૭	સદગુરે ગુન ગાનેકો બ્રહ્મા મુખ...	...	કવિતા	નૃસિંહ	વેરાગ્ય	...	૮૩
૪૭	૨૭૫	શ્યામ સાંકરે જનકે	દોહા	ચંદ	રાસો	...	૮૬
૨૦	૮૪	હ.-હો સખ બુખનકે સીર બુખ	સવૈયા	ચાર કવિ	કવિતા	...	૨૮
૩૩	૧૫૮	હંસપે ગેહંદ, ગેહંદ પર...	...	૦	વેતાલ	ગુદ	...	૫૦
૪૫	૨૫૩	હોય મહુચ બાકી છતી...	...	દોહા	૫૦૬	પ્રસ્તાવિક	...	૮૦
૪૫	૨૫૫	હોત ન કારજ મો વિના...	...	"	"	"	...	૮૦

વિષયો અને કવિઓના નામવાર—નંબરો.

૧. વિષયો—(અક્ષરના ક્રમવાર.)—કાવ્યોના અંકો.

૧. કવિતા સંબંધી:—૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૯, ૧૦, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૨૨, ૩૮, ૫૧, ૫૨, ૬૦, ૬૨, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૨૭૯.
૨. કૃષ્ણલીલા સંબંધી:—૧૦૦, ૧૦૧, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૦, ૨૫૯, ૨૭૧, ૨૭૨.
૩. ગુદ-કૂટ કાવ્યો:—૧૯, ૨૦, ૩૧, ૪૪, ૪૯, ૫૭, ૬૩, ૭૧, ૭૨, ૯૬, ૧૧૭, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૫૮, ૨૩૯.
૪. ચમત્કારી (અતી) તથા અનુકારી:—૨૧, ૨૫, ૩૦, ૪૫, ૪૭, ૫૦, ૬૩, ૬૬, ૬૭, ૭૬, ૮૫, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૭, ૧૦૧, ૧૧૯, ૧૨૩, ૧૩૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૭૧, ૨૭૨.
૫. પાદપૂર્તિનાં કાવ્યો:—૪૭, ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૨૧.
૬. પ્રસ્તાવિક:—૨૩, ૨૪, ૩૩, ૩૪, ૪૨, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૧, ૧૦૬, ૧૨૦, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૭૮, ૧૮૯, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૫૧, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૭૩, ૨૭૭ થી ૨૮૦.
૭. પ્રેમ સંબંધી:—૩૨, ૩૫, ૩૬, ૪૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૭૪, ૧૨૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૫૦.
૮. રાગની ઉત્પત્તિ સંબંધી:—૧૭૯ થી ૧૮૬.
૯. રાજનીતિ સંબંધી:—૭૩, ૭૬, ૯૭, ૧૩૫, ૧૪૩, ૧૪૮, ૧૭૩, ૧૯૬, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧.
૧૦. રાસો (પૃથિરાજ-વીર) સંબંધી:—૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬.
૧૧. વીરસમય:—૪૮, ૬૩, ૬૪, ૯૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૪૦, ૨૪૮, ૨૬૬.

૧૨. વૈશાખ સંખંધી:-૭, ૮, ૨૬, ૮૭, ૯૦, ૧૩૪, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૭૭, ૧૮૧, ૨૨૨ થી ૨૩૭, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦.
 ૧૩. શૃંગારમય:-૧૪, ૩૬, ૪૦, ૪૧, ૪૫, ૪૬, ૭૦, ૭૫, ૧૦૫, ૧૩૬, ૨૪૫ થી ૨૫૨, ૨૫૬ થી ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૭૧, ૨૭૨.
 ૧૪. સમરયા (સાદા તથા દ્વીઅર્થી) સંખંધી:-૨૬, ૨૭, ૫૩, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૫, ૬૮, ૬૯, ૭૧, ૭૭, ૮૬, ૮૪, ૮૬, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૧૮, ૧૨૬, ૧૫૭, ૧૫૮ થી ૧૬૩, ૧૬૭, થી ૧૭૨, ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૬૦ થી ૨૬૫.
 ૧૫. હાસ્યને લગતાં:-૨૮, ૨૯, ૩૭, ૪૮, ૫૯, ૬૦, ૮૮, ૧૨૨, ૧૪૭, ૨૭૩.

૨.કવિઓ-(અક્ષરના ક્રમવાર.)-કાવ્યના અંકો.

૧. અક્ષરનું મંડળ (અમુલકલ, અખોલકલ, કોકલતાશ, ખાનાખાન, પંચજનનાથ, ખીરખલ, ટોડરમલ, દેવી, ધં) ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૭ થી ૨૨૦.
 ૨. અમર કાવ્ય (અમરચંદ પી. પરમાર):-શરૂનું, ૩૮, ૪૭, ૭૦, ૧૦૫, ૧૬૧, ૫૮૭, ૨૨૨ થી ૨૩૭, ૨૪૧ થી ૨૫૨, ૨૬૬.
 ૩. શ્રીમદ્ આનંદધનજી:-૮૭.
 ૪. કર્માનંદ:-૭, ૮, ૮૯ થી ૯૧, ૧૨૦, ૧૫૧, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૬૮, ૨૭૦.
 ૫. કેશવનાથ:-૭૬.
 ૬. ગદ્ય:-૧૨૦.
 ૭. ગિરિ:-૧૫૫, ૧૫૬, ૧૮૯.
 ૮. ગંજા વિ:-૩૦, ૩૭, ૬૮, ૬૯, ૧૨૧, ૨૫૯.
 ૯. આનંદગિરિ:-૮૨, ૮૩, ૮૪.
 ૧૦. ચંદ્રગિરિ:-૨૦૮ થી ૨૧૨, ૨૭૪ થી ૨૭૬.
 ૧૧. જલુભાઈ (રાજનીતિશ):-૧૩૫, ૧૪૩, ૧૭૩.
 ૧૨. ત્રીકેશ:-૧૬, ૭૮.
 ૧૩. દયાનંદ:-૨.
 ૧૪. દલપતના:-૧૧૮, ૧૧૯, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨.
 ૧૫. દુરભાઈના આઠા-આરણ્ય-મારવાડી કવિ):-૧૧૦ ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૮૨ થી ૧૮૪.
 ૧૬. દુર્ગાનાથ:-૧૯૬.
 ૧૭. દેવીનાથ (રાજનીતિશ):-૭૩, ૭૭.
 ૧૮. નરહરિ:-૧૭૭, ૨૬૭.
 ૧૯. પિંગળ:-૧૩૬.
 ૨૦. પ્રતાપના પૃથ્વિસિંહ:-૧૩૭ થી ૧૪૦.
 ૨૧. પ્રવીણ (સર્વોજ્જ્વલ સાગર):-૩૫, ૪૬, ૪૮, ૫૪, ૭૪, ૧૦૦, ૧૨૪, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૧.
 ૨૨. ખિત્તોનાથ (જેપુરના):-૫૦, ૬૭.
 ૨૩. ખીરખલ:-૧૦૧, ૨૦૨.
 ૨૪. ખુલખા:-૭૭.
 ૨૫. ભાઈનાથ:-૧૭, ૧૮, ૨૮.
 ૨૬. ભુપત:-૬૦, ૬૩, ૬૪, ૧૨૮, ૧૬૬, ૨૪૦.
 ૨૭. રામેશ:-૭૮ થી ૧૮૬.
 ૨૮. લલુભાઈ:-૬.
 ૨૯. વૃંદા:-૭૮ થી ૮૧, ૧૦૬, ૧૪૯, ૧૭૮, ૨૫૩ થી ૨૫૫.
 ૩૦. વેતાન:-૧૮.
 ૩૧. સુંદર (ભક્ત કવિ):-૧૮૫.
 ૩૨. હરિ:-૪૫.

કાવ્ય વિનોદ.

કવિ : કરાંતિ કાવ્યાનિ લાલયગુનમો જન : ।

નરુ : પ્રમુતે પ્રજાણિ મરુદ્ધતિ સૌરભમ્ ॥

કાવ્યવિનોદ કુંજમેં, કેલી કરે રસેય,
પુષ્પતર લતા ગંધતે, મસ્ત અલી અમરેય :

જહાં ન પહુંચે રવિ, તહાં પહુંચે કવિ.

૧. કુંજ.

કાવ્ય એટલે કવિતા. વેદો, બાઈથો અને જનોનાં સૂત્રો, કોરાન, એંજી બ અને અવસ્તા વગેરે ધર્મ ગ્રંથોનો વધ તો એછો ભાગ કાવ્યમાં લખાયેલો છે. એ ગ્રંથોને દરેક ધર્મવાળા ઇશ્વરી લેખ છે, અને તેથીજ સંસ્કૃત ભાષામાં તો ઇશ્વરને કવિ કહેવામાં આવે છે, અને એવું કહેવાય છે કે, જ્યાં સૂર્યનો પણ પ્રકાશ પહોંચી શકતો નથી ત્યાં કવિની કૃપના જઈ શકે છે.

“કાવ્ય” એ પણ ખીજાં દ્રવ્યોની ચેત્તે દરેક દેશની પ્રજાએ અમુલ્ય ધન માને હું છે; તેનો સંચય દરેક રક્ષણ છે. તે કાવ્યના ઝરણમાં રસીક જનો ઝીલે છે, એટલે કાવ્યના અનેક ભાગોના વિલાસી છે. કાવ્ય અને ગાયન એ હરણ, સર્પ વગેરે પશુને પણ સ્તબ્ધ કરે છે, તો મનુષ્યના શું આશરા ?

કાવ્ય વિનોદરૂપી સરોવરમાં નાના પ્રકારનાં રત્ન, કમળ, કુસુમની, મોતી આદિ પેદા થાય છે. ભેદી એના ગ્રાહક છે, અને તેઓ દુઃખ વેડીને પણ તે રત્નો વિગેરે મેળવે છે.

કાવ્ય વિનોદ એ એક ગુલજર ખાગ છે, તેમાં નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો તે ઉપરની કળી, ફુલ, મોર અને ફળથી ઝુકી રહેલાં છે. રસીક જન તે પુષ્પો અને ફળની મજા આપવાને લાયક છે, મારે અભાગ્ય તો ગુ લાખ આદી વૃક્ષોના કાંઠામાંજ લપેટાઈ રહે છે.

સૂરિમાં રત્ન અનેક છે, પણ કોહીનુર તો એકજ હોય. સર્પ અગણિત છતાં તે માં મણીધર તો કોઈકજ. મૃગના ઝુડોમાં કે સ્તુરીઓ મૃગ તો વીરલોજ. મદગર હસ્તી કદળી વનને વિખેજ. સર્પ છીપામાં મોતી હો તાં નથી. જો વર્ગમાં પદ્મણી તો કોઈકજ, અનેક ચંદન વૃક્ષમાં ખાવના ચંદન કવચિતજ. તેમ અનેક કવિઓમાં અદ્ભુત તો જવલેજ; તેમાં પણ તેનાં ખનાવેલાં અનેક કાવ્યોમાં ચમત્કારી તો થોડાજ.

કવિતાનું એક ચરણ પણ કોઈ વખતે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓના રસથી ભક્ષ પ્રકારે વધારે રસ, મજા, પ્રીતિ, વિચાર, સદગુણ વગેરે આપે છે.

દુહો.

આહા જેની આગે લોર,
મધુ અને દ્રાક્ષ ફળની;
લગારે લેખામાં નથી,
મધુરતા કાંઈ ફળની.—૧.

મણી વખત એવું બને છે કે, જેઓ પવિત્રતા ધીખરપર ચઢ્યા નહીં હોય તેઓ એક ઢગ ભેંધને આશ્રય પામે છે. ચઢવાનો પરિશ્રમ તેજ જાણે જો ચઢ્યો હોય. પ્રસવ શું કદ વંચવાને સ્વપ્ને પણ ન હોય, તેમ રસીક કાવ્ય પણ અરસીક જનને શુન્ય લાગે છે. કાવ્યના અનેક ભાવોના જેઓ વિલાસી છે, અથવા તેવા થવા પ્રયત્ન કરે છે, જો જાને વ્યંબ, દવનિરસ, અલંકાર સાથે સા

હિંદની સારી સમજ છે, અથવા જોવાને કા
વ્ય વિષે પ્રીતિ છે તેઓ માટેજ આ પ્રવાસ
છે. એક કવિએ મરતી વખતે માગી લીધું
કે, મારી કવિતા બોહના સમીપ ન જશે !

દયાળ કવિ પણ કહે છે કે:-

સોરહો.

તી લખર તેલી વાર,
વેધકસું વાતાં નહીં;
તીણ કુખળ દયાળ,
માતાં કંઈ વિધ થેહ ઉત.—૨.

અર્થ—કોઈએ દયાળ કવિને પુછ્યું કે,
ભાઈ હમેશાં કુખળા કેમ રહો છો અને
માતાના કેમ નથી? તે ઉપરથી તેણે ઉત્તર
આપ્યો કે, જેણે દેવ વીંધાયલું છે,
એટલે જ જાણકાર—ખુબીનો પીછાણનાર છે,
તેવાની સાથે શેરો વખત પણ વાત-વિનો
દનો પ્રસંગ મળતો નથી, તેથીજ હું કુખળ
હું અને કેવી રીતે માતું?

એક કવિએ કહ્યું છે કે:-

કામની લોભન કવિ ખચન,
મન ભેદન દો ઠોર;
ભેદુકે મન ભેદવો,
એ કામની કવિ કહુ જોર.—૩.

અર્થ—સ્ત્રીના કટાક્ષ અને કવિની વાણી
એ બે વસ્તુ સૂટીમાં મનને ભેદવા-વીંધવા
વાળી છે, પણ જેણે મન વીંધાયલું છે, તેણે
કંઈ કટાક્ષીનો માર અને કાંચોના રસ ચાખ્યા
છે, તેવા રીઠા ઘડારૂપી રસીકને વીંધનારું ક
ટાક્ષ અને કાંચને ફેંકનાર કોઈ જુલૂબ સ્ત્રી
અને જુલૂબ કવિ હોય !

આ કાંચવિનોદ નામના લેખમાં એ
વાં ચુંટેલાં, છાંટી કાઢેલાં કાંચ રણ કરવાનો
આશય છે, કે જે અનેક કવિઓના સત્કાંઠથી
અનેક ભાટચારણાદિના સહવાસથી અને અનેક
ગ્રંથોના અવલોકનથી દુષ્કર્મથી માખણ પ્રાપ્ત
શાય, પુષ્પમાંથી અત્તર ખેંચાય, તેમ માત્ર જ
આર્થગાંઠિયાંજ કાંચ જે દિલને ભેદનારાં હોય એ
વાં લખ્યાં છે. એમાં કાંચનો મોટો ભાગ હિંદી
ભાષાનેજ આવશે, કારણકે સંસ્કૃત શિવાય એ
ભાષામાં મહાન કવિઓ યદ્યંત્ર છે એટલુંજ
નહીં પણ એ ભાષા, કાંચના સર્વ રસને લાયક,
મધુર, મોહનીય અને સર્વ માન્ય છે. અગરજો

એ ભાષા મૂળ સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી છે, પણ
હાલમાં વપરાતી ભાષા એ હાવાથી એક
કવિ કહે છે કે:-

દોહા.

ભાષા સાષા હે સહી,
સંસ્કૃત સોહી મૂલ;
મૂલ રહત હે ધુળમે,
સાષામે ફળ હુલ.—૪.

અર્થ—સંસ્કૃત ભાષા એ એક ઝાડના
મૂળ સમાન છે, અને હિંદી ભાષા તે ઝાડની
ડાળીઓ સમાન છે. પણ મૂળ તો ધુળમાં
એટલે જમીનમાં દટાયલું રહે છે, સારે ડા
ળીઓમાં ફળ અને ફલ લાગે છે. અર્થાત
પુરતની મઝા તો રસીકો તે હિંદી ભાષાના સા
ન વડે ફલફળમાંથી ઉડાવે છે.

વળી કહું છે કે:-

ઇંધર કિધરકે સોલ આની,
ઇંકડુન તીકડુનકી બાર;
અઠે કઠેકી આઠ આની,
શુંશાકે ચેસે ચાર.—૫.

ભાષાઓના જુસ્સાના સંબંધમાં કહું
છે કે સોળ આની હિંદી, બાર આની મરા
ઠી, આઠ આની મારવાડી અને એક આની
ગુજરાતીની કીમત છે.

વળી એક ગુજરાતી કવિ સલુભાઈ પ
ણ કહે છે કે:-

દોહા.

જળ ભાષા ભાવત સકલ,
સુર ખાની સમ દુલ;
તાહી ખખખાવત સકલ કવિ,
જાનિ મહારસ મૂળ.—૬.

અર્થ—જળ-હિંદી ભાષા બધાને પસંદ
આવે છે, કારણકે તે દેવતાની વાણી પરાખ
ર છે; કવિઓ તેના વખાણ કરે છે, કારણ
કે તે મહારસતું મૂળ છે.

હિંદ-ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ ચીજો
વાણી, પાણી, અને ગાયન વખણાય છે. અ
ને એ ભાષા આખા હિંદુસ્તાનમાં થોડી ધ
ણી બધા સમજાય છે; અને તેથી હિંદની
સામાન્ય ભાષા થવાને એજ લાયક છે.

૨. કુંજ.

સંસ્કૃત સહિતમાં અનેક કવિઓ થઈ ગયા. વાલ્મીકિ, કાળીદાસ, ભવભૂતિ, ભારવી, પતંજળી, હેમચંદ્રાચાર્ય, માધ, ખાણ, ધનંજય, વગેરે કવિઓના અપુટ ખળના આજે પણ આપણે જાણીએ છીએ. પણ તે ખળનામાંના રત્નની પરીક્ષા કરવાનું કિત્ત અશક્ય નથી થયું છે. કોઈક બીરલા સંસ્કૃત સંસ્થાના અધ્યાપકોએ જ તે સુગમ છે, માટે એ ખળનો પૂક્ષના મૂળની માફક ધુળમાં દટાયેલો છે. પણ તે મૂળ જમીનમાંથી ડાકે એવી પૂક્ષ, ફળદ્રુપને પ્રદુષીત કરે છે, તેમજ સિંદી વગેરે ભાષાઓનાં ફળદ્રુપને એ સંસ્કૃત જ રંગ, સુગંધી, ચિત્રામણ, મહુરડા, મીઠા જ વિગેરે પુરું પાડે છે.

કબીરજી પણ કહી ગયા છે કે :-

સાખી.

એકછી સાધે સખ રહે,
સખ સાધે સખ જાય;
એ તું સાચે મુઠકો,
કુચે કુચે અધાય.-૭.
સખહી આપે દન એકમે,
પાન ડાળ પ્રલ કુલ;
કબીરા પીએ કયા રહી,
પ્રહી પકડયા જીન કુળ.-૮.

અર્થ-મુળને સાધવાથી એટલે પાણી સિંચવાથી ફળદ્રુપ કર્યને પોષણ મળે છે; બધાને સિંચવા જાય તો તમામ ખજારી જાય. એમ મૂળમાં ડાળાં, પાંદડાં, ફળ અને કુલ આવી જાય છે; તો આ મૂળને પકડ્યું તો બાકી શું રહ્યું વગેરે.

ભાષા (હિંદી) સાહિત્યમાં પણ પચાસેક ર, વ્યાલ, ગંગ, બીરબલ, ભૂખન, સુરદાસ, તુલસીદાસ, કેશવદાસ, ચંદ, મિહારી, ચલન, કબીર, સુન્દરદાસ, ત્રીકન, દુગ્ગાદાસ, રસીક, હરીશ્વર, દેવીદાસ, જમુનામ, ગાન, ગિરધર, અંબાદાન, વૃંદ, પીંગલ, પ્રવીણ, વેતાલ, મુખારક, દીનદયાળ, રામલાલ, જગન્નાથ, દેવકવિ, બોધકવિ, રસરૂપ, સરકાર, શેષકવિ, બલભદ્ર, પરમાનંદ, લચ્છીરામ, મતીરામ, શુકદેવ, રઘુરાજ, રસખાન, ગંદાધ, નંદદાસ, બીખાઈદાસ, હરિપાલ, રસીક મિહારી, ખનવારીલાલ, રામસહાય, રૂપનારાયણ, વગેરે

અજ્ઞિત કવિઓ થયા છે. તેઓએ તીર, યુગાર, હામ્ય, કર્ણા. અદભુત, પેરાળ્ય, બધાનક આદિ નામ રસથી અલંકૃત મોહવર્તક કાવ્યો રચ્યાં છે. તે કવિઓમાંના કોઈક ખાસ ચમત્કારીક કાવ્યનો ચમત્કાર અતુલવરો થાય છે.

કવિઓ પોતપોતાની કવિતાના પ્રમાણમાં ચાર પ્રકારના ગણાય છે, એ ત્ર કવિ, ત્રિ કવિ, પુત્ર કવિ, અને અદભુત કવિ. જે કવિ બીજા કવિના વિચાર વાંચી નવીન માન્ય રચે તે ત્રાત કવિ, જે કવિ બીજા કવિ સાથે બેસી ખતે મળી આવ્ય રચે તે ત્રિત્ર કવિ, જે કવિ જુના કવિનું નામ અથવા છાપ ખદકી નાંખી તેની જગ્યામાં પોતનું નામ ગોઠવી દે છે, તે પુત્ર કવિ અને જેના વિચાર તરંગોની માફક હલવે છે, અને સિંહની માફક પાંડિત્ય વનમાં જાડે છે તે અદભુત કવિ. કવિનું વાંચન, પિંગળનો અભ્યાસ અને કુદરતી ખસિય હોય તેજ કવિ અદભુત કવિ થાય છે.

રત્ન નખળું છતાં ઉમદા કારીગર તેનો ઘરેણામાં ઘાટ ઘડી શોભાવી જાય છે. ઉમદા રત્ન જાટને અભાવે અપ્રીય જણાય છે. તે મુખ્ય રસાત્મક કાવ્ય રાગદો અલંકાર અદિથી શોભી નીકળે છે.

કવું છે કે :-

દોહા.

કામધેનું સો કાવ્ય હિ,
શબ્દારથ સો કુષ;
સુખ માખન ભોમત ક્ષધી,
વચન સુધાનિધી શુદ્ધ.-૬.

અર્થ-કાવ્ય છે એ કામધેનુ બાળ છે, એટલે ખનની કાળના પુરુ કરનારી ગાય છે, શબ્દાર્થ, તે એ બાળનું કુષ છે. વચન-વાણીરૂપી અનૂત એટલે ખરું માખણરૂપી સુખ કુષને મથન ક્ષધી મળે છે, અને તેનો શુદ્ધિવાન પુરો ભોમ કરે છે.

એજ આશયથી પિંગલ નહી જણનારા પણ થણીતાર એવો રસીક કવિતા જોડી કાઢે છે કે તે આનંદનું મૂળ થઈ પડે છે. પિંગલ એટલે પિંગલ; ખનન; અને લખણ; પુરુ લખણ; અલંકારનું પિંગલ તે પિંગલ. પિંગલ નહી જણનારા જે કાવ્યો રચે છે તેને

તેઓ ડીંગલ કરીને કહે છે. કાતુક માટે તેવાં કેટલાંક કાવ્ય પણ રજુ કરવામાં આવશે. પણ એવા ડીંગલ કવિઓને પિંગલ જણાતા હોય તેો અદ્યુત ચમત્કાર પેદા કરી શકે.

હિંદી ભાષાના કવિઓની ગણના કરવા માં એક કવિ કહે છે :-

દોહા.

સુર સુર દુળથી થયી,
ઉર બન કે થ વ દા સ;
અપકે કવિ અદ્યુત સમ,
જ્યુ ત્યું કરત પ્રકાશ.-૧૦.

અર્થ-સૂરદાસજી કવિનાં કાવ્ય એવાં તે જ છે કે તેઓને સૂરની ઉપમા અપાય. દુળ સીદાસજી કવિના કાવ્ય ચંદ્ર સમાન શીતળ, અને કેશવદાસનાં કાવ્ય તારા સમાન પ્રકાશ આપનારાં છે. સારે આજઝાલના કવિઓને તેો ચોમાસામાં ફડનારા આગીઆની ઉપમા અપાય કે જે જરા ચમકે અને પાછા ઢંકાઈ જાય.

સૂરના પ્રકાશ કરતાં ચંદ્રનો પ્રકાશ ઓછો, તે કરતાં તારાનો ખુબી કમી અને આગીઆનો પ્રકાશ તે કંઈ પ્રકાશ માંજ નહીં.

એમ પણ કહ્યું છે કે :-

દોહા.

ચંદ્ર છંદ, ૧૬ સુરકે,
કુદો બી હારી દા સ;
ચોપઇ દુલસીદાસઠી,
કેશવ કવિતા વિશાલ.-૧૧.

અર્થ-ચંદ્ર ખારોટ (પૃથ્વીરાજના રાજ્ય કવિ-શ્વપા લાખ ઇપ્પેચમય પૃથ્વીરાજ રાસો ઉપર ચંદ્ર અરદાષના કર્તા)ના છંદ અતી ઉત્તમ છે, તેો સૂરદાસજી (અંધ કવિ) ના ૧૬ અદ્વિતીય ગણાય છે, દોહરા તેો જુવરના રાજ્ય કવિ બિહારીદાસ (બિહારી સત્સંધના કર્તા) નો પોતાનોજ કહેવાય, સારે મહાત્મા દુળ સીદાસજીની એક ચોપાઇ પણ ચમત્કારિક છે. કવિતા તેો કેશવદાસ (રસીકપ્રીયા, રામચંદ્રી કા વર્ણરેના કર્તા)નાજ કહેવાય.

૩. કુંજ.

કવિનાં લક્ષણ વિશે કહેવામાં આવે છે કે :-

દોહા.

ચરણ ધરત ચિંતા કરત,
ચાહત ચોર ન ભોર;
સુવર્ણકો દુંદત કીરત,
કવિ, કામી, ચોર ચોર.-૧૨.

અર્થ-કામી એટલે વ્યભિચારી પુરુષ એક એક કદમ ચૂકતાં કીકર કરતો રહે છે કે રખેને મને કોઈ ભેધ લેશે. ગડબડને તે વો પુરુષ પસંદ કરતો નથી, એટલે એકાંત સ્થળ શોધે છે. ભોર એટલે હજારોનો વખત પણ તે પસંદ કરતો નથી, મતલબ કે રાતની વખતેજ તે ફરે છે. વળી તે પુરુષ સુવર્ણ એટલે સારા વર્ણુ-રંગવાળી એટલે ખુબ સુરત સ્ત્રીને શોધતો ફરે છે.

તે પ્રમાણે ચોર પણ ડગલે ડગલે ડરતો ચાલે છે. ગડબડ તેને પસંદ નથી, કારણકે તેમી તે પકડાઈ જાય; અને ચોરીદું કામ રાતનાજ સારી પેઠે થાય છે. વળી તે સુવર્ણ એટલે સોનાને શોધતો ફરે છે.

કવિ પણ કવિતાનાં ચરણો ગાડવતાં વિચાર કરે છે. કવિને એકાંત અને રાત્રીનો સમય ખુબ પસંદ હોય છે, જ્યથી તે પોતાની કાવ્ય કલ્પના શાંત રીતે સ્કુટી થકે. સુવર્ણ એટલે સારા વર્ણુ-અક્ષરને કવિ હમેશાં શોધતો ફરે છે, કારણકે સારા વર્ણુથી તે પોતાની કવિતાને ચમત્કાર ખનાવી શકે.

કવિતાના રસમાં રસીક જન ગોતાં ખાય છે, અને દરેક દેશમાં દરેક કવિ મસ્ત થઈને કાવ્યરસમાં લીન થતા હતા. તેઓ ખાવાપીવાતું પણ ભાન ભૂલી જતા હતા; તે કવિતા ખનાવવામાં જ એ અધુરા રહેતા અને પૂરા લીન નહીં થતા તેઓ અધકચરા રહી જતા. અને જેઓ તેની ખુબી પીછાનતા તેઓજ માત્ર પાર ઉતરતા.

કહું છે કે :-

દોહા.

તાંત્રી નાદ, કવિત રસ,
સરસ રાગ, રતી રંજ,
અણુ બુરે, બુરે, તરે,
જે બુરે, સખ અંગ.-૧૩.

અર્થ-તાંત્રીનાદ એટલે સીતાર સારંગી
આદિ વાજાંત, કવિતાનો રસ, સરસ રાગ
રાગણીનું ગાયન, અને રતીરંજ. એ વસ્તુ
ઓમાં જે બુડા (કીપલાવ્યા) નથી તેઓને
પુષ્પાળ સમજવા, પણ જેઓ સખ અંગ
એટલે આપે અંગથી તે રસમાં બુડા છે,
તેઓજ માત્ર તથા છે, એમાં સંદેહ નહીં.

વળી કવિત્વ રસ માટે એક કવિએ
કહું છે કે :-

દોહા.

અધુર મધુરતા, કલિનતા કુચ,
તી રંજન તા તી. ર,
રસ કવિત્વ પરીપક્વતા,
જાને રસીક ન આર.-૧૪.

અર્થ-આઠની મધુરતા, કુચની કઠોરતા
(સખતપણું) આપના કટાક્ષ, કવિત્વ રસની
પરીપક્વતા એટલે કે સર્વ બાબતોનું પૂર્ણતા
એ પહોંચવું તે માત્ર તેના રસીક એટલે
શાખીનજ જાણી શકે. ન આર એટલે બા
જ તે જાણી શકે નહીં.

કવિતા બનાવવામાં પિંગળનો અભ્યાસ
સી બીજા કેટલાએક ગુણોને લઈને ઇનસાફ
આપી શકે છે. વ્યાકરણ વગર શુદ્ધ ભાષા
લખી અથવા બોલી શકાતી નથી તે પ્રમા
ણે પિંગળ વગર સાકાં કાવ્ય બની શકતું
નથી, દરેક ભાષામાં પિંગળ શાસ્ત્ર હોય છે,
અને કવિતા બનાવવાની ઇચ્છા રાખનાર તે
નો પ્રથમ અભ્યાસ કરે છે.

કહું છે કે :-

દોહા.

પિંગલ બિન છંદહ રચે,
અરૂ ગીતા બિન શાન;
રસીક પ્રીયા બિન માતુરી,
સો નર પથુ સમાન.-૧૫.

અર્થ-જેઓ પિંગળ વગર કવિતા રચે
છે, બીતા વગર જે જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા ધ
રાવે છે, અને કવિ કેથવદાસની બનાવેલી
“ રસીક પ્રીયા ” વાંચના વગર અતુરાઈ મે
ળવવા ચાહે છે, તે પુરૂષો પથુ જેવા છે.

એ પિંગળમાં કરિને બીજા કવિએ
શું વાંચન થણી મદદ કરે છે. પણ ચોતાની
કુદરતી શક્તિજ કવિને ઉંચા વર્ગમાં મુકે
છે. એક કવિને એક કાવ્ય બનાવતાં લાંબા
સમય જાય છે, સારું કુદરતી અભિસલાળા
માંટેથીજ અતી રસીક કાવ્ય બનાવીને કહી
સંભળાવે છે. એક પુરૂષને એક સામાન્ય
હીસાબ કરતાં આપો કાગળ ચીતરવો પડે
છે, અને તેમાં તે લાંબા વખત પણ લે છે,
મારે બીજા પુરૂષ જણમાં આંગણોપર યા
માંટેથી તે હીસાબ ગણી ટૂંકત જમાપ આ
પી દે છે, તેજ મુજબ કવિની શક્તિ માટે
પણ સમજવું.

કેટલાએક અણગધાનીઓ, શતાવધાને
ઓ અને સહસ્રાવધાનીઓ અમુક વિષયપર
અમુક છંદમાં અમુક અક્ષરથીજ શરૂ કરી ટુ
રત કાવ્ય બનાવી આપે છે, અગર જે તે
મું ચિત્ત આડ, એકસો અથવા એક હજાર
બીજાં કાર્ય કરવામાં રોકાયું હોય છે. .

હિંદી ભાષામાં થણાં કાવ્યો મનહર
છંદ એટલે કવિતામાં કે સવેશ, દોહા
વગેરેમાં બનાવેલાં જેવામાં આવે છે, કવિ
ત બોધનાર અને સાંભળનારને પ્રીય લાગે
છે, અને તે બનાવવામાં પિંગળની ઝાઝી
ખટપટ પડતી નથી.

કવિએએ ચોતાનાં અદભુત કાવ્યોથી
આખી સૃષ્ટિપર મોટા ઉપકાર કર્યા છે. આ
નંદની લહેરીઓમાંજ ગોતાં ખવડાવવા ઉપ
રાંત મહાન દત્તિહાસો અને નીતિનાં ચિત્રણો.
કવિએએ પૂરાં પાડી આપણાં સાહિત્યમાં વ
ધારો કરી ઉપકાર કર્યો છે. એ રીતે જોતાં
વગર સ્વાયં કાવ્ય બનાવનારા કવિનું દેહ
જન સમુદાયપર ઓછું નથી.

કવિના વિચાર પ્રમાણે તેના દરજ્જા
જણવામાં આવે છે, જેમકે બાળ કવિ, યુવા
ન કવિ, અને વૃદ્ધ કવિ. જુવાન ઉમરનો
કવિ હોય અને કાવ્ય એવાં લખે કે જે બા
ળ કવિ જેવાં અથવા વૃદ્ધ કવિ જેવાં હોય.

સામાન્ય હાસ્યરસનાં કાવ્ય, માત્ર પ્રાસ મેળવી બનાવેલાં કાવ્ય, જે બાળ કવિનાં કાવ્ય કહેવાય. શૃંગાર અને વીરરસનાં કાવ્યનાં કર્તા કવિઓ યુવાન કવિની પંક્તિમાં સુકાય, સારે શાંત એટલે વૈરાગ્ય આદિ રસમાં બનાવેલાં કાવ્યો એટલે પ્રભુના ભજન-પદ, આત્માનું સ્વરૂપ વગેરે દર્શાવનારાં કાવ્યો વૃદ્ધ કવિનાં બનાવેલાં કહેવાય. એક જ કવિ એકજ હિમરે ત્રણે જાતનાં કાવ્ય લખે છે, સારે હિમર બદલાતાં કાવ્યના વિષય અને શૈલી બદલના થયા કવિઓ નજરે આવે છે. શ્રી ભટ્ટારકિ કવિએ શૃંગારશતક ગ્રંથ બનાવી તે પછી વૈરાગ્ય દર્શાવવા પ્રારંભ કરતાં તે શૃંગારનાં કાવ્યોજન બહુધા શાંતરસમાં બદલી નાખ્યાં. કવિ જે ચોતાના અનુભવની વાતો લખે છે, તે કલ્પનાશક્તિ કરતાં પણ વધી જાય છે. આબલી વાતે કુદરતી છે, સારે પાઠજની કૃત્રીય છે.

૪. કુંજ.

કાવ્ય એ કેવી વસ્તુ છે, તે બીધે કહું છે કે:-

દોહા.

ગવય સુધારજ, છંદ કુંબ,
અલંકાર ચીત્રામ;
નીકશત કવિનિધી કંઠે,
ચમ્પા અમર અઠ જામ.-૧૬

અર્થ-અમરચંદ્ર કહે છે કે, કવિતા એ અમૃત છે, અને પિંગલ તે અમૃતનો ઘડો છે. તેમાં જે અલંકારો હોય છે, તે ઘડા પર ચિત્રેલાં ચિત્રામણ છે. અમૃત જેમ સમુદ્ર મથન કરતાં અમર એટલે દેવતાઓને હાથ આવ્યું હતું, તેમ કાવ્યમૃત કવિના હૃદયરૂપી સમુદ્રમાંથી કંઠવડે નીકળ્યું છે; આઠ પહોર અમર તે રસની મઝા લે છે.

કેટલાએક કવિઓની કવિતામાં શુદ્ધિ રહેલા હોય છે, તેમ કેટલાએક કવિઓની કવિતા દીપ્તિ હોય છે, કેટલાએકની અતી કંઠ્ય હોય છે, તે કેટલાકની કવિતામાં માત્ર પ્રાસ મેળવવાનીજ કોશિશ કરેલી જોવામાં આવે છે.

પિંગલશી બનાવેલાં કાવ્ય, ડીંગલશી બનાવેલાં કાવ્ય અને ચમત્કારિક કવિતાનાં મિશ્ર ઉદાહરણો આપી આ કાવ્યવિનોદ બાગમાં ના જાતજાતનાં સુગંધી પુષ્પો જીલી જીલી કુંજમાં ફેરવી સુંઘાડવા, -રજી કરવા ધારીએ છીએ.

ડીંગલ.

એક ભાટનો અને એક ચારણનો છેકરો બંને સાથે રાજમંચેરીમાં ગયા. ભાટ વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે તેઓ પિંગલ ચોટે ભાગે શીખતા નથી અને ડીંગલ ફેંડી મારે છે, પણ તે ડીંગલની અસર સચોટ થાય છે સારે ચારણો વિષે એવું કહેવાય છે કે કવિતાના ચરણો ખરોખર ગાઠવી જણે છે તેથીજ તેઓને ચારણ કહે છે. અર્થાત તેઓ પિંગલ સારું શીખે છે. બહુધા જેમ જોવામાં આવે છે, પણ હમેશાં એવું હોયું નથી. સારામાં સારા વીરરસથી ભરપૂર સવા લાખ છંદોના કર્તા ચંદ્ર કવિ એક ભાટ હતા, તેમજ અકબર બાદશાહની સમાના ભૂષણ ગંગ કવિ પણ ભાટ હતા અને તેઓની કવિતામાં ચમત્કાર તેમજ પિંગલ એ બંને સંપૂર્ણની જોવામાં આવે છે.

બંને છોકરાઓની પરીક્ષા જોવાને રાજાએ બંનેને કહું કે તમારો એકબીજાની કવિતા બનાવો.

તે ઉપરથી ચારણપુત્ર બોલ્યો :-

ભાટ ભાટ ભાટુકી,
ને કોટે બાંધી ચાટુડી.-૧૭.

ચારણના છોકરાએ ભાટના છોકરાનાં ગળામાં ચાટુડી(બીજા માંગવાની કાચશી=સકોર) બાંધાવી.

સારે ભાટનો છોકરો બોલ્યો :-

ચારણ ચારણ ચારીઆ,
ને કોટે બાંધું ઘંટીયું પડીઈ.-૧૮.

રાજાએ કહું કે એ તો બાધ બેડું નહીં (પ્રાસ મેડા નહીં). સારે ભાટપુત્ર બોલ્યો કે તેણે અને ગળામાં ચાટુડી બાંધાવી તો મેં તેના ગળામાં ઘંટીયું પડીઈ બાંધ્યું કે જે તેનાથી ઉચકાવજ નહીં.

એ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાસને હં
યા મુઠી ગૌરવતા ઉપર બાહ વધારે ઉતરે છે.

પ. કુંજ.

એક સખી બેઠી છે, સાં ખીજ આવી
ને તેને કહે છે :-

ગુહ કાવ્ય.

ઈદ્ર વાહન રવિ સુત
પવનપુત્ર ભંડાર;
તિને ભેષે ક્યાં ભયે,
કહે સખી કૈન વિચાર.-૧૮.

અર્થ:-ઈદ્રવં વાહન હાથી (હસ્તી=હથે
લી); રવિનો પુત્ર તે કર્ણ (કર્ણ=કાન);
પવનપુત્ર એટલે વાયુનો પુત્ર હવમાન; તે
હવમાનનો ભંડાર તે ગાલ (કારણકે હવ
માન વાનરજાતિ હોવાથી વાનરો કોઈ રથ
જે રાણા ખાતી વખતે પોતાના ગાલ-બલો
કામાં એકદમ ભરી રાખે છે, અને કોઈક
વૃક્ષ ઉપર બેસી તેમાંથી થોડા થોડા ફાંવ
નીચે બાવી ખાય છે; તેથી અનાજ ભરી
રોખવાડું સ્થળ તે ભંડાર) હથેલી, કાન,
અને ગાલ એ ત્રણ વસ્તુઓ ભેગી કેમ કે
યી રાખી, કહે સખી એવા તે શું વિચાર
માં છે ?

કાવ્યવં વાત્પર્ય એ છે કે બ્યારે
કોઈ ઉંડા વિચારમાં હોય મારેજ કાન અને
ગાલ ઉપર હાથ દબને માણસ બેસે છે, મ
તલખ કે તું આજે ઉઠાસીમાં કેમ બેઠી છે ?

ઉઠાસ થએલી સખીએ જવાબ આપ્યો.

ગુહ કાવ્ય.

અલી વાહન વાહન,
તા લેનેકો મેં ચલી;
શયિ વાહન વાહન,
તો દેખી મેં પીછી ફરી;
ભીમસુત વઢવાડે ભગો,
રવિસુત મઠન કર મારેજ ખો;
ચક્ર સુતકો ભયો પીનાથ,
ઉઠ કારન મેં બધું ઉઠાસ.-૨૦.

અર્થ:-અલી=ભમરો; ભમરાવું વાહન
તે કમળ (કારણ કમળપર ભમરો બેસે છે)
અને તે કમળવું વાહન તે પાણી (કારણ
પાણી ઉપર કમળ રહે છે, તેથી તે તેવું
બેસવાવું વાહન-સ્થાનક યથું) તે એટલે પાણી
ભરવાને માટે હું ચાલી.

શયી=ચંદ્રમા; ચંદ્રમાવું વાહન-મહા
દેવ (કારણ ચંદ્ર મહાદેવના કપાળમાં જ
ઠેસા હોય છે.) તે મહાદેવવું વાહન તે નં
લી=ખળદ; અર્થાત ખળદોને જોધને હું પા
છી ફરી.

ભીમનો પુત્ર=મટોતગચ્છ; અને મટોત
ગચ્છ એટલે માટીનો ઘડો; માટીનો ઘડો
તે (ખળદોની) બડાઈમાં ભાગી ગયો; અને
તેથી રવિનો પુત્ર તે કર્ણ અને કર્ણ એટલે ક
ડાનો કાંઠો; માટીનો ઘડો ભાંગી જવાથી
મારા હાથમાં માત્ર કાંઠો રહી ગયો.

ચક્ર એટલે કુંભારવું પૈડું; તે પૈડાનો
પુત્ર તે માટીનો ઘડો; તે ઘડાનો પિનાથ
થઈ ગયો તેથી હું ઉઠાસ થઈ (હાથ લમ
ણાં પર નાખીને) બેઠી છું.

મતલબકે મટોડાનો ઘડો ફુટવાથી તે
સખીને થયેલી ઉઠાસીનતા કવિ આવા કહિત
શબ્દોમાં વર્ણવે છે.

ફુગ્ગન અને સજ્જનનો મુકાબલો કરીએ
તો નવનો આંક સજ્જન છે, કારણકે સજ્જનનો
સ્વભાવ છે કે સુખ અને દુઃખમાં એકસર
ખાજ રહે છે. પદી પ્રાપ્ત થતાં મદે ભરા
તો નથી અને નીચે પડતાં એદ પામતો નથી.
પણ તેથી ઉલટું ફુગ્ગનને માત્ર એકજ આં
ક જોધાની એટલે આઠની ઉપમા અપાય;
કારણ તે હથેલાં પદ મળતાં થટો જાય છે.

જમકે:-

હો હા.

ફુગ્ગન સજ્જન અથ નવ,
પ્રીત રીત પહેજાની;
ફુગ્ગને, લીગને, ચતુર સમ,
ધત, ઉત હાનહી હાન.-૨૧.

અર્થ:-હ ને જમણા, ત્રમણા, અથવા
જોગણા અથવા બધે તેટલા ગણા કરતાં
૧૮, ૨૭, ૩૬, ૪૫, અથવા ઠેક નવ ગણા કરતાં

૮૧ આવે તે બધાનો જુદો સરવાળો
($1+2=3, 2+3=5$ વગેરે) કઠીએ તોપણ
નવજ કાયમ રહે છે; પણ ૮ ના આંકને
 $8 \times 2 = 16 = 1 + 15 = 16$; $8 \times 3 = 24 = 2 + 22 = 24$;
 $8 \times 4 = 32 = 3 + 29 = 32$; $8 + 1 = 9 = 8 + 1 = 9$;
 $1 + 2 = 3$. એ મુજબ જેમ જેમ ઉંચી પદો
ચઢાવતા જઈએ તેમ તેમ કમતી (હલકટ) થ
તો જાય છે. પણ નવનો આંક પોતાના રંગમાં
તેજ સ્વરૂપમાં રહે છે.

એક કવિ કહે છે કે:-

દોહા.

તન સંદેહ ગુન રતન,
ચુપવાહી હીને તાલ;
બાહક ખીનન ખોલીએ,
કુંજ બચન રસાલ.-૨૨.

એટલે આપણામાં થરોરૂપી એક પેઠી
છે. જેમ પેઠીમાં રતન-અવેરાત રાખીએ તેમ
ગુણ એ રતન છે. તે પેઠીને “ચુપકી” રૂપી
વાળું હીણું છે. એ વાળું ક્યારે ખોલવા
માં આવે કે બ્યારે તે રતનનો ખરો ગ્રાહક
મળે સારે; અર્થાત કે ચોખતા મળેથી
ચુપકી છોડી દઈ રસાળ બચન (મીઠી
વાણી) રૂપી કુંચીથી તે વાળું ખેલવું એટ
લે ખોલવું.

મહાન કવિદું આ વાક્ય ટંટા બખેડા
દૂર કરવાને અને સવે બાળબાળમાં પ્રેમ વ
ધારવાને ખતી ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વિનય ગુણ સર્વ સૃષ્ટિને પ્રેમમય
બનાવે છે. વિનય આવવા માટે નરમાય એ
ટલે લઘુતાની જરૂર છે.

જેનકે:-

દોહા.

લઘુતાએ પ્રભુતા બદે,
પ્રભુતાએ પ્રભુ દુર.
કીડી મુખ નિસરી યુગે,
બરજ સિંહ દારત ધુર.-૨૩.

અર્થ-વિનયગુણ ધારી લઘુતા રાખવા
થી પોતાની મેળે મોટાઈ મેળવે છે, અને
પોતાને મોટાળ માની બેઠનારાઓથી પરમ

શર દુર રહે છે. એટલે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ
ત્યાં હોયજ થાની? જેમ કે લઘુતા ધારણ
કરનારી કીડીને તો હમેશાં બમે ત્યાંથી સંકરજ
મળે છે; અને મોટાઈ ધારણ કરનાર હાથી
પોતાની છુંદ વડે માથે ધુમ નાખતો
જોવામાં આવે છે. અર્થાત તેના નસીબમાં
ધુળ છે.

દોહા.

બલે બલક ધ ના તજે,
પુરે પુરાઈ લેત;
તૂન ચરત અમૃત ઝરત,
અમૃત પી નિખ દેત.-૨૪

અર્થ-બલો પોતાની બલકાઈ છોડતો ન
થી અને પૂરો માણસ હમેશાં પૂરાઈ કે
છે. તુલ્ય એટલે ધાસની ચરના
ગાય ધાસ જવો કચરો ખાઈને પણ અ
ત-દુધ આપે છે, અને સાપને દુધ પાવામ
આવે તોપણ તે તો ઝેરજ આપે છે.

દોહા.

હીને હીનતા ન તજે,
પદ વીશિષ એ પાથ;
શિર છેદે વા ધીરકો,
વીરપનો નહી જાય.-૨૫.

અર્થ-કંચ પુરપને ધીર કહે છે અને ની
અને હીન કહે છે; હીનનો સ્વભાવ છે કે, તેને વધુ
પદ્ધી મળે તો તે હીન એટલે વધુ હલકટ
થતો જાય છે અને ધીર પુરપપર આક્રમ આ
વે તોપણ તે વીર એટલે બહાદુર-સમતા ગુ
ણવાળો થતો જાય છે;

એટલે ખુશાસાથી સમજવા માટે (હીન)
એને એક પદ વીશિષ આપીએ એટલે
તની નાચે એક હકારની નીયાની (વધુ પદ)
હમેશાં (હીન) શબ્દ થશે, તેમજ (કોર એ)
શબ્દનું માથું કાપી નાખવામાં આવે એટલે જ
કારનો ઉપરનો ભાગ ઉઠાવવામાં આવે તો
પાછળ કોર શબ્દ રહે છે.

એક મો ઉઠાસીમાં બેઠો હતી; ઉઠાસી
નું કારણ પૂછતાં તે જવાબ આપે છે:-

૬. કુંજ.

સમરયા.

દોહા.

ચકિત વાહન ભક્ષ પીયુકહ બચે,
ભયો ગ્રેષ્ઠ ભક્ષ માસ;
અળ ભક્ષ આયો નહી,
સખલે મરુર મુળસ.-૨૬.

અર્થ-ચકિત એટલે દેવી તેવું વાહન
વાય, અને તે વાહનું ભક્ષ તે માસ. વળી
માસ એટલે મહીનો પણ થાય; મતલબ કે,
માસ ફવાનિ અને એક માસની મુદત આપી
ને પરદેશ ગયા હતા.

ગ્રેષ્ઠ એટલે હાથી અને તેવું ભક્ષ વૃ
ક્ષ-વરખ, અને વરખ એટલે વર્ષ; મતલબ કે,
મહીનાની મુદત વીત્યા છતાં એક વરસ થઈ
ગયું.

અળ એટલે બકરી અને તેવું ભક્ષ
તે પાંતરા-પત્ર; અને પત્ર એટલે કાગળ; મ
તલબ કે, હજી કાગળ આવ્યો નથી તેથી હું
હિંદાસ છું, તે તથા મરુર છે માટે સખલે.

ગુદ કાવ્ય.

દોહા.

હિરપર સોહે ગંગાજળ,
મુંડ માળ ગળ માંહી;
વાહન વાકો વૃષભ હપ,
શિવ કહીયે કે નાહી-૨૭.

અર્થ-જેના મસ્તક ઉપર ગંગાજળ વહે
છે (જેવો તે મહાદેવ કે ખીલે?) ગળા
માં મુંડ એટલે માથાની માળા છે, (જેવો
તે મહાદેવ કે ખીલે?) તેવું વાહન વળી વૃ
ષભ-મળદ છે (જેવો તે મહાદેવ કે ખીલે?)

મતલબ કે, જેના મસ્તકપરથી ગંગા
જળ વહે છે, ગલામાં મુંડની માળા પહેરીલી
છે, અને જેવું વાહન બળદ છે, તે મહાદેવ
નથી ત્યારે ખીલું કોણ છે?

ગવામ કે, કુવામાંથી પાણી કાઢવાના
અરટ એટલે રેંટ હોય છે તે. રેંટના માથા
પરથી જળ વહે છે; માટીની ઘેર એટલે ઢો
ચકો-નાના થકા (કે જેનો આકાર માણસના
માથા જેવો હોય છે, અને મુંડમાળની માફ

કે હારદોર દોરડામાં બાંધેલી હોય છે.) તે
રેંટને બાંધેલા હોય છે, અને તે રેંટને બ
ળદોજ ચલાવે છે.

ડીંગલ.

એક રાજાને કદરૂપો કુંવર હતો. તે
ના કપાળમાં એક માંડુ-નાસ્ટર હતું, એક
આંખે કાણો હતો, બંને હાથ એ માતાણા-
હુંડા હતા, અને બંને પગ ભંભડા હતા, તે
થી તે ચાલી ચકતો નહોતો અને બહાર જ
તાં પાલખીમાં બેસીને (અધર) જતો હ
તો. કુંવરની એવી હકીકત જાંબળી તેને કો
ઈ કન્યા આપે નહી. એક ભાટે આવી બી
ડું ઝડપું કે, “મહારાજ એ કુંવરનું મથા
સ્થિત વધુન કરીને હું કન્યા પરણાવી આપીશ.
એવું કહી બહારગામ જવાની તૈયારી કરી.

ભાટ લોકોનાં ઘોડાં ઠાકર ખાતાં-લખડ
તાં હોય છે. ઉપર બોલે પણ મણો ભરે છે.
હાથમાં હુકકો, માથામાં અરીસની દાખડી, દા
ડીપંથો બાંધેલા, પગમાં તોટો એવે વેષ તે
એ કરે છે. ગામેગામ રજપુત અને ઠાકોરો
ના તેઓ મીઠાપાન થાય છે. રાજાઓની
પયાત એટલે ઇતિહાસ તેઓ લખી રાખે છે.
ફેટલોએક ન્યાતના વહીવંચા (ગોત્ર તથા બ
રિવારની મોંઘ રાખનારા) ભાટજ હોય છે. એ
ભાટ ચારણો અગાઉ રણસંગ્રામમાં રજપૂ
તોને પોતાના બીર રસના કાવોથી શૂર
મહાવતા હતા.

આવા ભાટ વિષે હાસ્યસ્થમાં કહ્યું છે કે:-

ડીંગલ.

બલે બલેરે ભાટવું ઘોડું,
ખાય મણેરું ને માલે ઘોડું;
એવે આવું એક સરોડું,
કે નીચે ભાટને ઉપર ઘોડું.-૨૮.

અર્થ-સરોડું (જીવારનો સાંઠો-કડખ);
મતલબ કે સરોડાંની ઠંકરથી પડી જઈ ભાટ
ને નીચે નાંખી ઘોડું ઉપર મડું.

ભાટો વિષે આ વાત મથદર છે કે,
માંગુ કરવા જતાં મા કોઈપણ કાર્યમાં ભાટ
રાજા આગળ જીડું બેસે નહી. તે અથકા
સી બાપામાં ભયે બોલે, પણ જી જીડું બો
લતાં પકડાય તો કોઈપણ રાજા તેને રસજી

આપે નહીં જોવો એક દ્રઢ નિયમ હોય છે.

મોટા ધનામની લાલચે તે ભાટ અમુક રજવાડામાં જઈ કુંવરીનું માથું કરી, તે કુંવરનું વહન ડીંગલી કાવ્યમાં આ પ્રમાણે કર્યું :—

રાજા હે, રાજન હે, સિરપે એક ચંદ હે,
એક નયન સે જોત હે.

(જમણો હાથ લાંબો કરી દાનેશરીનાં ચિન્હ બતાવી રહ્યું :—)

એક હાથ યું હે.

(ડાબો હાથ લાંબો કરી તરવારનો ધુલમાં માકરવો હોય તેવા હાવબાવથી રહ્યું :—)

એક હાથ યું હે,
(બંને પગ બતાવી રહ્યું :—)
એક પાંચ યું હે,
એક પાંચ યું હે.
ધરતીપે પાંચ ધાત નહીં;
જમીસે અધર ચલત હે,
એસા એક મહારાજ હે.—૨૯.

અર્થ—કન્યાને પીતા-રાજા સમજવો કે, જે કુંવરને માટે એ ભાટ કુંવરીનું માથું કરે છે, તે રાજા છે, રાજપુત્ર છે, તેના માથા ઉપર ચંદ્ર છે એટલે સ્કંકરતી રાજા છે, પ્રજાપર એક નજરે (સમાન દ્રષ્ટિથી) જોનારો એવો ન્યાયી રાજા છે.

દાનેશરી છે, શૂરવીર છે, આમળ પગ સુકનારો એટલે સાહસિક છે; અને દેવતા માફક ધરતીપર પગ પાણી સુકવો નથી એટલે અધર ચાલે છે, એવો તે મહારાજ છે.

ગામ વગેરે પુછી તેવું વેવિશાળ તરત કર્યું અને ખાંડું મંગાવી કુંવરીને ખરણાવી દીધી. કુંવરી બ્યારે સાસરે ગઈ ત્યારે પીતાના સ્વામીને રવ્ય કુળગણપત્તિ એક પીતાને પત્ર લખ્યો; પીતાએ પેલા ભાટને પકડી મંગાવ્યો. ભાટે રહ્યું મહારાજ મેં એક પાણી અક્ષર ખાટો કહ્યો નથી. જુઓ કે :—

માથાપર ચંદ્ર એટલે ચાંડું છે, એકજ આંખે જુલે છે (કાણો છે), હાથ ફેરકાર રીતે બતાવી ધારા કરી બતાવ્યા કે તેવાજ કુંઠા હાથ છે અને બંને પગે જુલે છે, તે કોઈ

ઉંચડીને પાલખીમાં બેસાડે તો જઈ શકે છે તેથી મેં રહ્યું કે, ધરતીપર પગ સુકવો નથી અને અપરજ ચાલે છે.

રાજાએ રહ્યું હું તો બધું ખીજી રીતે સમજ્યો. બાધના નસીબને હોય કહાડી ભાટને તેની કાવ્યચતુરાઈ માટે વખાણ કરી ધનામ આપી વિદાય કર્યો.

૭. કુંઠ.

અકબર બાદશાહની સભાતું ભૂષણ કે વિભંગ એક ભાટ હતા. ક્ષીત્ર કવિતા બનાવવાની, અને અમુક બનાવ નજરે જોયો હોય એવું આબેહુલ વર્ણન કરવાની તેની શક્તિ અદ્ભુત હતી.

એક વખત ગંગા કવિ અકબર બાદશાહના સેનાધિપતી અને વજીર નવાબ ખાનખાનને મળવા ગયા. નવાબ મેડીપર હતા; ત્યાં જવા માટે દરવાજા સાથે મંગે ખટપટ કરી પાણી તેણે ઉપર જવા દીધા નહીં. આ ખટપટથી કેટલોક શોર મચી રહ્યો. નવાબને ગડબડ સાંભળી માલમ પડ્યું કે કોઈ માણસ તકરાર કરે છે, તે ઉપરથી બારીએ આવી જોરથી ખુબ પાડી રહ્યું કે :—

કુટન કોન હે ?

અર્થ—એ કુટણો (એક જાતની ગાળ) કોણ છે? (ત્રી હોય તો કુટણી કહેવાય છે.)

તુરતજ નીચેથી ગંગા કવિએ બલકાર્યું :—

નિંદાસ્તુતી અધંકાર.

છપય છંદ.

કુટન તેરો બાપ,
જય દખણ દલ કુટયો;

કુટન તેરો બાપ,
જય આંધળગઢ કુટયો;

કુટન તેરો બાપ,
આય આણુલસે અડીઓ;

કુટન તેરો બાપ,
જય કાણુલસે પડીઓ;

ખાનાખાન, બહિરમ સુલતમ,
અરિદલ કુટન તેં બયો;

કુટન કુટન ખાનકે,
હમકો કુટન કયો કહયો.—૩૦.

અર્થ-(નિંદાના અર્થમાં કુટન ઝાટલે ખરાબ; સ્તુતિના અર્થમાં કુટન ઝાટલે કુટવા વાળો-મારવાવાળો) તારો બાપ કુટન કે નેણે દક્ષિણમાંતું બચકર કુટી કાઢ્યું ઝાટલે મારી હઠાવ્યું હતું. તારો બાપ કુટન કે નેણે માંડલગઢનો કિલ્લો લુટીને સર કયો હતો.

તારો બાપ કુટન કે નેણે અબુલની સામે થઈ તેને હઠાવ્યો હતો. તારો બાપ કુટન કે ને કાબુલ સુધી પહોંચી ગયો હતો અને કાબુલ ફતેહ કર્યું હતું. બહિરમ સુત-બહેરામના પુત્ર! હે ખાનાનખાન! અરિદળ ઝાટલે કુખનના બચકરને કુટવા ઝાટલે મારી હઠાવવાવાળો તું પેદા થયો છે. તારા બાપ કુટનમાં તેનો પુત્ર તું પણ કુટન છે. નાં હક મને કુટન થું કામ કલો?

અત્રે નવાખની સ્તુતિ કરવામાં કુટન શબ્દ વારં વારં વાપરી કાબચતુરાષ્ઠી તેની નિંદા કરી, જે અવિચારી શબ્દ તે બોલ્યો હતો તેવું તેને જ્ઞાન કરાવ્યું.

કુટ કાબ.

સોરઠો.

જલદ સુત સુતહાર બયો,
ઈંદ્ર આયુધ સખ;
શિવસુત વાહન ભખણો,
બયો હલાલ પાન.-૩૧.

પોતાના સ્વામીનો નિર્ગોળ થયેલો છે, તેથી એક સ્ત્રી પોતાની સ્થિતિનું ધ્યાન કરવાં પોતાની સખી પ્રત્યે કહે છે:-

અર્થ-જલદ ઝાટલે પાણી; તેની પુત્રી ઝાટલે છીપ; (પાણીમાં છીપો દેવદત્ત થાય છે;) છીપનો પુત્ર તે માતી. ઈંદ્રવં આયુધ-શસ્ત્ર ઝાટલે બાણ.

શિવસુત ઝાટલે મહાદેવના પુત્ર ગણ પતી; તેવું વાહન તે હિંદર; હિંદરવું ભક્ષ (ભખણો) તે અન્ન. હલાલ પાન ઝાટલે ઝેર પીવા જેવું.

મતલબ કે મારા ગજાનો માતીનો હાર મને હીર સમાન ભેડે છે, અને અનાજ ખાઈ છું તે ઝેર જેવું બાજે છે.

વરકન્યા પરણે છે સારે મંગળદેરા ફેરવતી વખતે તે જોડાની આસપાસ કાચા

સુતરનો તાર લપેટવામાં આવે છે તેને ગૃહ સૂત્ર કહે છે. વર આગળ અને કન્યા પાછળ હોય છે. વર જોરથી ચાલે તો કન્યા પણ પેલો તાર ન તૂટે તેમ આગળ વધે છે. અને કન્યા પાછળ રહે છે, તો તાર સહેજ પણ ખેંચાતા વર ઉભો રહે છે. લગ્ન વખતની એ નિધાની એમ કહેવાય છે કે સંસારમાં પડશે સારે:-

દોહા.

એક તાને એક ઢોલ દે,
તૂટે ન કન્યો તાર;
અતી તાને તૂટ જાત હમ,
લોહા સંકળ સાર.-૩૨.

અર્થ-એક ખેંચે અને બીજો ઢોલ આપે તો કાચો સુતરનો તાર પણ તૂટતો નથી. પણ સાર ઝાટલે પોલાદના લોહાની પણ સાંકળ હોય તેને થણીજ તાણવામાં આવે તો તે પણ તૂટી જાય છે.

મતલબ કે સ્ત્રી જરમ થાય તો પ્રુરે હંડા થવું. પ્રુરપને કોથ ચઢે તો સ્ત્રીએ શાં વિરૂપી જળથી તે કોથને સમાવેલો. જે બંને છુટછાટ નહીં સુકે અને અતી ખેંચવા જાય તો બંનેનો સંસાર તૂટી જઈ જાય છે.

ગુજરાતીમાં પણ એક કવિ કહે છે કે:-

દોહરા.

અતી થણું નહીં તાણીએ,
તાણે તૂટી જાય;
તૂટ્યા પછી જો સાંધીએ,
તો બીજા માંડ પડ જાય.-૩૩.

મતલબ કે મન બાંધ્યા પછી સાંધવા જાય એ તો આખરે વચે માંડળ પડી જાય છે.

તે પ્રમાણે મન રિપે પણ એક ગુજરાતી કવિ કહે છે કે:-

સીસો બાંધ્યો ધોવતાં,
મન બાંધ્યું કુવેણ;
માતી બાંધ્યું વીંધતાં,
તેને નહીં સાંધા કે રેણ.-૩૪.

અર્થ-ધાતાં બાટલી ભાંગી ગઈ, ખરા બ શબ્દ વાપરવાથી દિશ બેલી થઈ ગયું, અને મોતી વીંધતાં ભાંગી ગયું, તેને ન તો સાંધા ભાગે કે નહીં કોઈ રેણુ ભાગે, અર્થાત ભાંગેલું મન જોડાય નહીં.

૮ કુંજ.

ચમતકારી કાવ્ય.

હો હા.

પ્રભુતાઈકે પરહરી,
તે જૂતાઈ સ્ત્રીન;
નિધાતાને સ્ત્રી કહો,
તુછી નામ પ્રખીન.-૩૫

અર્થ-એક સ્ત્રીનું નામ પ્રખીન હતું, તે સ્ત્રી પોતાના સ્વામિના વિયોગથી થેલી જોવી થઈ ગઈ હતી. તે નામકાના એક પત્રના ઉત્તરમાં તેના સ્વામિએ લખ્યું કે:-

તારું નામ વિધાતા (પરમેશ્વર) એ ખરીજ થીતે પ્રખીન કયીને સુકરર કયું છે, કારણકે તું પ્ર (અક્ષર) મિન-વગરની એટલે તું પ્ર અક્ષર વગરની છે; તેથી તારામાં પ્રભુતાઈ એટલે મોટાઈ-ધીરજના ગુણ રહેવા જોઈએ તેને બદલે જૂતાઈ એટલે પૂતના ભટકતા ગુણ આવ્યા છે.

કાવ્યની ખૂબી એ છે કે, “પ્રભુતાઈ” માંથી (પ્ર વગરની હોવાથી) પ્ર કાઢી નાંખીએ તો બાકી “જૂતાઈ” શબ્દ રહે છે.

પ્રેમ કાવ્ય.

હો હા.

નેહ નિભાવન હય કનન,
સખસે નીભવત નાહ;
ચઢયો મોમ દુરંબયે,
ચઢવો પાવક માહ.-૩૬.

અર્થ-પ્રીતી નીભાવવી એટલી કઠણ છે કે, બધાથી નીભતી નથી. પ્રીતીને નીભાવવાનું કામ એટલું મુશ્કેલ છે કે, મીઠુનો ઘોડો બનાવવો, તે ઘોડાપર સ્વાર થવું અને તેનાપર બેસી તે ઘોડાને અગ્નિના અંગારા ઉપર ચલાવવો. એક તો મીઠુ અને તે અગ્નિનો સંયોગ થતાં દુરતજ ખીખી જાય

છે. પણ જે પુરુષ એવા મનરૂપી મીઠુના ઘોડાને પીમખાવ્યા વગર (ફરકાર કંઈ વગર) ચલાવી જાય છે, તેજ સ્નેહ નીભાવી જાય છે.

એક સમયે અકબર પાદશાહ ચિકારે ગયા હતા. અકબર પાછળ રહી ગયું અને પોતાના બે મિત્રો સહીત તેઓ એક વામની પાછળ પડ્યા. વામ એક રખારી-ભરવાડના ખેતરમાં ભરાઈ ગયો. સુવારના સાંઠા ઉંચા આવેલા હોવાથી ખેતરમાં જવાની તેઓએ હીમત કરી નહીં અને એક ઝાડપર ચઢી જઈ, ચિકાર પર નીવાહ રાખવા લાગ્યા.

ખેતરના માલીક કુંજા રખારીની સાથે ૭ વરસની ઉમરની પુત્રી-મુખ્યા માથે બે ઝારસ અને રોટલા મુકેલા, બે પાડીમાં બે બગલથી દબાવેલાં ને રૂમઝુમ રૂમઝુમ કરતી ચાલી આવે છે. તેને ખેતરનો ઝાંપો ઉઘાડતાં જોઈ ઝાડપર ચઢેલા પાદશાહે ધીમે સાહે કહ્યું, “ભીતર મત જાઓ, શેર બેઠા હય.” તે બાળા દુરત સમજી ગઈ. બંને પાડીમાં છેડી રાઈ માથેથી ઝારસ (છાયા) ઉતારી, હાથમાં એક અણીઈ (દંડુકો) લઈ, ઝાંપો ઉઘાડી ખેતરમાં દાખલ થઈ. વામ જરા ઝોંકા ખાતો હતો તેને અણીઆ વડે જગાડયો, સાથે થતાં માથામાં એક અણીઈ ફટકાવતાં જ પાર કંઈ મુકયો.

પાદશાહે નીચે ઉતરી આવી તાણુપ થઈ તેને શાખાથી આપી. તે બાળાને પુછી તેના બાપનો પતો લીધો. એક સામંતને લથકર બંધ રાજધાની તરફ ફરવા કહ્યું, અને બીજાને સાથે લઈ કુંજા રખારીના વાડામાં ગયા. પોતે નિશ્ચય કર્યો કે, જો આવી બહાદુર સ્ત્રીનો સાથે લગ્ન કરવામાં આવે તો તેની કુખમાં જવાંમદ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય. કુંજાને પુછતાં તેણે કહ્યું કે, જો છોકરી કુંવારી છે. પાદશાહે પોતાની જાણખ આપી અને તે બાળાનું માગું કર્યું, તો કુંજાએ બહુ પુછીથી હા પાડી. પાદશાહે કહ્યું કે આજેજ લગ્નની તૈયારી કરો. અને લગ્ન વખતે ત્યાં કોઈ હાજર રહેવું જોઈએ નહીં. કુંજાએ બધાં માણસોને પોતાના વાડામાંથી નિદાય કરી લીધાં અને રાતના લગ્ન આરંભ્યાં.

જે વખતે માં કંટાળીક ઓઠરાઓ રમતાં હતાં તેની ફરકાર ડુંગળી કરી નહીં. એક પ્રાણી લગતની કીચા કરાવવા લાગ્યા. માંની કીચાના ચીવાળ મુળ્ય ભૂદેવ બોલ્યા, “મહારાજ હાથ માં પાણી લો, જરા નીચું જુઓ, વગેરે.” બાદશાહ તે મુળ્ય કરતા રહ્યા. પણ પેલા નાના ઓઠરાઓ જેઓ નજીક રમતાં હતાં તેમાંનો એક વિચિત્રાણ નવ વરસનો ઓઠરો ભૂદેવના છેલ્લા શબ્દો સાંભળતાં જ બોલી ઉઠ્યો, “અરે બ્રહ્મદેવતા! આ રખારીની ઓઠરી સાથે લગ્ન કરવામાં બાદશાહે આટલું બધું તો નીચું જોઈ છે, અને વળી તમે ક્યાં વધારે નીચું બોલાવું કહો છો?”

આ શબ્દો સાંભળી ડુંગળી અથવા પ્રાણીને તો અસર થઈ નહીં. પણ બાદશાહ એકદમ ચોંક્યા, કે મેં ના કહ્યા છતાં અંતે ઓઠરાઓને પણ રહેવા કીધાં અને તેથી હું બાદશાહ હોવાનો અને રખારણ સાથે પરણવાનો બેદ ખુલ્લો થયો. બાદશાહે તુરત પુછ્યું, “જે ઓઠરો કોણ છે?” ડુંગળી કહ્યું કે, “મહારાજ અમારા બામના વીરમ ભાટનો ઓઠરા જે તો બંબલો.”

વિધી તુરતજ સમાપ્ત થઈ, અને બાદશાહે તે બંબલાને બોલાવી કહ્યું કે, “અલ્યા તું આ વાત કોઈને કહે નહીં તો હું તને ધનામ આપું. તું કંઈ પિંગલ ભણ્યો છે?” “બંબલાએ કહ્યું કે, “મારા બાપને મોઢે કવિતાઓ સાંભળતાં સાંભળતાં પિંગલ તો આવડતું નથી પણ ડીંગલ આ વડે છે.”

બાદશાહે પુછ્યું, “ડીંગલ એટલે શું?” તેણે જવાબ દીધો કે, “જેમ તેમ કવિતા ફેંકી મારવી તે વળી ડીંગલ. ડીંગ મારવી તે ડિંગલ એટલું પણ સમજતા નથી?” બાદશાહે કહ્યું, “મારે તારે જે માં બહુ હોય તે ડીંગલમાં માજ તો હું તને આપીશ.”

ગંબલાએ કહ્યું, સાંભળો, બાદશાહ:- (તતક્ષણ ડીંગલ બોલતો ગયો.)

બાદશાહ સલામત,
છત્રપતી મેં ક્યાંક્યા મંગુ;
થોડે જમણી બાત મંગુ,
કાનોમેં દો કુંડલ મંગુ;
હાથમેં દો કડે મંગુ,
પાઉમેં દો તોડે મંગુ;
એક ખંજર દે,
એક ખંજર દે;
એક સાનેકા, એક રૂપકા.

દો બેલ દે તો તીજકા બત્તીસકા,
દો થોડે દે તો કાપુલકા કંદહારકા;
દો ઉંટ દે સુલતાનકા મુલતાનકા,
દો નફર દે તો ઝાટકે ઝુટકે કરે બીજાના,
બડકા સાવે ભાટકા.

દો ભટન દે તો જોસા કુલ ગુલાબકા,
દો લોડી દે તો કાંતે સુત હજારકા;
દો સાલ દે તો મોલ હોવે હારકા,
દો હાથી દે તો સાંકળ તોડે સાલકા;

અકબરશાહ, બાદશાહ, હુમાયુન કે નંદન, •
હમ ભાટકે મંગન,

કુછ દે થોડાસા-બે ભાટકે મંગન થોડાસા
બે ભાટકે મંગન થોડાસા.-૩૭.

અર્થ-હું થોડી બાબત માગું છું. ખંજર એક હથીઆર હોય છે; દો બેલ=ધડીમાં ત્રીસ બત્રીસ ગાઉ સાલે એવા બે બળદ આપો. નફર=નોકર; ભટન=ભાટને પરણવા સ્ત્રી; કાંતે=હજાર મણ સુતર કાંતે એવી દાસી આપો; હારકા=કીમત વગરની; સાંકળ=સાલ મણની સાંકળ તોડે એવા હાથી; નંદન=પુત્ર. થોડુંક માગું તે આપો.

બાદશાહે જોયું કે, આવી સીને મારી આખી સલતનતમાં નથી, તો ક્યાંથી આ પીય. તે પછી તેના પીતાને સમજાવી ગંબલાને વિદાબાસ કરાવવાને સાથે દિલ્લી લઈ ગયા. એજ બંબલો તે આપણા ભવિષ્યનો બંગાળ મારોટ-બંગાળ કવિ-બાદશાહનો રાજ્યકવિ.

હ. કુંજ.

કટાક્ષ વિષે કેટલાંક અમરકાંડી કાવ્યો.

દોહા. (અમર કાવ્ય.)

કીયા કટાક્ષ, કવિ કથન,
કેલી કુંજ, કલ્પાલ;
અધર, અદ્ભુત, અમહનમે,
અમર અપાડ અમૌલ.-૩૮.

અર્થ-કીયા=શ્રીનાં કટાક્ષ, કવિનું કાવ્ય, કુંજ=લીલા બગીચાઓની કપારીઓમાં એલવું, અને સમુદ્રનાં મોળાંઓની બહેર-એટલી વસ્તુઓ ઉપર અમર (અમરબંદ) કહે છે કે તે અમર અને અમુલ્ય ગણાય છે.

પણ તે વસ્તુઓ અમુલ્ય ક્યારે કે જ્યારે તે યોવના સ્ત્રીનું કટાક્ષ, અધર=ઝાડ યુવન વખતનું હોય. તે કાવ્ય કોષ અદ્ભુત કવિનું બનાવેલું હોય, તે કુંજ અગહન=કાર્તિક માસમાં તુરત ચોમાસું જવાથી પૃથ્વીએ જાણે લીલા રંગની સાડી પહેરી હોય એવી લીલી હોય, અને તે સમુદ્રની બહેર-મોળાં અપાડ મહીનાનાં હોય કે જ્યારે દરોઝા દોકાની હોય અને સમુદ્ર પૂર જોશમાં સુથ વાટ કરતો હોય.

આ કાવ્યના પ્રથમ ભાગના તમામ ચપ્પોના પહેલા અક્ષરો “ક”થી શરૂ થાય છે સારે બાકીના તમામ ચપ્પો માત્ર “અ” થીજ શરૂ થાય છે.

ઉપર જે અધર યુવન વખતના કટાક્ષ કહ્યા, તેનું કારણ એ કે એક કવિએ કહ્યું છે કે:-

દોહા.

જીવે કટક કટાક્ષતે,
જપ, તપ, સંજમ જ્ઞાન;
અધરનકો અપ કહેકો,
પ્યારી બીજે દાન.-૩૯.

અર્થ-તારા કટાક્ષથી કટક-લકરથી મારાં જપ, તપ, સંજમ અને જ્ઞાન જીતાઈ ગયાં છે, એટલે હું કટાક્ષથી વીધાઈ ગયો છું, તો હવે અધર=ઝાડનું દાન, કે પ્યારી, શા માટે આપે છે, એટલે જાણે યુવન આપી કેટલોએક વધુ ધાયલ કરી નાંખવા માગે છે?

કટાક્ષ વિષે એક કવિ કલ્પના કરે છે કે:-

દોહા.

મોતી તીથનકે કાનમે,
કા ગુન સદા કંપાય;
તીરછી ચીંતવનતેં ડરે,
મત ફિર બેંધો જાય.-૪૦

અર્થ-એક યુવાન સ્ત્રીના કાનની વાળીમાં એક સુગંધીનું બટકનું મોતી હટું. બટકણ એટલે સુગંધી હમેશાં હાલ્યા કરે છે, તેને જોઈને કવિ કલ્પના કરે છે કે, જો મોતી શું કારણથી કંપાયમાન થાય છે એટલે ડરનું હોય તેમ શું છે?

જવાબનો વિચાર કરી કલ્પના કરે છે કે-તે ખીચારું મોતી એમ કહે છે કે એકવાર તો હું વીધાયું (શુભેચ્છા ચઢાવ્યું), અને હવે તે સ્ત્રીનાં કટાક્ષ એટલાં તો તોક્ષણ છે કે, રખે તે કટાક્ષ મને ફરીથી વીધી નાંખે!

વળી એજ કટાક્ષ માટે કવિ કહે છે કે:-

દોહા.

નર મરકટ નચવત નીકટ,
બીકટ લકુટીકે જોર;
બીકટ નયન તીથ અપટવેં,
નર નાચત ચીકું ચાર.-૪૧

અર્થ-પુરૂષો બીકટ લકુટી=માકડીના જોરથી મરકટ=વાંદરાને પોતાની પાસે નચાવે છે, પણ તીથ=સ્ત્રીની વીકટ આંખના કટાક્ષની અપટથી ચારે દિશામાં તેજ પ્રરૂપો (મરકટને નચાવનારા) નાચે છે.

આપણી આંખ કે જે આત્માનો કેમેરા છે, તેજ અમાઈ પુરાઈતો બરેલી છે. જમ કે:-

દોહા.

અમી હલાહલ મદ ભરે,
સેત યામ રતનાર;
જીવત, મરત સુકે સુકે પરત,
જીંહી ચીતવત એકવાર.-૪૨.

અર્થ-આમાં બહુ ગુણાર્થ રહેલો છે. સદા એટલે સફેદ; શામ એટલે કાળો અને રત એટલે લાલ એમ ત્રણ રંગ દરેકની આંખમાં રહેલા છે. સફેદ ગુણ સત્વ ગુણ ને ખતાવનારો, કાળો તથા ગુણને પ્રકાશ નારો, અને લાલ રંગ ગુણ ખતાવનારો છે.

વળી માન્યતા અને વધક શાસ્ત્ર પ્રમાણે સફેદ, કાળો અને લાલ એ રંગ અતુલક એ અમૃત, ઝેર અને દારૂને ખતાવનારા છે. તેથી એવો અલંકાર છે કે જ્યેષ્ઠ આંખ માં સફેદી હોવાથી અમૃત છે, કાળો રંગ હોવાથી ઝેર પણ છે અને લાલ રંગ હોવાથી મદ પણ છે.

હવે અમૃત, ઝેર અને મદના ગુણો કેવા પ્રકારના છે? જ્યારે એટલે અમૃત જ વાટે છે. મરત એટલે ઝેર મારે છે, અને મદથી સુકીસુકીને પડે છે.

આંખ સામા મનુષ્યને અમૃત સમાન મીઠી દ્રવ્યથીથી ભેદ તેને જવાડે છે, એટલે કૃપા વરણાવે છે; જ્યેષ્ઠ આંખ ઝેરી થતાં ખુન કરે છે, અને તેજ આંખ કોષવડે માણસને તરફડાવે છે જેના ઉપર જેવું વિંતવન કરે તેવું તેવું કળ પ્રમક્ષ ખતાવે છે.

હોહા.

દંડી કાંટાં તીલક,
પદ્મયમ પુતળી ખાંટ;
તોલત મૂરત નિંતરી,
નેહ નગરકે હાટ.-૪૩.

અર્થ-આત્મારૂપી જે રાજ માણસના શરીરમાં બેઠેલો છે. તે આત્મા ન્યાયી હોવાથી અદ્રશ્ય છતાં તેનો કાંટો કુદરતે દ્રશ્યમાન ખતાવ્યો છે. કાંટો એ ન્યાયનો સુચક છે. મનુષ્યનું ભાષ તેના આત્માનો પ્રકાશ ખતાવે છે.

માણસનાં બે ભવાં એકઠાં થયાથી કાંટાની દંડી થાય છે, અને તીલક ચાંલેલો અથવા મસ્તકની વચ્ચેનો કુદરતી ખાંડો હાથમાં પકડવાના કાંટાની ગરજ મારે છે, મારે આંખના ખાંડા એ બે પલ્લાં છે, અને આંખમાંની પુતળી તોલવાનાં વજન છે.

વસ્તુનું પ્રતીનિધ્ય અંદર પડે છે, તે મિત્ર-સજ્જન પુરુષની મુક્તિ નેહનખરના બળમાં તોળાય છે, અને તે મુજબ કાણું જમણું ભવું હંચું નીચું થાય છે, અર્થાત કોષ અથવા સમતા આવે છે.

નોટ-એ ન્યાય કાંટાને સન્નુખ રાખી, ન્યાયથી વતી, ન્યાય આપી આપણે કુદંબ, મિત્ર, પાડોશી, જાતીભાઈઓ, નગરવાસી, દેશવાસી બધે જગતવાસી જોયો સાથે સદાવર્તન રાખી જાતે સુખી થઈ તેજાને સુખી કરી પ્રભુના પ્યારા થવું ભેદજ્ય.

૧૦. કુંજ.

ગુઠ કાવ્ય.

દધી સુતાએ દધી સુત પ્રહો,
દધી સુત વેગે બોલાય;
એ દધી સુત નહીં મીલે તો,
દધી સુત રીપુ, હડ જાપ.-૪૪.

અર્થ-દધી=સુદ્ર; દધી સુતા=સુદ્રની પુત્રી તે લક્ષ્મી (સુદ્રમાંથી નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંની એક) દધી સુત=સુદ્રનો પુત્ર તે હીરો (રત્ન); અર્થાત લક્ષ્મીએ હાથમાં હીરો પકડ્યો. હીરાને સુસોને આપણાત કરવો. (હીરો સુસવાણી-ખાવાણી માણસ મરી જાય છે એવી હિંદમાં માન્યતા છે,) તે પ્રમાણે તે સુખી ગઈ. તેપરથી દધી સુત=ધનવંત્રી વેદ (ચૌદ રત્નમાંનું એક) ને ઝેર ઉતારવાને ઝટ બોલાવ્યા.

એ તે ધનવંત્રી વેદ ન મળે તો, દધી સુત=સુદ્રનો પુત્ર તે મોતી. તે મોતીનો રીપુ=દુશ્મન તે હંસ (હંસ મોતીનો મારો મરે છે એવી માન્યતા છે.) વળી હંસ એટલે જીવ પણ થાય છે, મતલબ કે જીવ હીરો જશે, એટલે હીરો સુસનારી લક્ષ્મી ધનવંત્રી વેદને જલદી બોલાવ્યા છે તે ન મળે તો મરી જશે.

ચમત્કારી કાવ્ય.

કવિતા.

કાઠુ એક લખના, જવાહીર ખરીદવેઠા;
આઈ છુતી સુખળ, ચાહાય હાટવારેકી;
કરમે લીધેલે બધો, ચુકતા પરવાળ,
પુની ગુંજસો લીખાયો, લીધરીદ્રગ તારેકી;
બને હરીચંદ, માતી ચુરસો લીખાયો ફિર,
હાથકે પરેતે, ચોલ લોલ નંબ ભારેકી;
ખીજક નકાકી ઓર ખરીદકી ખિચારે કોન,
ખખર ભુલાની થોહી, જો હરો ખીચારેકી.—૪૫.

અર્થ—હરીચંદ કવિ કહે છે કે કાઠુ
એક સ્ત્રી અવેશત ખરીદવા માટે સુખળ એ
ઠલે સારે—રાજમાળે આવી હતી, કે આં ક
કાનદારોની દુકાને ચોલી રહી હતી, અને
તે એક ચોલીતી દુકાનદારને ત્યાં આવી
હબી રહી.

અવેશિએ તેના હાથમાં એક ચુકતા એ
ઠલે માતી જોવાને આપ્યું. તે સ્ત્રીના હાથ
ની લાલો એટલો ખપી હતી અને માતી પ
છુ એવું પાણીદાર હતું કે, હથેલીના રંગમાં
પ્રતીબિંબ તે માતીમાં પડ્યું, જેથી તે મા
તી લાલ પરવાળા જેવું દેખાવા લાગ્યું.
(અવેશી દરથો જોઈ અજબ થયો કે મેં
સ્ત્રીને જોવા માતી આપ્યું હતું અને તેના હા
થમાં પરવાળું કેમ દેખાય છે ! એ કાઠુકે
કેમ થયું ?)

એટલામાં તે સ્ત્રી જે પોતાની હથેલી
ના માતી વચ્ચે એક દ્રષ્ટિથી જોતી હતી
તેની દ્રગ તારા એટલે આંખની પુતળી—
કાળી કીકીને પ્રતીબિંબ તે માતીપર
પડવાથી તે માતી પરવાળાને બદલે ગુંજ
એટલે ચણેકી (કાળા ડાઘવાળી) દેખાવા
લાગી. (અવેશિએ જોયું કે કીમતી માતીનું
એક પરવાળું થઈ ગયું, અને હવે પ
રવાળું બદલાઈ કીમત વખરની ચણેકી
થઈ ગઈ).

અવેશીની અજબખી જોઈ તે સ્ત્રીને હસ્યું
આવ્યું, તેથી તે સ્ત્રીના કાંતની પંક્તિમાં
પ્રતીબિંબ તેમાં પડતાં માતીચુર આક્રં કે
આવા લાગ્યું.

હવે આરે તે ખીચારા અવેશીની શુદ્ધ
પુદ્ગ જતી રહી તે ખરીદ અને નરો શું
આપયો વગેરે હકીકત કોણ પુછે ?
સીધું ચંબાર ચુકત વર્ણન ઉપર પ્રમાણ
આ ચમત્કારીક કાવ્યમાં કવિ હરીચંદ્રે કર્યું છે.

પ્રેમ કાવ્ય.

દોહા.

પ્રેમ ખીજ પ્રખીન ઉર,
દંપત તૂપાસુ ધુર,
જોખન ધન ખરસત જયો,
ઉદય કરત અંકુર.—૪૬.

અર્થ—પ્રખીન એવી હોશીયાર—ચોખ
સીની ઉર—છાતી રૂપી પૃથ્વીમાં પ્રેમ રૂપી ખી
જાયું છે, અને તે ખી ઉપર તે સ્ત્રીની તૂપા—
લજ્જારૂપી ધુર એટલે મટાડી ઢાંકી છે.

તે માટી ઉપર તે સ્ત્રીનું જોખન—જુ
વાનીરૂપી ધન—વરસાદ વરસશે તે તે ખી
જમાંથી અંકુર કુચ પોતાની મેળે દય—ઉ
ચા આવશે.

૧૨. કુંજ.

ઉદેપુરના મહારાણા સાહેબે એકવાર
ગઢેર પત્રદારા એક સમરથા અને પાદપૂર્તી
પુછી કવિજ્ઞાની પરીક્ષા લીધી હતી.

સમરથા—પાદપૂર્તી.

સિંધ ચઢયો ગજ કુધ પીએ.

પાદપૂર્તી એટલે ખીજનાં બનાવેલાં કો
ઈ કાવ્યમાં છેલ્લું પદ સાંભળીને બાકીનાં ઉ
પરનાં ત્રણ અથવા સાત ચરણ કહેવાં તેને
કવિતામાં પાદપૂર્તી કહે છે. તેમાં મતલબ લા
વી કાવ્યને ચમત્કારી બનાવવું એમાં કવિની
ખૂબી છે.

સિંધ ચઢયો ગજ કુધ પીએ. એટલે
સિંધ—સિંહના ઉપર બેસીને ગજ (હાથી)
કેવી રીતે કુધ પીએ ? આમાં સમરથા
પુછી છે, અને આવળના ચરણો પણ બના
વવાનાં છે.

ક્રમકે કવિઓનાં કાવ્યો એ પાદપૂર્ણ
માં મહારાજા સાહેબ પાસે આવ્યાં, તેમાં
નીચેનાં કાવ્ય મંજુર થયું.

સંવેષા.

એક બાર ચિવા મૃગરાજ ચડી,
રિખરાજ હીમાચલકે બધાએ;
ગણપત વદન મલીન બધાએ,
વાહ દયા કર ગોદ લીએ;
હીમ બપટાય, હીમ હુલરાય,
વાહ મયા પથ પાન લીએ;
અમરેશ કહે કહ્યું ભેદ નહીં,
એ સિંહ ચઢ્યો ગજ કુધ પીએ.-૪૭.

અર્થ :- એક વખત ચિવા=ચિવની પત્ની
પાર્વતી, મૃગરાજ એટલે સિંહ (પાર્વતીનું
વાહન) ઉપર બેઠી, અને રિખરાજ એટલે
કવિઓના રાજા જે હિમાચલ પર્વત (પાર્વ
તીના પીતા-પર્વતની પુત્રી હોવાથી તે પાર્વ
તી કહેવાય છે.) તેની પાસે જવા તૈયાર થઈ.

એ જોઈ ગણપતીનું વદન-મોહું મલી
ન થયું એટલે ઉદાસ થયું. પોતાના પુત્ર બ
લેશની દયા ખાધને માતા પાર્વતીએ તેને
પોતાના બાળામાં લીધા.

(તે વખતે પાર્વતી જે સિંહ ઉપરજ
બેઠેલી હતી) તેણે છાતી સાથે તેને કાળીને
હાથમાં હુલરાય-હલાલીને-સુધાલીને તે મા
તાએ પથપાન-સ્તન વડે ગણપતીને ધવડાવ્યા.

અમરેશ કહે છે કે એ બાબતમાં હવે
કંઈ ભેદ રહ્યો નથી, એટલે ઉપર મુજબ
બનાવ બનવાથીજ સિંહ ઉપર ચઢીને ગજ
(ગજનન-ગજ-હાથીના સુખવાળો ગણપતી)
કુધ પીએ છે.

વર્ણરુદ્રનું વર્ણન કરતાં એક કવિ કે
હે છે કે :-

દોહા.

ચાતુક સીત સમીર સર,
આવન મીર સીકાર;
બીજ બાજ ફંદા ઘટા,
છપ તીવર અતુહાર.-૪૮.

અર્થ :- જોમાસમાં ચાતુક પક્ષીના ઉ
ચ્છારણરૂપી ટીપ, ઠંડા વાયુરૂપી સર-બાણ,
આવણ માસ રૂપી મીર-ઉમરાવ ચિકારી; બી

જ-ચીજબીરૂપી બાજ, ઘટારૂપી ફંદો, અ
ને તીવર પક્ષીરૂપી છપ.

અર્થાત કે વર્ષા રૂપમાં આવણ માસની
હેલી એવી હોય છે કે, બારે તે આવણ
ચિકાર રૂપે નીકળી ધનધાર ઘટાને બાણ ફંદ
માંડ્યો હોવાની તેમ ચીજબીરૂપી ચિકારી બા
જપક્ષી મારફતે આ તીવરરૂપી છવનો ઠંડા
વાયુરૂપી બાણ વડે ચતુકના ઉચ્છારણરૂપી ટી
પથી ચિકાર કરતો હોવાની!

પ્રક. કાવ્ય.

અજ સાહેલી તામુ રીપ,
તા જનની ભરવાર;
તાકે પુત્રકે મિતકો,
બ જીવા વારં વાર.-૪૯.

અર્થ :- અજ-પક્ષી; પક્ષીની સાહેલી-
બેન તે ઘેટી (મેઠી) તેના રીપ-રીપુ-
કુરમન તે છુરટ (સાસના કાંટા કે જે મેઠો
ના ઉનમાં બરાબ જઈ તેને હેરાન કરે છે.)
તે છુરટની માતા તે પૃથ્વી (પૃથ્વીથી થતા
વાય છે માટે) તેનો ભરવાર-પણી તે ઈંદ્ર;
તે ઈંદ્રનો પુત્ર તે અર્જુન અને તે અર્જુનનો
મિત્ર તે શ્રી કૃષ્ણ તેને વારે વારે બળે.

૧૨ કુંજ.

જયપુરના મહારાજા સવર્ધ જયસીંહજી
વિષે કહેવાય છે કે, એક સમયે એક અગીઆ
ર વરસની બાળાને જોઈ તેઓ આશ્ચર્ય પડ્યા,
કે બારે એ બાળા જીવતાવસ્થાને પ્રાપ્ત થ
શે સારે તેના સૌંદર્યનો પાર રહેશે નહીં.
અતી લાવણ્યમય આંગણમાં જોઈ તેની બ
રિખની સુંદરતાની કલ્પનામાં બરકાવ થય
લા તે મહારાજાએ ગામ બહાર આવેલા
બગીચાથી સુધે ભીત પોતાના એક એકાંત
મહેલમાં તે બાળાને રાખી, અને પોતે જ
જ્યાં રહ્યા. તે મુઘાની તહીનાતમાં ફાસ
દાસીઓ રાખી બદામ પીસતાં વજેરે સુકા
તથા લીલા મેવા તેને ખુબ ખવડાવી પુષ્ટ કે
રવા માંડી.

એ એકાંત મહેલમાં જતી વખતે મ
હારાજાએ લીવાન, સેનાપતી અને સામંતાને
સૂચના કરી કે, તમે રાજ્ય સંભાળજો અને
મમે તેવા જરૂરી કામ માટે પણ મને તરફી

આપતા નહીં. એક કામળ પણ મને વાંચવા મોકલવો નહીં. હું સર્વથા જાળજાઈ ચૂકતો રહી આનંદમાં જોડો સમય બાળવા માહું છું. જો એકંત મહેલના છીદારોને પણ હુકમ કર્યો કે, કોઈપણ માણસને મારી પાસે આવવા દેવો નહીં, બલકે બગીચામાં ની કોઈ મહીનો પણ અવાજ મારે કાને પડવો ભેદજ નહીં. જો આ હુકમનો આના દર થશે તો માથું ઠડાવી દઈશ.

કેટલાક માસ પર્યંત આ હુકમ પ્રમાણે ચાલવા માંડ્યું, પણ ધીમે ધીમે ખંડી આ ઠાકોરો અને બાપાદો મહારાજની ગરહાજરીનો જાણ લઈને મજબૂત થતા ચાલ્યા. ખંડી આપવી બંધ કરવા માંડી, રીવાજના હુકમોને માન નહીં આપવા લાગ્યું; જો જોજળ છુટકાટ અને યુનાહો પતવા લાગ્યા, મોકરો સુસ્ત અને અપાસી થઈ ગયા, અને દેવતને કનડીને હાંટવા લાગ્યા.

આવો મામલો ભેદ ખીહારી નામના એક યુવાને રાજ્યના ભકતવત્સલો અને સીવાનની સમામાં જોવો અરજ કરી કે, મામલો તદ્દન બગડી ગયો છે તેથી હવે તો મહારાજને કાને આ તમામ ગરબડની હકીકત લાવવી અને રાજ્ય જે આક્રમકો આવી પડ્યું છે તે નીવેદન કરવી. પણ એ હકીકત નીવેદન કરવા જય કોણ? સર્વે પાતપાતાના જીવની ફીકર કરવા લાગ્યા કે જે જશે તેને મહારાજ મારી નાખશે. તે ઉપરથી સીવાને ખીહારીને કહ્યું કે, કેમ બાઈ, હીપત કરી આખા રાજ્યના પ્રજાને તારવા કમર કસો છો? આ સેવા શીર સાટે બળવવાની છે. ખીહારી તુરત તેપાર થઈ ગયો. મહારાજના એકંત મહેલના બગીચામાં જઈ ઉભો રહ્યો. માં એક બટમાખરાની કબી ઉપર એક ભમરાને મસ્ત થઈ બેઠો જોઈ, મહારાજના વર્તાવની અનોખીકતને તેમાં થટાડી નીચે પ્રમાણે એક દોહો બનાવ્યો.

દોહા.

નહીં પરામ નહીં મધુપુરી,

નહીં ખીહારી થઈ કાલ;

અલી કબીસે બળ રહ્યો,

આમે કોન હવાલ.—૫૦.

આ દોહરો તેણે એક પત્રપર લખ્યો, અને પહેરો ભરતા છીદારને ચંકેવ

કરી દુર જોલાવી ખીહારી (કવિ)ને કહ્યું કે, રાજ્યમાં ઉચ્છવાસ થઈ રહી છે, માટે આ આ દેશના હીતને ખાતર આ પત્ર મહારાજને જઈને આપ. દરવાને કહ્યું મારું માથું જ ઠડાવી નાખે. છેવટે કવિના આગ્રહથી તે કામળ મહારાજના ટોલીના નીચે મુકવા કે પુષ્ક કયું. તેમ કરતાં આરે મહારાજ ફરતા ફરતા પ્રજા પાસે આવ્યા તો પત્ર જોયો. તુરતજ દરવાજ ઉપર રાતાપીળા થઈ પુછ્યું કે, આ પત્ર ક્યાંથી આવ્યો? તેણે જવાબ સીધો કે, મહારાજ મને મામલ નથી પણ બગીચામાં એક યુવાન ઉભો ઉભો કંઈ બખતાં જોવામાં આવ્યો હતો અને કદાચ વાચી તે કામળ હીને અહીં આવ્યો હોય? દોહરો વાંચી મહારાજને હુકમ કર્યો કે, તે યુવાનને મારી પાસે જોલાવ. ખીહારીને દાખલ થતાંજ મહારાજને બેઠાની વચન આપ્યું કે, તને હું કંઈ ઇનકરીશ નહીં પણ આ દોહરાનો અર્થ શું છે તે બતાવ.

ખીહારીને કહ્યું કે, “મહારાજ, બગીચામાં એક કબી ઉપર બેઠા ભમરાને ભેદને જો દોહરો મેં બનાવ્યો છે, તેનો અર્થ એવો છે કે, હે ભમરા! હજી એ કબીમાં પરામ-પુરખો આવી નથી, હજી એમાં મધ બંધાયું નથી, હજી એ કાળને વધ થઈ ખીહારી નથી, તું આરે એ કાચી કબી સાથે જ લપટાઈ રહ્યો છે, તો આજળ જતાં શું હાથ થશે?” (એડે કબી ખીહારીને કુધ થશે તારે તારા શું હાથ થશે?) (૧)

મહારાજને કહ્યું કે, એનો ખરો અર્થ બતાવ; જા, તને હું જીવતદાન આપું છું. ખીહારી જોલ્યો, મહારાજ, એનો અર્થ જોવાય છે કે, હાલના કળયુગના સમયમાં (અલી એટલે પુરખ) કોઈ પુરખ પરામ (તીર્થ) જતો નથી, તેમજ મધુપુરી-મથુરા પણ જતો નથી; વળી કાચી પણ જતો નથી. આવા કળયુગના આરંભમાં કબીના કંદામાં તું લપટાઈ રહ્યો છે, તો આજળ હજાહળ કળીયુગ આવશે તારે તો તું શું કરશે, અને તારા કેવા હાથ થશે? (૨)

મહારાજને કહ્યું, ખરો અર્થ બતાવ, આ મારું વચન છે. ખીહારી જોલ્યો, મહારાજ ખરો અર્થ તો એજ હતો પણ આપનો આગ્રહ છે, તો એનો અર્થ આપનામાં જ થતાવો. જે બાબતની ચાહનીમાં આપ

પડ્યા છે, તે બાળને મરાળ-૨૭-૩૮ (૨૭૨૫
લા) આવી નથી, તેમજ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં
જે મધુ-મીઠા કંઠ-અવાજ નીકળવો જોઈએ
તે તેણે પ્રાપ્ત કર્યો નથી. તેમજ કાળ ધમને વશ
થઈ તેના સ્તન પણ વીકાસ્માન થયાં નથી.
અર્થ-હે રાજા, તું કળી સમાન બાળાની
સાથે લપટી રહ્યો છે, તો બ્યારે તે બર
યુવાવસ્થામાં આવશે ત્યારે તો તું હાથ થશે?
રાત્રીમાં બંદ હોય છે, કોઈ કોઈક માન
તું નથી, રેપત દુઃખી છે, અને રાત્રી જ
વાનો પણ વખત આવ્યો છે. મારે આપ
રાજધાનીમાં પધારી આપની ફરજ અદા
કરો. રાજા તુરતજ તે બધામણ સ્વીકારી,
કપડાં પહેરી બીહારી સાથે રવાને થઈ રાજ
સભામાં પધાર્યા. સર્વે આનંદાસ્થ થામી
બીહારીની જય જય બોલાવી સર્વે હારીકંત
થી વાકેફ થઈ મહારાજાએ હુકમ કર્યો કે,
બીહારીદાસને કનિરાજની પદ્મી આપી એક
બાપ સોનામહેર આપો. એ ઉપરથી કનિ
રાની કીમત કરતાં એક કંપ બન્યું છે, તે
ની એક લીટી એવી છે કે:-

એક કુદે પર બાપ બીહારીકો,
જયસીંહ દીપા કહી જીજી.—૧૧.

અર્થ-ઉપરનો એક દોહરો સાંભળી
જયસીંહ મહારાજા એટલા ખુશ થયા કે,
એક બાપ સોનેપા, જે હાથ જોડીને બીહારી
દાસને આપ્યા.

એ બીહારીદાસ વિષે આમળ ઇશારો
આવ્યો છે કે:- (જુઓ કાવ્ય ૧૧.)

ચંદ છંદ ૫૬ સુરકે,
કુદો બીહારીદાસ;
જોપાઈ તુલસીદાસકી,
કેથવ કવીંત વિભાષ.—૧૨.

એ કવિએ બીહારી સતથઈ (૭૦૦
દોહરા) બતાવી છે, તેની સંસ્કૃત હિંદી કા
વ્યોમાં દીક્ષા થઈ છે. તેના એક દોહરાના
ચૌદ અર્થે વાચ છે.

૧૩. કુંજ.

સમરયા.

સાંભળ, બલીસ કુરંગ,
તેર સીસ, નવ કાન;
અકબરે દેખી સુંદરી,
એથી શીખર ચરતી પાન.—૫૩.

અર્થ-અકબરે એક પદ્મીના શીખર
ઉપર પાંદડાં ચરતી એક એવી બકરી જોઈ
કે જે બકરીને સાંભળ સીંગડા, બલીસ કુરંગ-
આંખ તેર માથાં, અને નવ કાન હતા. એ
બકરી કંઈ?

જવાબ-એક બીને અકબરે મહેલના
શીખરપર પાન આવતાં જોઈ કે જે બીજી
સાંભળ યજુગાર જગ્યા હતા, બલીસ લક્ષણી
હતી, તેર વરસની ઉંમરમાં હતી અને નવ
પાવના (નવા જોખનવાળી) હતી.

પ્રેમનું ચમત્કારી કાવ્ય.

સંવેયા.

બ્રંગ (૧), પતંગ (૨), કુરંગ (૩), લુન્ગમ (૪),
કંજ (૧), સીખા (૨), સુર (૩), પુંગીન (૪),
ચાર (૫), બપોહ (૬), ચકોર (૭), મુપંગલ (૮),
ચાર (૫), ચટા (૬), યાશી (૭), સુર (૮),
હારીયલ (૯) બીન (૧૧) મરલ (૧૧) છુરાકી (૧૨)
કા પ્હ (૯) જબ (૧૦) સર (૧૧) જોડી (૧૨)
જુરે હય;

દેહકો છેહ હીથે ઇતરે પરી,
નેહકો છેહ પ્રબીન ન દેહય.—૧૪.

અર્થ-

૧ ૨ ૩ ૪
બમરો, પતંગીકે, હરણ, નાગ, એજોને
કમળ, હીવો, નાહ, મહુવર-સાથે,

૫ ૬ ૭ ૮
ચોર બપોહ, ચકોર, કમળ, એજોને
ધનધોર, ચર્પાની મટા, ચંદ્ર, મુય-સાથે,

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
હારીયલ પક્ષી, માછલી, હંસ, છુરાક પક્ષી-
એજોને
ભાકડી, પાણી, સરેવર જોડી-સાથે,

પ્રેમ હોય છે. તે પ્રેમ એટલે કે જે હરજન
હોય છે કે એટલાં જણાં દેહ-ધરીને છેહ-
દેહો દે છે અર્થાત મરી જાય છે, પણ નેહ-
પ્રેમને છેહ આવતાં નથી.

ચારાંચ કે બમરો કમળને, પતંગીકે
હીવાને, હરણ નાહસુરને અને સર્પ મહુવર
સાંભળીને (ફોના થઈ) મરત વાચ છે; વ
બી ચોર વરસાદની ધનધોર અવાજને, પૈ

સા વરસાદની ઘટાને, ચકોર પક્ષી ચંદ્રમાને, અને કમળ સૂર્યને ભેધ દીવાનો શાવ છે, - ખીસે છે. વળી હાથિયજ પક્ષી જે ઝાડની ડાળી (બાકડી) પર બેસે છે, તેને પગમાં સાથે બધું ફરે છે, અને નવે સ્પર્શે બેસતાં આમથી ડાળી પગમાંથી છોડી દઈ, નવી ડાળ પર બેસે છે. (હડતાં ડાળી નહીં ઘટે તો તરફડીયાં મારી તે સાંભળ મરી જાય છે, એવી તેની પ્રીતિ કાળને વિષે હોય છે.) મા છલી પાણીને, હંચ માન ચરોવરને, જુરાક પક્ષિ વિષે એવું કહેવાય છે કે નર પાકને જમણી પાંખ હોય છે, અને માદાને ડાળી પાંખ હોય છે; આરે નર અને માદાનું જોડું એકઠું થાય તારેજ જમણી ડાળી એમ પાતપાતાની પાંખ હવાવીને આકાશમાં ફરે છે. જો તે ભેડામાંથી એક મરી જાય તો બીજી નહીં ફરી શકવાને લીધે પ્રાણ આપ કરે છે. એ બધાં ચરીરની પરવા કરતાં ન શી પણ પ્રેમને વશ થઈને પાતાનો પ્રાણ પશુ આપે છે.

પ્રેમ વિષે એક કવિ કહે છે કે :-

દોહા.

પ્રીત પુરાની ન હોત હે,
જે ઉત્તમસે બમ;
સો બરસ જમણે રહે,
પથરી ન છોડે અમ.-૫૫

અર્થ-ઉત્તમ પુરોની સાથે બાંધેલી પ્રીત કંઈ જુની થતી નથી. જેવી રીતે કે ચક્રમકનો પથરો સો વરસ પાણીમાં રહે તો પણ જે વખતે પાણીમાંથી બહાર કાઢી ને લોહાની ચક્રમક વડે એક ટુકડો મારે કે તેમાંથી અગ્નિ નીકળે છે. પથરમાં રહેલી અગ્નિ પર સો વરસ જળ રહ્યું તોપણ અગ્નિ નીકળ્યાજ કરે છે, બાકી પાણી પડ્યું કે અગ્નિ રહે નહીં એ નિયમ છે.

વળી ત્રીકમ કવિએ કહ્યું છે કે :-

દોહા.

મન મેલુ મીલા ખીના,
જાય દીન જેતા;
ત્રીકમ મલી માંડજે,
ફરતર દીન તેતા.-૫૬.

અર્થ-મન મેલુ-મનના મેલાથી મિત્ર ના મળ્યા વગર ભેટલા દીવસ જાય, તેટલા દીવસ કે ત્રીકમ-પરમેશ્વર ! તું તારા ફરતર માં મારા આગ્રહને ખાતે ઉધારવો નહિ. કાવ્યની ગૌરવતા એ છે કે મારો સ્નેહ એવો દ્રઢ છે કે જે દીવસ મિત્રને ન મળ્યા હોઈ, તે દીવસ તો મારા નકામાજ બમા સમજવા એમ ત્રીકમ કવિ કહે છે.

૧૪. કુંજ.

એકવાર એક રાજાએ કવિને કહ્યું કે સીના મુખ, આંખ, નાસીકા અને માથાની વેણી (બાલ) ને કવિએ જુદી જુદી ઉપમા આપે છે, એમ કે મુખ ચંદ્ર સરખું, નાક પોપટ અથવા તલના કૂલ જેવું વગેરે. પણ કોઈ એવું કાવ્ય બનાવે કે સીના ત્રણ વાર અંબની ઉપમા આપવાને એકજ શબ્દ વાપરવો પડે. કવિને તેણે કંઈ મળ્યું નહીં મારે આગ્રહથી નીચે પ્રમાણે કાવ્ય કહ્યું :-

ગુઢ કાવ્ય.

દીપ્તિ વાહન વદન છબી,
દીપ્તિ વાહન નેણ,
દીપ્તિ વાહન નાસીકા,
દીપ્તિ વાહન વેણ.-૫૭

અર્થ-દીપ્તિ=સમુદ્ર; દીપ્તિ=મોતી-રત્ન (સમુદ્રનો પુત્ર); વેણ વાહન તે બક્ષ મી અર્થાત્ બક્ષમીના ગળામાં મોતીનો હાર રહે છે, વેણી મોતીને બક્ષમીનું વાહન ગણ્યું.

એટલે એક સીનું મુખ અને છબી બક્ષમીના જેવી.

દીપ્તિ=(સમુદ્રનો પુત્ર) ચંદ્ર; ચંદ્રનું વાહન મૃગ-હરણ એટલે તેની આંખા હરણના જેવી.

દીપ્તિ=ધનવંતરી વેણ (સમુદ્રમાં શી નીકળેલા ચેદ રત્નમાંના એક હોવાથી સમુદ્રના પુત્ર) ધનવંતરીનું વાહન તે પોપટ એટલે પોપટના જેવું નાક.

દીપ્તિ=મણી; મણીનું વાહન મણી પર નાગ (તેના મસ્તક પર મણી રહે છે મારે) અર્થાત્ તે સીની વેણ-ચોટલો નાગ જેવો.

એ રીતે દધીસુત વાહનના બેવા યુ
ખ, આખ, નાક, અને ચોટલો એવી બટ
ના કવિએ કરી.

શ્રીકૃષ્ણ રાધીકાને મનમાં મોટી કે
રી માનતા પણ મોઢેથી તેમ કહેતા નહોતા,
કારણકે રાધીકાને તેથી ગવ આવી જશે
એમ તેઓ માનતા. આ ઉપરથી રાધીકાએ
એક તાકડો રચ્યો અને બાબમાં જઈ સફેદ
કુલ લઈ આવી.

કવિ કહે છે કે :-

દોહા.

રાધા માલી બાગમે,
લીયો કુલ સુદૈત;
રાધા પુછે કૃષ્ણકો,
કૃષ્ણ નામ નહીં હેત.-૫૮.

અર્થ-રાધા બગીચામાં જઈને એક
સફેદ કુલ લઈ આવી, અને શ્રીકૃષ્ણને પુછ્યું
કે આ કુલનું નામ શું છે તે કહો, પણ
કૃષ્ણે તેનું નામ કહ્યું નહીં. તે ઉપરથી
રાધીકાએ કહ્યું કે આપ એ કુલનું નામ
જણતાજ નથી.

તે ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે સાંભળ:-

દોહા.

રાધા દોડું જાનહું,
રાધા મોડું ડરામ;
જે જો પુષ્પકો નામ રહું,
તો હું પદમી હો જાય.-૫૯.

અર્થ-હે રાધા ! હું તને જાણતું છું,
શું તું મને ડરાવે છે? જો જો કુષ્મણ્ડ ના
મ હું કહું તો તને અહંકાર આવી જશે,
(માટે કહેતાજ નથી.)

સારે રાધીકાએ કહ્યું કે જણતાજ
નથી. જણતા હો તો કહો.

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા :-

દોહા.

પ્રથમ પદ્ય અપાડમે,
ઉપર દો દો પત્ર;
કૃષ્ણ કહે સુન રાધીકા,
પાર્વતી પતી પાત્ર.-૬૦.

અર્થ-અપાડ મહીનાના પહેલા પખવા
ડીમાં એ ઝાડ કે જેનું એ કુલ છે, તે
ના બે પાંદડાં ખીલે છે, શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,
હે રાધીકા તું સાંભળ, એ પુષ્પ પાર્વતીના
પતી જે મહાદેવ તેનું પાત્ર-વાસણ તેનું
એ કુલ છે.

અર્થાત મહાદેવનું પાત્ર તું બહુ, અને
તું બહુ તેથી તે પુષ્પ "તું બહી" ના વેલા
નું છે. તું બહી=તું+બહી=મોટી. એટલે શ્રી
કૃષ્ણને મોટેજ તું મોટી છે (તું, બહી)
એમ કહેડાવવાનો રાધીકાજનો ભાવ હતો,
પણ શ્રીકૃષ્ણે તેમ સમજા બેઠાંજ બવાજ
આપ્યો.

૧૫. કુંજ.

ભૂખણ કવિ ચૈત્રંગજ્ય બાદશાહનો
રાજકવિ હતો. એકવાર બાદશાહે કહ્યું
કે, તું મારા પયર્થ ગુણવં કવિત બતાવ. તે
ઉપરથી તેણે તેના દમ છુલમ વગેરેના કૃત્તો
વર્ણવી બતાવ્યા. છેલ્લી કડીમાં તેણે કહી દીધું
કે :-

નોસો ચુત્રા ખાપકે,

નિલક બેરી તપકે.-૬૧.

અર્થ-નવસે ઉંદરો ખાધને પોતાનું
પાપ ધોવાને જ્યે તપશ્ચર્યા કરવાને જોમ
કોઈ નિલાડી તૈયાર થાય તેવો આપનો
હાલ છે. (વધુ માટે જુઓ કુંજ ૭૪.)

આ કવિતા સાંભળતાંજ બાદશાહ ગુસ્સે
થયો, તે જોઈ બાદશાહનો પ્રલક છોડી ભૂખ
ણ પરદેશ ભયો. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશમાં પ
હોયતા જંગલમાં તેમને શિવાજી મહારાજ
મળ્યા, પણ તેમને કવિએ ન જાણખવાથી
પુછ્યું કે શિવાજી મહારાજ મને ક્યાં મળ
શે? પોતેજ શિવાજી છે એવું જાહેર પાડ્યા
વગર, તેમણે પુછ્યું કે શું કામ છે? કવિ
એ કહ્યું કે હું તેમની શીઘ્ર કવિતા રચી સં
ભળાવવા ચાહું છું. શિવાજીએ પુછ્યું, હું
તેમનો સેનાપતિ છું, તમા કવી કવિતા
સંભળાવશો તે કહો. તે ઉપરથી તેમણે દોડ
ભયાનક અને વિરસના શિવાજીના તારીફનાં
અને મુગલ બાદશાહોની વિશ્લેષનાં પદ્યાં કવિ
તો કહી સંભળાવ્યાં. એ મુજબ તડાલ
બનાવીને કવિએ એક પછી એક આવન કે

વિત સવૈયા વગેરે રચી આપ્યા. કાવ્યરસથી મગ્ન થયલા શિવાળયે કહ્યું વળી બીજાં સંભળાવેા. કવિએ ભેષુ' કે નાહક માથાપચી ચામાટે કરવી તેથી કહ્યું કે બધા જોડલાંજ કા વ્ય. અને મહારાજ શિવાળયે બતાવેા. શિવાળય જોડ્યા હું તે પોતેજ હું, જા તને હું ખાવન કવિતાના બદલામાં ખાવન પસાવ ધનામ આપું છું. એક ગામ, એક હાથી, એક પોશાક અને અમુક રકમ હોય તેને એ ક પસાવ કહે છે. તે ઉપરથી એક કવિએ ક હું છે કે :-

ખાવન ગામ હીચ કવિ ભૂખણકો,
મહારાજ શિવાળયે રીઝી.-૬૨.
(વગેરે.)

એ કવિ મહારાજ શિવાળય પાસે ઇ. સ. ૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦ સુધી રહ્યા હતા. એ કવિએ શિવરાજ ભૂપણ, શિવા સરોજ, ભૂપણ હજારા, ભૂપણ ઉલાસ, દુષણ ઉલાસ વગેરે કાવ્યો બતાવ્યાં છે. અલંકારમાં અને ધીંગળમાં તેમની યકિત અભાધ હતી. ચિંતામણી, ભૂપણ, મતીરામ અને નીલકંઠ એ ચારે ભાઈઓ કવિ હતા. પ્રખ્યાત બિહારીદાસ કવિ એમનાજ વંશના કહેવાય છે.

જે ખાવન કવિત ભૂપણે મહારાજ શિવાળય આમળ સંભળાવ્યાં હતાં. તેમાંનું કે વિની યકિત બતાવવાને નમુના રૂપ ક.વ્ય:-

કવિત.

હંચે ઘોર મંદરકે,
અંદર રહેનેવાલી;
હંચે ઘોર મંદરકે,
અંદર રહાતી હય;
ફળ ફલ ભોગ કરે,
ફળ ફલ ભોગ કરે;
તીન ખેર ખાતી સાહી,
તીન ખેર ખાતી હય;
ભૂખન, ચીતળ અંગ,
ભૂખ, ન ચીતળ અંગ;
વ્યંજન હુલાતી સો,
વ્યંજન હુલાતી હય;
ભૂખન બનત શિવરાજ,
વીર તેરે ત્રાજ;
નમન જનાતી સો,
નગન જનાતી હય.-૬૩.

અર્થ-(ખાદ્યાહની ભેખમાં) જે હંચ ઘોર મંદીર-ઘોરા મહેલોમાં રહેવાવાળી હતી તે (શિવાળય ત્રાસથી) હંચા ઘોર મંદિર-હંચી શિવાળયવાળા ઘોર-કારાગર-કેદ ખાનામાં રહે છે.

જે સીંચા શોખથી ફલફલ ખાતી તે હવે જંગલમાં કળકલ ઉપર નિર્બાહ કરે છે, જે સીંચા તીન ખેર-ત્રણ વખત ખાતી તેને તીન ખેર-ત્રણ ઘોર માત્ર ખાવાને મળે છે.

જે સીંચા ભૂપણ-વજ્રાલંકાર પહેરીને ફરતી અને થરીરે ચંદન ચોપડીને ચીતળ અંગ રાખતી હતી તેને ભૂખ, ન એટલે નથી. અર્થાત ભૂખ હડી ગઈ છે, અને ભૂખ અને હંડીથી તેમું અંગ ચીતળ થઈ ગયું છે; જેના ઉપર વ્યંજન-વૌંઝણા-પંખા હુલતા હતા અર્થાત પંખાઓના પવન નંખાતા હતા, તેજ સીંચા વ્યંજન-રિના અંગન-અંગન રહીત-આંખમાં કાળળ આંખ્યા વગરજ ભ ટકે છે.

ભૂપણ કહે છે કે, હે શિવરાજ વીર તારા ધાકથી જે સીંચા નગન-કાળી નામણી (ખુબસુરત ચોટલા વડે અથવા ભેખમાં હોવાના અલંકારથી) ભણાતી હતી તેજ હવે નગન-નાળી ભણાય છે.

દોહા.

(હેતુ અપ-કૃતિ અલંકાર.)

શિવ સરજાકે કર લસે,
સો ન હોઈ ધીરવાન;
લુજ લુજગેષ લુજબની,
ભખતી પૌન અરિપ્રાન.-૬૪.

અર્થ-શિવ સરજા (શિવાળ) ના હાથ માં જે સુકી રહી છે, તે ધીરવાન-તરવાર નથી, પણ લુજ જે લુજગેષ-મણીધર નામ જોવા છે, તેની સંરૂપે એ તરવાર ભણે લુજબની-નામણી હોયની તેમ તે દુરખનના પ્રાણરૂપી વાયુનું બકણ કરે છે. (સાપને પ વનબકી કરીને યાત્રાકારો કહે છે.)

વળી લુજગેષ-મહાદેવના હાથમાં રહેલી સર્પહીની માફક શિવાળયના હાથમાં તે તરવાર શોભે છે.

૨૬. કુંજ.

હોહા.

માર ચતુસ્પદ માર ખગ,
કુલ માર કુલ માર;
મોહનકો નિધને ચથી,
લે ભુખુભાન હુધાર.-૬૫.

અર્થ-ભુખુભાન રાજની પુત્રી રાધિકા
કા માર મોખગાં, માર રક્ષી, માર કુલ અ
ને માર કુલ બધને મોહન (શ્રી કૃષ્ણ)ને
મળવાને ગઇ. એ મોળ વસ્તુ કુંજ (સાથે
તો એક પણ નથી.)

ઉત્તર.

ગજ ભવિ કટી કેશરી,
મૃગયા નયણી માર;
સજા જઈતી કોમળતા,
ચલી ચતુસ્પદ માર.
ભરોઈ ભમર સ્વર કોકિયા,
કંઠ કપોત ઉદાર;
ખંજન જઈતી ચપળતા,
ખગ બીજે મહ માર.
મુખ કમળ મંચક શ્રવન,
પેટ પોમણી કાર;
તીલ કુલ જઈતી નરિંગ,
કુલ લીજે મહ માર.
સ્વન વિલ્લી દાડમ દહંત,
અધર નિંખા કાર;
ગુલ નાંગી ખન રહી,
કુલ વિજે મહ માર--૬૬.

અર્થ-તે રાધિકાજીની ભવિ-ચાલ હા
થી જેવી મહાતી હતી. કટી-કમર કેશરી-
શિંહ જેવી પાતળી, એની આંખ મૃગ-હર
જ જેવી ચપળ, તે તેની કોમળતા સજાના
જેવી હતી. એ રીતે હાથી, શિંહ, હરણ અ
ને સરકુ એ માર મોખગાં ખનવર ભણે
સાથે બંધાં હોવાની, એવી રીતે અલંકાર ર
ખે રૂપિ કલ્પના કરે છે.

તેની ભરોઈ-ભમરો ભમરાના જેવી કા
બી, સ્વર કેકિયા-કોયલ જેવો મધુર, કં
ઠ-મળાને આકાર કપોત-હોવાના જેવો પુ
ખમુરત, તેની ચપળતા ખંજન-દીવાળીના
ચોલ્યા, (જે એક ભગવાને ઉભા રહેતા
નથી) જેવી ચંચળ હતી. એ રીતે ભમરો,

કોયલ, હોલો અને ખંજન એ માર પશ્ચિમ
રાધિકાની સાથે અલંકાર રૂપે હતા.

તેનું મુખ કમળ સરખું કોમળ, શ્રવ
ણ-શ્રવણ ચંપાના કુલ જેવાં વિઠાસીત, તેનું
પેટ પોમણીના આકાર જેવું ગોળ, અને તે
નું નાક તલના કુલ જેવું પુખમુરત હતું.
એ રીતે કમળ, ચંપા, પોમણી અને તલનું
કુલ એ માર કુલો રાધિકાની સાથે અલંકાર
રૂપે હતાં.

સ્વન જેનાં વિલ્લીનાં કુલ (વિ
લ્લી) જેવા કોર, દાંત દાંતમની કળી જેવા
સ્વર અને ભારીક, અધર-હોઠ બીંબ-પાકા
લોલોડાં જેવાં લાલ, અને બાલ નારંગી જેવા
ગોળ હતા. એ રીતે બીજનું કુલ, દાંતમ, બીંબો
કું અને નારંગી એ માર કુલ અલંકાર
રૂપે રાધિકાની સાથે હોવાની રૂપિ કલ્પના
કરે છે.

રૂપિ નિહાડીએ એક ચરતરિક હોહા
કલો છે:-

હોહા.

કણ દેવો સંજો મુરર,
બહુ યુરહતી ખન;
રૂપ રહચટી લલ લગ્નો,
ભયક બોલુખ ખાન.-૬૭

એક વખતે જોપુરના મહારાજ સવાઈ
જયસિંહે એક પ્રમુખિક દીવાનને પોતાના રા
જની દીવાનગીથી આપી હતી. દીવાન ભલા
મણ તેની ભલામણે લાખ તેનાં સર્વાવહા
લાંચો કે જેમને રાજ્યમાં જુદા જુદા ના
ના મોટા જોધા આપવામાં આવ્યા હતા,
તેઓ રાજ્યમાં બાંચ રૂસ્વત ખાઈ રાજ્ય
નું ધન અને આવક પણ પચાવી પડવામાં
લીધા. તે રીતે દીવાન પ્રમુખિક છતાં રાજ્ય
ની આખાણ થતી નહોતી. રાખને સમજ પ
ડતી નહોતી કે, એમ વવાઈું થું કારણ છે?
એક સમયે ચિંતાતુર મજેલા મહારાજે ખિ
હારી રૂપિને આવી સ્મૃતિ વવાઈું કારણ પુ
છ્યું, તે ઉપરથી નિહાડી રૂપિએ ઉપર જ
ખેલો દોહરો વતકાલ્ય બનાવી મહારાજની
આખળ કહી સંભળાવ્યો.

અર્થ-કણ-ખનાજ બીખારીજાને કા
ન તરીકે આપવાનું કામ સસરાએ પોતાના
છોડારાની વહુ, બહુ યુરહતી-મણા નાણુકે

હાથવાળી ભેંધને સુપરત રૂંધું, કે ભેંધો ના
ના હાથની કુટીમાં થોડું અનાજ સમાવાયો
બીખારીને વધુ અનાજ આપવું પડે નહીં.

તે વધુ રૂપરહસ્યટી—પણીજ સ્વરૂપવાન
દોષોથી અનાજ તો બિકામાં થોડું મળશે
પણ તે બિકા આપનારી નાજનીય સુંદર
મુખ નિહાળી આંખ તો તૂટી કરીશું,
જોવા બાવથી એક પછી એક જેમ જેમ
બીખારીએ સાંભળતા બધા તેમ તેમ
આશુભ-ભણે આખી દુનિયાના ગાયક
બીખારીએ અને ખારણે બીખ માંભવાને
એકઠા થવા લાગ્યા. એ રીતે અનાજનો
ખર્ચ જે તે સરકારે પાત ના ઠોકરાની વધુને
હાથે આપવાથી થટવાની ઉમેદ રાખતો હ
તો, તેને ખદમે અસંખ્ય બીખારીઓના
આવવાથી એકદમ વધી બધો.

સરકારે, વધુ અને બીખારીની હકીકત
સીવાન, સીવાનના પ્રમાણીકપણાના પત્તીવ
અને સીવાનનાં સર્ગાવહાલાંના જેઠા રાજપમાં
નોકર થયા હતા અને જેઠાને તે બધો સીવા
ન સગાઈની યરમથી કપકો આપી થકતો ન
હોતો અને કુટ માંભરા હોતો હોતો તે તમા
મ સમાં, એ ત્રણેને સચોટ લાગુ પડે છે.

આ દોહરો સાંભળી મહારાજએ સીવા
ન ખદમવાદું મુખ પગલું દુરતજ અંગીકાર
ર કરતાં રાજપમાં પાછી આપાદી વધતી
બધ અને આપણા આ રીતે રાજપ કવિ
અનાવી સરપાવો આપી બાષા ખસિય કયા.

કુંજ ૧૭.

એક સમયે અકબર ખાદશાહની એક
રજપુત સ્ત્રી જે મહા નિદાન હતી તેણે બા
દશાહને કહ્યું કે:-ખંદે નવાજ! આજે તો
હથેલીમાં હાથી કુખી બધો. આ સાંભળી
ખાદશાહને હસવું આવ્યું, પણ પાતાની નિ
દાન બેમમ ! બોલવામાં ભેદ હશે એવું
વીચારી સભામાં ભઈ પાતાના રાજપતિ
અંબને નીચે પ્રમાણે દોહરો કહ્યો.

દોહરો.

છનકો બાર અતોલ છે,
પણબર કહ્યો ન ભવ;
થાહ પુછે કવિ અંબકો,
કયો કુખો હથેલીક માંબ.-૬૮.

અર્થ-જેવું અતોલ વળન છે, અને
પણબર પણ હંચકી સમાય નહી, (જોવા જે
હાથી) તે હે ગંબ કવિ હથેલીમાં શી થીતે
કુખી બધો હશે?

એ દોહરો સાંભળતાંજ છીંક કવી માંજ
જરાવાર ચિચાર કરી નીચે પ્રમાણે કાવ્ય કહી
તે દોહરાનો જવાબ આપ્યો.

એક સમયે સજવો થયુમાર,
પીપાકે કારન આનંદમે એક

રેન ગુબરી;
બોર બધો મુખ ધાવન ભગી,
ટીકી ખસી કરપે બપટાની;
વામે ચીત્રામન થો બજકો,
અરુપ બુદ્ધો હેવે નવ બાની;
કવિ ગંબ કહે જુનો થાહ અકબર,
થે કુખત હાથી હથેલીમે પાની.-૬૯.

અર્થ-જંબ કહે છે-એક વખતે થયુ
બાર સજવે બેગમે પાતાના પ્રીય પતીને મા
ટે આનંદમાં એક રાત્રી ગાળી; જ્યારે બો
ર-સવાર થઈ મારે તે સો મોહુ ધાવા બે
ડી, તે વખતે કપાળમાં કરેલી ટીકી (માં
કયો) ખસીને હાથમાં ચોટી ગઈ. એ ટી
કીમાં ગળ-હાથીયું વિત્રામજુ હતું, તે જો
છી બુદ્ધિ હેવામાં વીચારી નહી. હે, ખાદશા
હ અકબર! સાંભળો કે એ પ્રમાણે હાથી
હથેલીમાં પછી હતું ને કુખી બધો. (ટી
કીએ હોંદુ સો કપાળમાં ચોટે છે, તેમાં
ખારીક અનેક તરફનાં જાનવરોનાં વિત્રે,
જુનેરી રૂપથી તારા વપ્રેર ચોટેલા હોય છે.
કંકુના બાદબાને ખદમે એ તરખાર ટીકીએ
ચોટરાનો સીવાજ હોય છે.)

વિચેય શું બાર.

દોહરો-અમર કાવ્ય.

ક સીકુ ત્રી બકે દીનજે,
બીતે હેખત રાહ;
મનકી સખ મનમે રહી,
હેવે લાગી લાહ.-૭૦.

અર્થ-એક સ્ત્રીને સ્વાધી પરદેશ બ
ધો હતો, તેની રાહ ભેંતાં ભેંતાં તે કહે છે
કે ૬=દેશરા; સી=હોવાળી; કુ=કુવાયની-હો
બી; ત્રી-ત્રીજ એટલે આવજુની ત્રીજ (જે
સીવસે પતી પતનીને કરેકે કોશીય કરી મળે
છે.) બ-બગેવ; અર્વાત દેશરા, સીવાળી.
હોળી, ત્રીજ, અને બગેવના હહાડા તો મા

સ્વામી, અને મનની વાત મનમાં રહી
અને હેવામાં લાહ-આમ લાગી રહી છે.
(સ્વામી પરદેશથી આગળા નહીં.)

દોહા-સમરથા.

રામે ન હીધી રાવણા,
ભીમે ન હીધી ભગદત્ત;
ચંકરે ન હીધી ત્રીપુરા,
સોહી હીધી મુજ કંવ.-૭૧.

અર્થ-જેકે શ્રીના સ્વામી તેનાથી રી
સાધ ગયો હતો. અને રાત્રી સમયે તે સો
સાથે ભાવણ કર્યું નહીં-તે ઉપરથી તે સો
પાતાની સખીને કહે છે કે, જે વસ્તુ રામે
રાવણને આપી નહીં, ભીમે તેના યતુ ભગદ
ત્તને આપી નહીં, અને મહાદેવે પાતાના ય
તુ ત્રીપુરા રાક્ષસને આપી નહોતી, તે વસ્તુ
મારા સ્વામીએ અને (અર્ધ રાત્રે) આપી. અ
ર્થાત રામચંદ્રજી રાવણની સાથે જામી છાતીએ
લટતા રહ્યા પણ પીઠ આપી નહીં (જેટલે
પુઠ ફેરવી તેજા નાહી બધા નહીં.).
ભીમે ભગદત્તને પીઠ ન આપતાં જા
મા લડીને હરાવ્યો હતો, તેમજ મહાદેવે પ
ણ ત્રીપુરાને પીઠ બતાવી નહોતી-તેજ પીઠ
મારા પછીએ અને આપી જેટલે પુઠ ફેરવી
ને સુધ રહ્યા, પણ મોટે ભાગે નહીં.

ગુઠ દોહા.

ચિવ સુત માતા નામકે,
અક્ષર ચારસું ચેત;
આઠ અંત મિથાચકે,
ભીખવો કરો હમેશા.૭-૨.

અર્થ-શિવ-મહાદેવ; મહાદેવનો પ્રત
તે બણેય. અને બણેયની માતા તે પાર્વતી
તેમાં ચાર અક્ષર સમાવશા છે. જે ચાર અ
ક્ષરમાંના આઠ-પેઢેસો; અને અંત-છેસો, જે
જીવીને જેટલે પેઢેસો પા અને છેલ્લે (તી)
જે અનેને મેળવતાં પાતી થાય તે પાતી-પ
ત-કાગળ હમેશાં લખ્યા કરજો.

કુંજ ૧૮.

રાજનીવિદ્યું વર્ણન કરતાં તેવીકાજ ક
વિ રાજનેકે ધર્મ અને માણીનો ધર્મ જેક

સરખા બતાવે છે. તે કહે છે કે:-

કવિત.

છેટ છેટ યુધનકો,
સુધનકો બાર કરે,
પાતરેસે પાદા પાની,
પાખ કર પાવવો;
કુંબી કુંબ વાદનકો,
કુંબ માહે ભેવો કરે,
બનો હરખત તેં જીક,
ઠારવેં ઉઠારવો;
નેને પર પાવનમેં,
ટેક દેહે ઉંચે કરે,
અત ઉંચે બદ ભવ,
(તો) જરૂર કાઢ ડારવો;
રાજનીવ રાજનકો,
માણીનકો દેવીરાજ,
ચાર થડી રાત રહે,
ધવનો બીચારવો.-૭૩.

અર્થ-જેમ માણી નાના યુધન-કુંબના
ઝાડને સુધન-કોટાની, બાર-વાડ કંઈ તેણું
રક્ષણ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ ઉંચા ખા
નદાનના નખીરાઓને રક્ષણ આપવું જોઈએ.
જેમ તે માણી પાંદડાં વડે તે પાદા-ઠોડવા
ને તેણું પાવણ થાય તેમ પાણી પાવ છે,
તે પ્રમાણે રાજાએ પણ તે નખીરાઓને રે
કું પાડું આપીને પણ તેઓને નીભાવી રા
ખવા જોઈએ. (પડા વડે પાણી સોંપે તો
તે નાના ઠોડવા દટાઈને મરી જાય તેથી
પાંદડાં વડે પાણી પાવ છે.) બગીચો કુંબી
જાય અને કુંબ ખીચે તો તે કુંબ માણી જે
કઠો કરે છે, (પણ કાચી કળાં તોડી ભેલો
નથી.) તે પ્રમાણે રાજા પણ પાતાના દેશ
માં વરસ આપ્યાક થાય અને દેશ કુંબી જ
ય જેટલે લોકોના ઘરમાં પાક આવી જાય,
તો તે કુંબરૂપી પાક રાજા જેકઠો કરે છે.
પણ કાચું જેટલે પાકરૂં હેવું નથી તો
લુચમ કરી લે નહીં. જેકજ જગ્યાએ પણ
ઝાડ પાસે પાસે જગી નીકળે તો તેને મા
ખી હખડી નાખે છે, અને છુટાં છુટાં વાળી
દે છે, તે પ્રમાણે પાતાના રાજામાં જેકજ
કામના પણાં માણેસો જેકજ ખાતામાં બર
લી થયાં હોય તો રાજાએ તેઓને છુટા પા
ડી નાખી તેઓનું જોર નરમ પાડવું જોઈ
એ. નાના નાના ઠોડવા હોય તેને ટેકો આ
પીને માણી ઉંચા કરી ટટાર ઉભા રાખે છે,

તે પ્રમાણે રાજ પણ તેજવી બાળકોને-
અનાથોને મદદરૂપી ટેકો આપી રહ્યાં રા
જ છે, કે જેથી ઉમરે પહેલતાં તેઓ રા
જને સ્વભરપ થઈ પડે. જે કોઈ ગાંડ બ
હુજ હંચું વધી જાય અર્થે તેની જોગાદ
ગાંધી જોગદમ જોગ બાણુએ વધી જાય, તે
તેને માળીએ જરૂર કાપી નાખવી જોઈએ.
તે પ્રમાણે રાજને પણ પેતાનોજ કોઈ કા
રબારી સત્તામાં હદ ઉપરાંત વધી જાય તે
તેની સત્તા જોગદમ થટાડી નાખવી જોઈએ
અથવા તેને શાકું કરી દેવો જોઈએ. રાજ
નીતી પ્રમાણે દેવીદાસ રૂવિ કહે છે
કે રાજને અને માળીને પાછલી ચાર થડી
રાત રહે સારે ઉપર બપોળી બાપતોનો વિ
ચાર કરવો જોઈએ.

સવૈયા.

પાનીકે ભંડ કહા પહેછાનત,
ઝોખમકે તપડી બરહીકી;
કેસરકી કહા કરહે કોમત,
હે ન પરીખ જહાં હરહીકી;
કામરકો ન કહુ પરહે કથ,
રન તરંબ મદી બરહીકી;
બેરહી કહા બનત હે,
બનહીતો હરહી હરહીકી.-૭૪.

અર્થ-પાણીમાં રહેનારાં જીવડાંએ કે
જાણના તાપની બરમીને શું જાણે? જેને
જીવડની કોમત નથી તે કેસરની કોમત શું
કરી શકે? જે માણસ કામર-પાવશે હોય
તેને રજાસંગ્રામમાં જે પહાડુરો મરદાઈ બ
તાવે છે, તેની કળ તેને શું પડે? જેને
દરદ થયું નથી તે દરદની પીડા શું સમ
જી શકે? દરદી-રાગીની પીડા તે રાગીજ
જાણે. (તેમ જેને વિરહને સપાટો લાગે
હોય, તેજ તેની કોમત કરી શકે.)

જોકે સીને જોકે કનિએ ચંદ્રપ્રખી કે
હીને બેલાવી, તે ઉપરથી તે સી બેલી
હકી કે:-

ગાથા.

રે રે ધીમણ મંદો,
મંદો કોય વદન સર બારીયં;
જોય કથા ચલાય,
હીન હીન કથા બદીયં જાણ્યા.-૭૫.

અર્થ-રે! મંદ હૃદિના રૂવિ, મારા
સુખને ચંદ્ર સમાન કહ્યું, જેજ વિરહધન
છું છે. કારણકે ચંદ્રની ડબા ચલાયમાન છે
જોડેલી હીવસે હીવસે થતી જાય છે, સારે અખી
બા-સીના સુખની ડબા તે હીન હીન વધતા
જાય છે, જોડેલી વદનપ્રકૃતિ વિલત થયું જાય છે.

કુંજ ૧૯.

કેથવદાસ રૂવિ રાજ ઉદ્વેગવતના સખ
યમાં થયા છે. તેમનાં બનાવેલા કાવ્યો પણ
રસીક બણાય છે. જેમકે:-

છપ્પથ છંદ-(અમતકારી કાવ્ય.)

તજહુ જગત ખીન સુખન,
સુખન તજ તીય ખીન કીનો;
તીય તજ જી ન સુખ દે,
સુખ તજ સંપતી હીનો.
સંપતી તજ ખીન દાન,
દાન તજ જહાં ન ખીપ્ર મતી;
ખીપ્ર તજહી ખીન ધર્મ,
ધર્મ તજીએ ખીન સુખતી.
તજ સુખ સુખી ખીન,
સુખી તજ દેહ દુર્ગ ખીન જાણસે;
તજ દુર્ગસુ કેથવદાસ રૂવિ,
જહાં ન પુન જલ બસે.-૭૬.

આ કાવ્યમાં સુખી એ છે કે સુખન,
તીય, સુખ, સંપતી, દાન, ખીપ્ર, ધર્મ, સુ
ખ, સુખી, દુર્ગ એ ચબ્દોને બેવડી વાર બ
ધ કવીપાત્ર્યે વતાવ્યું છે. કાર્ય કારણ બાવ
દર્શાવતાં જગતથી થર કરી જળપર લાવીને
કાવ્યને સુઝે છે.

અર્થ-આમાં આપણું થર નહીં હોય તે
જગત શું કામદું? જે થરમાં સી નહીં હો
ય તે થર શા કામદું? જે સી સુખની દે
નાથી ન હોય તે નકામી. સુખ પણ સંપ
તી-પન વગરદું શું કામદું? સંપતી હોય
અને દાન ન દેવાય તે પણ શા કામની?
ખીપ્ર (અસંધ્ય પાળનાર) જેવા સુખાનને
દાન ન દેવાય તે તે શા કામદું? તેમજ
ધર્મ વગરનો વીપ્ર તજવા જોગ્ય છે. સુખતી
વગર તે ધર્મ પણ કેમ થોભે, સુખી વગર
નો સુખતી પણ નિરર્થક, તેમજ કિલ્લા વગર
ની સુખી પણ શા કામની? અને જે કિલ્લા
માં અથવા આસપાસ આઈમાં પુરં પાણી

ન હોય તે કિલ્લો પણ ચેખાખાં નહીં, એમ કથવદાસ કવિ કહે છે.

સમરથા.

ઉપન્યા જલકા જલમેં રહે.

આંખો દેખા ખુશરો કહે.-૭૭.

અર્થ-જલ-પ્રવાહીથી ઉત્પત્ત થયેલું, અને જલમાં રહે છે, એ વસ્તુ ખુશરો કહે છે કે, મેં આંખો-આંખોથી અથવા આંખો માં જોઈ છે, તે શું?

આ સમરથાનો અર્થ પણ સમરથામાં રહેલા શબ્દમાંજ છે, જેમકે ઉપન્યા જલ કાલજમેં રહે. કાલજ એટલે મેઘ : તે તે ધર્મથી ઉત્પત્ત થાય છે, અને આંખોના પાણીમાંજ અંજન રૂપે રહે છે.

પુંદ નામના કવિએ પ્રસ્તાવ અને ઉક્તિ દ્રષ્ટાંતના બહુ રસીક દોહરાઓ બનાવ્યા છે, જે હરેક પ્રથમે પ્રસંગોપાત બોલવાથી અસર કરનારા હોય છે, જેમકે:-

દોહા.

પ્રાન તૃખાતુરકે રહે,
થોરેકુ જલદાન;

ખીજે જલ ભર સહસ મર,
ડારે ખીલત ન પ્રાન.-૭૮.

અર્થ-તરસ્યા માણસને પ્રાણ થોડું પાણી પાવાથી પણ ખરી જાય છે, પણ એક વાર જીવ મથા પછી હજાર ઘડા પાણી નાં ખીજે તોપણ ગએલો પ્રાણ આવે નહીં, સારાંચ કે સમયપર જે કરવું હોય તે કરવા ખીજ કંઈની સિધ્ધી થાય છે.

દોહા.

રહે સખીય ખડેનકે,
હોત ખડો હીત મેલ;

સખી જાનત ખડત હે,
બુધ મરાપર વેલ.-૭૯.

અર્થ-મોટા માણસની સુખ-બલમાં રહેવાથી થોડે પણ મોટો થાય છે, જેમકે બધા જીવ જાય છે કે, જેટલું ઝાડ ઉંચું હોય છે, તેટલીજ ઉંચી તે ઝાડને આગ્રે રહેનારી વે

લ-વેલો પણ વધતી જાય છે. સારાંચ કે મોટા પુરુષો પોતાની આસપાસ નાનાઓને બેસાડવા હઈ રાજીબ આપે છે.

દોહા.

મધુર ખચનતેં જાતુ ખીટ,

ઉત્તમ જન અભીમાન;

તનક સીત જલસોં ખીટે,
જેસે કુધ ઉશાન.-૮૦.

અર્થ-ઉત્તમ પુરુષનું અભીમાન એક ખીટા વચનથી ઉતરી જાય છે એટલે થાંત થઈ જાય છે; જેવી રીતે કે કુધમાં ઉભરો આવ્યો હોય તેમાં એક તનક-છાંટો ટાકું પાણી નાંખવાથી તે ઉભરો બેસી જાય છે. એ પ્રમાણે લાયક પુરુષને અભીમાન આવે નહીં, અને આવે તો એક શબ્દ બોલતાં જવું રહે છે.

દોહા.

જે જીહોં કારજમેં કુચલ થોં,

તીહોં બેદ પ્રખીન;

નદ પ્રવાહમેં જળ ખહે,
મહે ઉચટ બધુ ખીન.-૮૧.

અર્થ-જે માણસ જે કાર્યમાં હોશીઆર હોય તેજ તેના બેદમાં પણ પ્રવીણ હોય છે. જેમકે નદીના પ્રવાહ-પાણીના ભેરમાં હાથી વહી જાય છે, ત્યારે નાની માછલી તેમાં ઉભરી એટલે પ્રવાહની સામે તરતી તરતી દોડી જાય છે. સારાંચ કે એક નાનો માણસ એક ધંધામાં બેદ જલવાથી પેદા કરે છે, અને તેજ ધંધામાં મોટો માણસ ધણાં ફાં ફાં મારતાં પણ ફાવતો નથી.

કુંજ. ૨૦.

ધંડર જીલ્લામાં દ્રાવીડ કરીને એક ગામ હતું. તેમાં એક ગરીબ બારોટ (ભાટ) રહે તો હતો. તેને રૂપનારાયણ, નવનીધ, ભીમ અને મુરલી એવાં નામના ચાર પુત્રો હતા. પીતાના મરણ પછી તેઓ પરદેશ ગયા. સરસ્વતિના સેઓ પુરા ભક્ત હતા. એક સમયે

દીલ્લી જઈ અકબર બાદશાહને મળવાના વિચારથી ખીરખલની પાસે જઈ બોલ્યા કે:-

કહા.

નામ સુન્દો ખીરખલ હમે,
દેશ વીદેશ તુહાર;
યશ જાહીર જગમાંહી લખી,
યાચન આયે દાર.-૮૨.

અર્થ-હું ખીરખલ, અમે તમારું માત્ર નામજ દેશવિદેશમાં સાંભળ્યું નથી, પણ તમારો પ્રસન્ન યશ જોઈને તમારે દરવાજો યાચના કરવા આવ્યા છીએ.

ખીરખલે ખુશી થઈ, આગતાસ્વાગતા કરી પોતાને ત્યાં તે કવિઓને રાખ્યા. બીજે દીવસે મળવા જતાં આશિષ આપી બોલ્યા કે:-

કહા.

મહીપર મેરૂ હે સસી,
સુરત પેં અસુમાન;
તખલગ યાજુગ તુમ રહો,
ખીરખલ સુધર સુજન.-૮૩.

અર્થ-ત્યાં સુધી પૃથ્વીપર મેરૂ પવંત છે, અને આસમાનમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય તપે છે, ત્યાં સુધી હું સુધર (હોશીઆર) અને બુદ્ધિવાન ખીરખલ, આ જુગને વિષે આપ કાયમ રહો.

ખીરખલ તે ચારે કવિઓને બાદશાહ પાસે લઈ ગયો. બાદશાહને જોતાં તેઓએ આશિષ આપી કહ્યું:-

સંવેયા.

હો સખ બુપનકે સીર ભુપ,
અનુપ પરાક્રમ છાયો મહીમે;
દેશ વીદેશ કીયે બલસોં બસ,
ધારી સુનીત પ્રતીતહી જામે;
દીલ્લીહી તખત તપો જી અકબર,
જોં લગ વાસવ ઈંદ્રપુરીમે;
દેવ પેગંબર સાહે કરે,
ધરી કોવીદહુકી અસીસ જીહીમે.-૮૪.

અર્થ-આપ રાજ્યોના શીરતાજ છો, ઉપમા ન અપાય એવા પરાક્રમથી સૃષ્ટીમાં યશ મેળવ્યો છે; દેશ વિદેશ બળથી વશ કર્યા છે

અને તેમ કરવામાં સુનીતિનો ભરોસો આપે ધારણ કર્યો છે. હું અકબર, આપનું રાજ, ત્યાં સુધી ઈંદ્રપુરીમાં ઈંદ્ર તપે છે, ત્યાં સુધી તપો. અમે કવિની આશિષ છે કે આપને દેવ અને પેગંબર સહાય કરે.

ખુશી થઈને બાદશાહનો ઇશારો જોઈ ચાર અમુલ્ય મોતી ખીરખલે પાનના ખીડામાં મુકીને તે કવિઓને બક્ષ્યાં. કવિઓએ તે લઈ ચારે તરફ જોવા માંડ્યું. બાદશાહની કચેરીના એવા ધારો હતો કે, કોઈ પણ માણસ સામી નજરે ન જોતાં આંખબાંજી જીએ તો છડીદાર તેને પ્રશ્ન પુછે. છડીદારે તે પ્રમાણે પુછ્યું કે, તમે ચારે તરફ શું જોયા છો? કવિઓએ શીઘ્રતાથી કવિતા બનાવી હાજર જવામ આપ્યો કે:-

સંવેયા.

ઉત્તર દરજન, પુરવ પછમ,
સંગહી સંગ કીયો દિસી ચારો;
કાહુ મહીપકો માયો મયો ન,
રહ્યા ઘર બીચ ટયો નહી ટયો;
રૂપ નારાયણ ભયતહી,
ચલ કોઈક ભુપહી નેન નીહાયો;
દીનકો દાહન ગીર દરીદ્ર,
સો બલખીરકે ખીરાને માયો.-૮૫.

અર્થ-હજુર. હું ગર સમાન ગરીબ લોકોને બાળવાવાળી દરીદ્રતા, અમારી સાથે ઉત્તર, દક્ષિણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ ચારે દિશામાં ફરી (એમ કહી ચારે તરફ આંગળી કરી ચોમેર જોવાનું કારણ સંકેતમાં કહ્યું). એ દરિદ્રતાને મારવાને ઘણા રાજ્યોને અરજ કરી, પણ મરી નહી. તેમજ ઘરમાં રહ્યા તો પણ ગરીબાઈ ટાળેલી રળી નહી. રૂપનારાયણ કહે છે કે, કોટી રાજ્યોનાં નેન નિહાળતાં પણ મરી નહી, તે દરિદ્રતા ખીરખલના સકોમળ હાથના બળ વડે મરી ગઈ, માટે તે દરિદ્રતા કઈ તરફ નાસી ગઈ તે જોવા માટે અમે આસપાસ ટ્રટિ ફેરવી હતી.

આ સાંભળી બાદશાહ બહુ ખુશી થયા અને આજ્ઞા કરી કે, તમે રોજ કચેરીમાં આવજો.

સમરથા.

એક સ્ત્રીએ બજારમાં જઈ એક અનાજના દુકાનદારને પુછ્યું:-

સ્ત્રી-શ્યામ બદન, મુખ ઉજ્જવળ કિતે?
કણીયા-રાવણ શિશ મંદોદરી જીતે.
સ્ત્રી-હનુમાનકા તાત ખુસાકર લીજે,
કણીયા-તપ્પતો રામપીતા ખુસાકર દીજે.-૮૬.

અર્થ-એક સ્ત્રી અનાજ ખરીદવાને ગઈ, તેણે કણીયાને પુછ્યું કે, શ્યામ બદન-કાળા શરીરવાળા અને ઉજ્જવળા મુખવાળા તે અરુદ; ક્રીતે-શુભ ભાવથી આપે છે, એટલે કે ટલા આપ્યા? કણીયાએ કહ્યું કે, રાવણનાં માથાં દસ અને મંદોદરીનું એક મળી આગીઆર; એટલે આગીઆર શેરના આપ્યા. તે સ્ત્રીએ કહ્યું ઠીક, પણ હનુમાનનો તાત-આપ એટલે હનુમાનનો આપ જે વાયુ-પવન તેને બોલાવીને લઈશ. એટલે મુપડાં વડે પવન નાંખીને અર્થાત જાણીને લઈશ. તો તે કણીયાએ જવાબ દીધો કે, સારે તો રામ પીતા-દશરથને બોલાવીને આપીશ. અર્થાત ફક્ત દસ શેરનાજ આપીશ.

વૈરાગ્ય રસ.

શ્રી આનંદચનજી નામના એક જૈન સાધુ કવિ એક ઘડીયાળીને ઘડીયાળ વગાડતો સાંભળીને તેને સંબોધીને કહે છે:-

રે ઘડીયારી બાઉરે,
મત ઘડીય બળવે;
નર સીર બાંધત પાઘરી,
તું કયા ઘડી બળવે.-૮૭.

અર્થ-હે, બાઉરા-મેળા ઘડીયાળી, તું ઘડી વગાડીશ નહીં, કારણકે પુરૂષો માથાપર પાઘરી-પાઘડી બાંધી એવું સુચવે છે કે, પામઘડી એટલે એક ઘડીનો ચોથો ભાગ “પા ઘડી” તો માથા પર ઉભેલી છે અને પા પા ઘડી વગાડે છે અને તું તો એક એક ઘડીએ ઘડી ગયાની યાદ આપે છે. અર્થાત માથે કાળચક્ર ફરે છે, તે પાઘડી હાથમાં સુચવે છે.

કુંજ ૨૧.

ડીંગલ.

રંગીકુ નારંગી કેવે,
આતીકો કહે નાવ;
ચલતીકો કહે ગાડી,
એસી દુનીઆ આડી;
મીઠકો ખુરા કેવે,
ખારેકો કહે મીઠા;
પાલીકો કહે વાઢી,
એસી દુનીઆ આડી;
વાઢીકો પાલી કહે,
કરનેકો નોકર કહે;
સાશી જો રહે ગંદી,
એસી દુનીઆ અધી.-૮૮.

અર્થ-નારંગીનો રંગ બહુ ખુબસુરત છે તે છતાં, તે નારંગી (રંગ વગરની) કહે છે. નાવ=હોડી જે ચાલી આવે છે, તેને ના, આવ (નહીં આવતી) હોય એમ કહે છે. ગાડી જે હાથેમાં ચાલે છે, તેને ગાડી=દાટેલી=સ્થીર કહે છે. એ મુજબ દુનીઆ આડી વાણી બોલે છે. ખુર (ખાંડનુ) મીઠું હોવા છતાં, તેને ખુર (ખરાબ) કહે છે, મીઠું (નીમક) ખારું હોવા છતાં તેને મીઠું કહે છે. વાઢી જેમાં ધી ભરીને પીરસે છે, તે ધી પાલન ધોણણ કરે છે, છતાં તેને વાઢી=વાઢી નાંખનારી=કાપી નાંખનારી કરીને કહે છે; એવી ઉલટી દુનીઆ છે. પાળી=છરી=ચક્ર, જે વાઢી નાંખે છે, તેને પાળી=પાળનારી કરીને કહે છે. નોકર માણસ જે ઘણું કામ કરે છે, તેને નો, કરજનહીં કરવાવાળો કરીને કહે છે. અને ચલમ પીવાની સાશી જે બહુજ ગંદી-મેલી રહે છે, તેને સાશી એટલે સફાઈદાર-ઉજળી કરીને કહે છે. એવી દુનીઆ આંધળીજ હોયની એમ એક ડીંગલના કવિ કલ્પના કરે છે.

કબીરજી કહે છે કે:-

વૈરાગ્ય-સાખી.

ચાહ ઘટી ચિંતા ગઈ,
મનુવા બે પરવાહ;
જનકો કછુ ન ચાહીયે,
સો સાહનપતી શાહ.-૮૯.

અર્થ-માયા ઘટી ગઇ કે રીલની ચિંતા મટી ગઇ, અને મન ખેપરવા બની ગયું. જે મનુષ્યને કંઈ પણ મેળવવાની ઇચ્છા નથી અર્થાત સંતોષ છે, તે શાહનપતી જે મહાન બાદશાહ તેનો પણ શાહ છે, એટલે બાદશાહનો બાદશાહ છે.

કપીરજી દયા વિષે કહે છે કે:-

સાખી.

દયા કૌન પર કીજીએ,
કહા પર નીરદે હોય;
સાંધકે સખ જીવ હૈ,
કીડી કુંજર સોય.—૯૦.

બકરી પાતી ખાતલે,
તાકી કાઢી ખાલ;
જે બકરીકો ખાતલે,
તીનકો કૌન હવાલ.—૯૧.

અર્થ-દયા કોના પર કરવી અને નીર્દયતા વળી કોના પર કરવી એટલે નીર્દયી કોના પર થવું? કારણકે કીડીથી કુંજર-હાથી સુધી સર્વે જીવો સાંધ (પ્રભુ) નાજ છે. અર્થાત સર્વે પર દયા કરવી.

બકરી પાતી (પાંદડાં) ખાય છે, તો પણ તેની ખાલ એટલે ચામડી (કસાઈઓ) ઉપેડી કાઢે છે, તો જ્યોત્સના એ બકરીનેજ ખાય છે, તેઓનો શું હવાલ? પાંદડું એમાં પણ જીવ છે, અને એટલો નાનો જીવ (વનસ્પતી) ખાતાં તેને એ સજા મળે છે કે તેની ખાલ ખેંચી કાઢવામાં આવે છે તો-

એકાર્થી.

એક પાટીદાર-કણુખી શ્રી ભાવનગર દરબારમાં ખેડા હતા, તે વખતે મહારાજે કવિને કહ્યું કે પાટીદારનાં વખાણુ પણ થઈ શકે? કવિ બોલ્યા:-

ખેડુ, ઘોડો, ખાટલો,
નીશાળીઓ સરદાર;
સોભે પાંચે આપથી,
જો પડે પાટીદાર.—૯૨.

અર્થ-ખેડુત, ઘોડો, ખાટલો, વિદ્યાર્થી અને સરદાર-જમીનદાર એ પાંચ પડે પા

ટીદાર હોય તોજ શોભે છે. કારણકે ખેડુત પાટી=જમીન વડે શોભે છે; ઘોડો, પાટી=પટી=દોડ વડે શોભે છે, ખાટલો, પાટી=નીવાર વડે શોભે છે; નીશાળીઓ પાટી=સ્વેટ વડે શોભે છે; સરદાર, પાટી=ભાયાતો વડે શોભે છે. અર્થાત એ સર્વેમાં આ પાટીદાર-કણુખીની જરૂર પડે છે.

ઘણાં પ્રશ્નોનો એકજ જવાબ.

ગુરુ શિષ્યનો સંવાદ.

શિષ્ય પુછે છે:-

પાન સડે, ઘોડો અડે,
બિઘા બીસર જાય;
ચુલેપર રોટી જલે,
કહો ગુરુ એ ન્યાય.—૯૩.

ગુરુ કહે છે. બચ્ચા, ફેરીખીન (ચારે પ્રશ્નોનો એક ઉત્તર.)

અર્થ-ફેરીખીન એટલે ફેરવ્યા વગર પાન સડી જાય છે, ઘોડો પણ ફેરવ્યા વગર એટલે બાંધેલો રાખવાથી બગડી જાય છે. બિઘા ફેરી વગર એટલે પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવ્યા વગર ભુલી જવાય છે, તેમજ ચુલા પર રોટી પણ ફેરી વગર-ફેરવ્યા-ઉથલાવ્યા વગર બળી જાય છે.

એજ પ્રમાણે-

શિષ્ય પુછે છે:-

ઉંચી મેડી, કચરો ઘણો,
વહુવર રીસાઈ જાય;
સોજે શણગાર શોભે નહી,
કહો ગુરુ એ ન્યાય.—૯૪.

ગુરુ કહે છે-બચ્ચા, બારીખીન -(ચારે પ્રશ્નોનો એકજ ઉત્તર.)

અર્થ-ઉંચી મેડી બારી=ખડકી વગર શોભે નહી; બારીખીન=વાળ્યા વગર કચરો ઘણો થઈ પડે છે. વહુવર પણ બારી=વાર્ષા વગર રીસાઈ જાય છે અને સોજે શણગાર કોઈ સાથે સંભા હોય પણ બારી=વાળી વગર શોભે નહી.

વળી—શિષ્ય પુછે છે:—

પાની ફાટી પાંવકી,
ગરાસ પરધર જાય;
કબુતર બનમેં ફીરે,
કહો ગુરૂ એ ન્યાય.—૯૫.

ગુરૂ કહે છે—અચ્ચા, જોડીબીન (ત્રણે પ્રશ્નનો એક ઉત્તર.)

અર્થ—જોડી=પગરખાં વગર પગની પા
ની ફાટી જાય છે, ભાઈની જોડી વગર ગરા
સ પારકે ધર જતો રહે છે, જોડી વગર
તું કબુતર પણ વનમાં રખડતું ફરે છે.

કુંજ ૨૨.

ગુઠ કાવ્ય.

બાર સરોવર, તેર હંસ,
ખટ યાત્રક, નવ મોર;
રાધી કાકે બદન પેં,
ચાલીસ ધતિ ચોર.—૯૬.

અર્થ—રાધીકા (કૃષ્ણની સ્ત્રી) એવી
વૃત્તધારી છે કે બાર સરોવર=વરસની બાર
અમાવાસ્યા, તેર હંસ=તેર વ્યતીપાત, ખટ
યાત્રક=છ મોટા પર્વના દીવસ (દીવાળી, હોળી,
અક્ષયત્રીજ, બળેવ, દસેરા, ઉતરાયણ, એ છ
પર્વ) પાળે છે, અને નવ મોર=નવ રાત્રીના
નવ દીવસ; એ બધા મળી ચાલીસ દીવસ
વૃત્ત, શીયળ આદી પાળે છે. એ કાવ્યમાં
એક ગુદાર્થ નીકળે છે, જમકે,—

સરોવર બહાર, તારો હંસ (સ્વામી)
ચતુર શ્રી કૃષ્ણ ખટ યાત્રક એટલે ચાલીસ
આવે છે.

ચમત્કારી કાવ્ય.

મુસાપર સાંપ રાખે,
સાંપપર મોર રાખે,
બેલપર સીંધ રાખે,
વાકે કહા બીત હે.
પુતનપે ભુત રાખે,
ભુતપેં ભભુત રાખે,
ગજમુખપેં ખટમુખ રાખે,
સોહી જગ છત હે.
કામપેં વામ રાખે,
બીખપેં અમૃત રાખે,
આગપેં પાની રાખે,
યહી બી રીત હે.
દેખો દેવીદાસ, જ્ઞાની,
શંકર કી સાવધાની,
સમેં ખાત લાયક હેં,
પેં રાખે રાજનીત હે.—૯૭.

અર્થ—એકવાર મહાદેવ સર્વ મંડળ
સાથે બેઠા છે. પોતાના પુત્ર ગણપતી અને
તેનું વાહન ઉંદર એક તરફ છે, બીજા પુત્ર
કાર્તિકસ્વામી જોને છ મોઢાં છે, તેઓ પો
તાનું વાહન મોર સહીત ખીરાજમાન છે.
સતી પાવતી તેના વાહન સિંહ સાથે બેઠાં
છે, પોતે ભભુત લગાવી છે, સર્પ વીંટળાય
લા છે, ત્રીલોચન બળી રહ્યું છે, માથા ઉપર
ચંદ્ર શોભી રહ્યો છે, ઝેરથી ગળું લીકું છે,
માથાપરથી ગંગા નદી વહી રહી છે, અને
ભુતાવળ આસપાસ વીંટળાઈ રહી છે; પાસે
નંદી—બળદ (શિવનું વાહન) બેઠો છે. આનું
અદભુત સ્વરૂપ જોઈ દેવીદાસ કવિને રાજ
નીતિનું બાન થાય છે અને કહે છે કે:—

ઉંદર અને સર્પને વેર, તેથી તે ઉંદરના
ઉપર દાખરૂં સર્પને રાખે છે, વળી સાપ
અને મોરને વેર, તે સાપની ઉપર મોરને
રાખે છે. વળી બળદનો વેરી સિંહ તેને પણ
પાસે રાખ્યો છે, તે શંકરને શું ડર હોય?

પુત્રોને ડરાવનારા ભુતો પાસેજ છે, ભુતો
ને નસાડનારી ભભુતી પણ શરીરે ચોળી છે,
ગજના મોઢાના ગણપતી ઉપર છ મુખના
કાર્તિકસ્વામી દાખરૂં રાખી રહ્યા છે, તેથી

* નોટ—એ કાવ્યનો ઉંડો ચમત્કારી અર્થ
પાઠાંતર સાથે આગળ આવશે.

એ શંકર જગતને જીતનારા છે.

શંકરે કામને ખાળી મુક્યો, તેની સાથે વળી સ્ત્રીને પાસે રાખે છે, સમુદ્રમાંથી નીકળે છું એર પીધાથી લીલો કંઠ થઈ ગયો છે, તે એરને મારનાર અમૃત એટલે ચંદ્રમા ઉપરજ રાખે છે. ત્રીલોચન જે અગ્નિ તેને આલવી નાંખનાર જળ તે ગંગાએ માથાપરજ રાખી રહ્યા છે.

શંકર કેવા જ્ઞાની છે અને તેમની સાવ ચેતી કેવી છે કે ઉપર જણાવેલા એકબીજાના વેરી અને વિરોધીઓને સાચવીને પાસે ને પાસેજ રાખી ઉત્તમ પ્રકારે રાજનીતી ચલાવી રહ્યા છે.

સમરયા.

દોહા.

શ્યામ ખરન પીતાંખર કાંધે,
મુરલીધર નહી હોય:
ખીન મુરલી ખડુ નાદ કરત હૈ,
ખીરલા ખુઝે કોય.-૯૮.

અર્થ—એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેનો રંગ શ્રી કૃષ્ણ જેવો કાળો હોવા છતાં, અને ખાંધ ઉપ પીણું વચ્ચે શ્રી કૃષ્ણની પેઠે ઓઢેલું છતાં, મુરલીધર (કૃષ્ણ) નથી. વળી તેની પાસે મોરલી તો છે નહીં પણ મોરલીના જેવો નાદ—અવાજ કરે છે, તે વસ્તુને કોઈ વીરલાઓજ જાણી શકે. એ સમરયાનો ઉત્તર ભમરો થાય છે. ભમરો કાળો છે, તેના સ્કંધ પીળા હોય છે, વળી તે ગુંજારવ મેરલીના અવાજની પેઠે કરે છે.

જે વખતે સીતાજીને રાવણ હરી ગયે, ત્યારે મંદોદરીએ રાવણને ખડુ સમજાવ્યો કે જે સીતા—જાનકીને છોડશો નહીં તો આપણી લંકા, શતઅંગ, દેવ, કુંભકર્ણ, મેઘ નાદ, સમુદ્ર, સુવર્ણકોટ, સૈન્ય, શીર, અને હાથ એટલુંજ નહીં પણ આપનો જાન પણ રામચંદ્ર લઈ લેશે. તે ઉપરથી

રૌદ્રસમાં મગ્ન થએલો રાવણ આ પ્રમાણે કહે છે :—

જાન દેહોં લંકા સખ,
અંગ શત જાન દેહોં,
જાન દેહોં દેવ જે તે,
દેવ ખંધીખાનકી.
જાન દેહોં ખારનીદ,
કનકખર જાન દેહોં,
જાન દેહોં સૈના સખ,
શંભુ રાજધાનકી.
જાન દેહોં કુંભકર્ણ,
મેઘનાદ જાન દેહોં,
જાન દેહોં રાની સખ,
સુંદર ગુનખાનકી.
જાન દેહોં સીસ દસ,
ખીસ ભુજ જાન દેહોં,
જાન દેહોં જાન પેં,
ન જાન દેહોં જાનકી.-૯૯.

અર્થ—જાન દેહોં=જવા દઈશ. અર્થાતઃ આખી લંકા જવા દઈશ, શત અંગરક્ષક જવા દઈશ, ખંધીખાનામાં પુરેલા સર્વે દેવે! ને જવા દઈશ, ખારનીદ=સમુદ્ર કે જેનો હું રાજા છું. તે જવા દઈશ, કનકખર=સુંનાનો લંકાનો કોટ જવા દઈશ, શંભુની રાજધાની જે લંકા તેલું તમામ સૈન્ય મરવા દઈશ. મારા ભાઈ કુંભકર્ણને મરવા દઈશ, મારા પુત્ર મેઘનાદને જતો કરીશ, ગુણના સમુદ્ર જેવી તમામ રાણીઓને જવા દઈશ, મારાં દસ માથાં જવા દઈશ, મારા વીસ હાથ જત. કરીશ, આખરે મારો જાન પણ જવા દઈશ. પણ જાનકીને તો નહીં જવા દઉં તે નહીંજ.

આ કાવ્યની છેલ્લી કડીમાં

જાન દેહોં જાન પેં ન જાન દેહોં જાનકી.

એ ઝમક અચ્છી રમુજ આપે છે.

કુંજ. ૨૩.

રાધીકાનું વર્ણન કરતાં એક દુતી શ્રી કૃષ્ણને કહે છે. શબ્દોની રચના આ કાવ્યમાં ખુબીથી ગોઠવી છે.

કવિતા.

બેનનકી બાગેશ્વરી,
 બેનનકી એનવધુ,
 બેનનકી એન સુખ,
 દેનકી ચિંતામની;
 તાનનકી સિંધુ, અબી-
 માનની જીર્ણ શાંધુ,
 અંગ અંગ સોહં દુતી,
 ચંચલાઈ દામીની;
 ગાનનકી હંસ મુખ,
 જોનનકી ચંદ અંસ,
 ટોનનકી કારનસું,
 દેખીયે જી કામીની;
 સુનો નંદ નંદ પ્રભા,
 કહાં પાં બતાય કહોં,
 ભાયેં ન નીહારે વહ,
 ભવજીકી બામીની.-૧૦૦.

અર્થ-દુતી કહે છે:-વચન બોલવામાં
 વાગેશ્વરી-સરસ્વતિ જેવી, આંખોની ચપળ
 તામાં એન-મૃગની સ્ત્રી તે મૃગલી-હર
 જી જેવી, જાણે મેનન-કામદેવનું સ્થાન હો
 યની એવી, અને સુખ આપવામાં ચિંતામ
 જી રત્ન જેવી. રાગતાન ગાવામાં સમુદ્ર
 જેવી. અભીમાન ધરવામાં જીર્ણ જે અજોન
 તેના ભાઈ દુર્યોધન જેવી, જતું દરેક અંગ
 કાંતિથી ભરપૂર છે, અને જેની ચપળતા દા
 મીનિ-વિજળીના જેવી છે.

ચાલવામાં અથવા ગુણમાં હંસ સરખી,
 મુખાકૃતિમાં ચંદ્રની કળા સરખી, મોહમંત્ર
 ના કારણ જેવી તે કામની-રાધિકા શોભે છે.
 હે નંદના નંદ! શ્રી કૃષ્ણ, તમે સાંભળો,
 તેની શોભા હું ક્યાંસુધી વર્ણવું? જો એક
 વાર રાધિકાજીને જોઈ અને તે પછી ભવ
 જી-શ્રી શંકરની સ્ત્રી પાર્વતિ પણ ધ્યાનમાં
 ઉતરે નહીં.

શ્રી કૃષ્ણની આઠ ગોપીઓ શ્રી કૃષ્ણ
 પાસે જઈ જીદી જીદી વસ્તુ માંગવા લાગી,
 અને તે સર્વે માંગણીઓનો એકજ ઉત્તર શ્રી

કૃષ્ણ આપ્યો, તેમાં કાવ્યે શબ્દજ્ઞાનનું
 મહા ચાતુર્ય બતાવ્યું છે, જેમ કે:-

ચાતુર કનૈયા જ્યુષં,
 મીલ આઈ બાલ સાથ,
 માગત હે મહારાજ,
 મોહે કછુ દીજીએ;
 ફલ દીઓ, ગોદ દીઓ,
 નાકતેં પેનાવ મોતી,
 પાનહુકી પાતરી,
 હુતાશ પ્યાસ લીજીએ;
 ઉંચેલી અરૂપ સો તો,
 મોહકો બેડાવ લાલ,
 રત્નવંતી નારીયેં ચલો,
 તાકો સંગ કીજીએ;
 “બારી” નહીંયો મોહન,
 મનમેં બીચાર દેખો,
 એસો બુદ્ધવંત નર,
 કેસે બસ કીજીએ.-૧૦૧.

અર્થ-ચતુર શ્રી કૃષ્ણ પાસે બાળ ગો
 પીઓ એકઠી મળીને આવી અને માંગવા
 લાગી, હે મહારાજ! હમને કંઈ આપો.
 એક કહે છે-ફલ આપો; બીજી કહે છે-પા
 નામાં બેસવા દો; ત્રીજી કહે છે-નાકમાં મો
 તી પહેરાવો; ચોથી કહે છે-પાનની બીડી
 આપો; પાંચમી કહે છે-મને અગ્નિ તાપવા
 આપો; છઠ્ઠી કહે છે-મને તરસ લાગી છે;
 સાતમી કહે છે-હે લાલ, મને ઉંચે અરૂપે બે
 સાડો; આઠમી કહે છે-ચાલો રત્નવંતી નારી
 ને મહેલે અને તેનો આજે સંગ કરીએ.

મોહન-શ્રી કૃષ્ણ વિચાર કરી જવા
 બ દીધો:-

“બારી-બાલી નથી,” રી અને લી
 બંને સંભળાય એવો ઉચ્ચાર ક્યો.

એ શબ્દનો અર્થ પહેલી ગોપી એમ સમ
 જી કે હું ફલ માંગું છું, તેનો જવાબ એવો
 મળ્યો કે બારી-વાડી નથી તો ક્યાંથી

લાવીને આપું? બીજી એમ સમજી કે
બાલી નાની ઉમરની નથી કે ખાખામાં બે
સાડું. ત્રીજી એમ સમજી કે બાલી-વાળી
નથી તો મોતી શામાં પરોવીને નાકમાં પેહે
રાયું? ચોથી એમ સમજી કે પાનની બીડી
બાલી-વાળેલી તૈયાર નથી. પાંચમી એમ
સમજી કે બારી-બાળી-સળગાવી-અગ્નિ સ
ળગાવેલી નથી કે તાપવા આપું. છઠ્ઠી એમ
સમજી કે બારી-વારી-પાણી નથી કે તરસ
મીટાડું. સાતમી એમ સમજી કે બારી-ખ
ડકી નથી તો હંચે ઝરૂએ શી રીતે બેસાડું? અ
ને આઠમી એમ સમજી કે-બારી-વારી-રતવં
તી નારીની વારી નથી-અને વારી વગર તે
ને મેહેલે કેમ જવાય?

એ પ્રમાણે માત્ર એકજ શબ્દમાં ઉત્તર
આપી આઠે ગોપીઓને સમજાવી દીધી તો!
એવા બુદ્ધિવંત પુરૂષને કેવી રીતે વશ કરી
શકાય?

સમશ્યા.

આધા ભક્તન મુખ ખસે,

આધા ગુનીયન સાથ,

વાહી પંસારી દેત હે,

પુડી બાંધકે હાથ.-૧૦૨.

અર્થ-એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જેને અ
રધા ભાગ ભક્તના મ્હોંમાં વસે છે, અને
બાકીના અરધા ગુનીયન-ગવૈયાની સાથે રહે
છે, વળી તે વસ્તુ એવી છે કે જેને પડીકું
બાંધીને ગાંધી હાથમાં આપે છે. તે વસ્તુ
હરતાલ છે. હર+તાલ=હરીનું નામ ભક્તના
મ્હોંમાં; તાલ ગવૈયાની પાસે-તે હરતાલ;-જે
ને ગુજરાતમાં હડતાળ કહે છે.

૨૪. કુંજ.

એક સુમ-કંજુસ માણસ લક્ષ્મ-ધન
ને કેવું વહાલું ગણે છે, અને તેને ખરચવા

ચહાતો નથી, તેને માટે એક કવિ નીચેનું
રમુજ-રસિક કાવ્ય કહે છે:-

દાતા ધર જાતી જો પે,
કદર ન જાની જાતી,
આઈ તું ભલે ધર,
બધાઈ બંટ વાવરી;
ખાને દરખાને તહખાને,
બીચ ખાસ કર,
હોય ના ઉદાસ તું,
બધાય ચિત્ત બાવરી;
ખાઈ ના, ખવાઈ ના,
મર જાય તો સીખાય જાઈ,
પુત્રને યા પૌત્રને,
મું અપનો સ્વભાવરી;
છાંડ ડર મેરે પાસ,
દમરી ન દેહ કાસું,
સુમ કહે સંપત્તિસું,
તું બેઠી ગીત ગાયરી.-૧૦૩.

અર્થ-કંજુસ માણસ લક્ષ્મિને કહે છે
કે, જો તું દાતારને ધર જાતે તો તે તારી
કદર કરતે નહીં, માટે તું મારે ધર ભલે
આવી. અને તેથી હું તારી વધાઈ વહેંચું છું.
ખાનામાં, દરખાના-અંદરના ખાના
માં, તહખાના-ભોંયરામાં તું તારો વાસ
કર એટલે તને ભોંયરામાં સંધરીને રાખીશ.
તું ઉદાસ નહીં થા; હે બાવરી-ગાંધી! તું
તારું ચિત્ત વધારીને મારે સાં રહે.

હું તને ખાઈશ નહીં, તને કોઈ પાસે
ખવરાવીશ નહીં અને મરી જઈશ તો મારા
પુત્ર અથવા પૌત્રને શીખવીને જઈશ કે મારો
આ સુજળ (નહીં વાપરવાનો) સ્વભાવ છે,
અને તે પ્રમાણે તમારે પણ વર્તવું.

તું તારો ડર છોડી દે અને મારી પા
સેજ રહે, કોઈને હું તારામાંથી એક દમરી
પણ આપીશ નહીં. સુમ-કંજુસ, સંપત્તિ-
લક્ષ્મી-(ધન) ને કહે છે કે, તું બેઠાં બેઠાં
મારે સાં ગીત ગાયા કર, એટલે તને હું
કાંઈ મુકીશ નહીં.

સમશ્યા.

નારી બુલાઈ, ખરચે દામ,
તન ગોરો ઝોર અભરન રયામ;
આવતહી પરદેશ સિધારી,
પહુચી જહાં ભઈ અતી પ્યારી;
ભરી ગઈ રીતે વહે આઈ,
તપ વહ નારી પુરૂષ કહાઈ.-૧૦૪.

અર્થ—આ સમયના ઉત્તર હુંડી થાય છે. હુંડી પૈસા ખરચીને બોલાવવા-લેવા માં આવે છે, તેનું શરીર ગોરું (કાગળ સફેદ હોય છે તેથી) અને આભરણ-ધરણાં કાળાં હોય છે (અક્ષર કાળા હોય છે તેથી.) હુંડી આવતાંજ પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. જે જગ્યાએ પહોંચે ત્યાં હુંડી વહાલીજ લાગે છે, (કારણ તેનો દેખાડ ક્યોથી રૂપીઆ મળે છે.) જે રીતે ગદ્ય તે રીતે ભરપાઈ થઈને તે પાછી આવે છે. અને પાછી આવે ત્યારે તે હુંડીનું નારી જાતીનું નામ બદલાઈને નર થાય છે, એટલે હુંડી હવે ખાણું કરીને કહેવાય છે. (હિંદી ભાષામાં ખાખા એ નર જાતીનો શબ્દ છે. એ ભાષામાં નાન્યતર જાતીજ નથી.)

કવિત્ત.

અમર કાવ્ય—વીર શૃંગાર સંયુક્ત.

સુનો ચારો હાલ કહું,
ગયા મેં જંગલ ખીચ,
ગીરી, પાન, ખીન,
તરૂં, સર લહરાતાયા;
ફલ, ફલ, શેર, હંસ,
હીરન, હસતી, નાગ,
પરંદ અનેક દેખે,
મુજે વેા ડરાતાયા;
નાગકો પંચોલ લીયા,
વ શેરકો દખા લીયા,
હાથીષેં અપટ કીઆ,
પરંદકો ઉડાતાયા;
ફલકો પકર લીયા,
કોહુકકો ભખ લીયા,
અમર શૂર દીખાયા,
પલ પલ નચાતાયા.—૧૦૫.

અર્થ—આ કાવ્ય શૃંગારરસનું છે, પણ બહારથી દેખાવ વીરરસનો છે. એક શિકારી જાણે શિકારે નીકળ્યો હોય તેમ જંગલ નું વર્ણન કરે છે.

અમર (અમરચંદ) કહે છે કે સ્ત્રી રૂપી જંગલની કુંજમાં સ્તનરૂપી પહાડ, પેટ રૂપી પોચાણીનું પાન, કક્ષરૂપી ખીન, જંગ રૂપી કદલી-ફેલ વૃક્ષ, નાભીરૂપી સરોવર, લ હર ખાતું હતું. કમલ સમાન મોહું, તલ ના ફલ સમાન નાક, ચંપાનાં ફલ સમાન કાન, વગેરે ફલો, તેમજ દાડમ જેવા દાંત, ખીલાં જેવાં સ્તન, ગીચાં જેવા હોઠ, ના

રંગી સમાન ગાલ વગેરે કળો; કમર શેર-વા ધના જેવી, ચાલ હંસના જેવી, આંખ હરણના જેવી, ચાલ હાથી જેવી, ચોટનો નાગ જેવો, તેમજ ઘણાં પક્ષીઓ પણ જીવામાં આવ્યાં. (જેવાં કે ભમર ભમરા જેવી, કોકી લ સમાન કંઠ, ખંજન જેવી ચાલાકી વગેરે પક્ષીઓ.) વળી એ ભમર ચઢાવી અવાજ કાઢતી તો હું ડરી જતો હતો.

પણ માથાની વેણી પકડી લીધી, કમરને દાખી લીધી, હાથીની સુંઢ રૂપી પગને અપટ કરી, અને પક્ષીઓને ઉરાડવા મંડી ગયો. ખીલાંરૂપી સ્તન આદિને પકડી લીધાં; હોઠ જેવાં બિંબ (ચુંબન વડે) કળને ચાખી લીધાં; એ મુજબ શૂરવીરપણું બતાવીને તે નાયકને પણ પલ નચાવી દીધી.

કવિ વૃંદ કહે છે:—

દોહા.

ખડે ન હુજે સુનન ખીન,
ખીરદ બહાઈ પાય;
કનક ધંતુરાસો કહત,
ગહનો મોહ ન જાય.—૧૦૬.

અર્થ—કોઈ માણસને મોટું ખીરદ—પદ મળ્યું, અથવા મોટાઈ મળી તોપણ સુખ વગર તે માણસ મોટો થઈ શકતો નથી; જમકે સંસ્કૃતમાં ધંતુરાને “કનક” કરીને કહે છે, અને કનક એટલે સોનું પણ થાય છે. તો એ ધંતુરાને કનક કહ્યો તેથી ધંતુરાનું ધરોણું થડી શકાતું નથી. તે મુજબ માત્ર મોટું એવું ચઢવાથી વહીવટ થઈ શકતો નથી.

૨૫. કુંજ.

એક વેદ્ય કવિ હતા. રાજના દરબારમાં એક કવિ સાથે વાદવિવાદ ચાલ્યો. તે ઉપરથી રાજાએ કહ્યું કે એક જાણે એક ચરણ કહેવું અને તે પછીનું બીજાએ કહી પાદપૂર્તી કરવી. તે ઉપરથી વેદ્ય કવિએ અરથો સારહો નીચે પ્રમાણે લખીને આપ્યો.

જેસાકરનેજય ફલસેવેતેસાસદા.

એ સારહો કવિ સમજ્યો કે હિંદુસ્તાનીમાં બતાવેલો છે, અને નીચે પ્રમાણે વાંચ્યો.

જેસા, કરને જાય,
ફલ સેવે તેસા સદા.-૧૦૭.

તે ઉપરથી તેણે પાદ પૂર્ણ કરી
કહ્યું કે:-

કહો કહાંસે ખાય,
નીચ ખોઈકે આંખફળ.-૧૦૮.

અર્થ-જે જેવું કરવાને જાય, તેવું તે
ને સદા ફળ મળે છે. લીંબડાના ફળ લીં
ખોઈ તે રોષીને આંખાના ફળ કહો કેવી રી
તે ખાઈ શકે?

વૈધ કવિ બોલ્યા:-ભાઈ, પાદપૂર્ણી ખરા
ખર નથી. હું તો વૈધ છું. વળી અત્રે હિં
દુસ્તાની ભાષા બોલનારી સભા નથી માટે
પાદપૂર્ણી અને સોરઠાનો ઉત્તરાર્થ આ પ્રમાણે
જોઈએ.

જે સાકરને જાયફળ,
સેવે તે સાસદા,
(પાદપૂર્ણી) પંડ પુટી જણાય,
રોગ રહે નહીં રંગ વિષે.-૧૦૯.

અર્થ-જે માણસ સાકર અને જાયફળ
સાસદા (હમેશાં ચાહુ) સેવે તેનું શરીર પુષ્ટ
થાય અને રોગ તેની નસમાં રહે નહીં.

રાજાએ તેનું કાવ્ય ચાતુર્ય જોઈ ખુશી
ચઈ ધનામ આપ્યું.

આઠા દુરસાજી કરીને મારવાડના એક
મોટા કવિ થયા છે. તેઓ સિરોહી દરબાર
ના પૌલપાત હતા; પોતે શૂરવીર પણ હતા.
જેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહજીના ભાઈ જગમા
લજી નારાજ થઈ અકબર પાદશાહ પાસે ગ
યા ત્યારે તેમને તેણે સિરોહીના રાવ સુલતા
નજીનું અરધું રાજ આપ્યું. રાખ્યો કબજો સિ
રોહીવાળા પાસે લેવો સહેલ નહોતું, તેથી
તેઓ પાછા દિલ્લી ગયા. પાદશાહે તે ઉપરથી
જોધપુરના મહારાજ ચંદ્રસેનજીના પુત્ર રાવ
રાયસિંહજી વગેરેને ફોજ લઈ સિરોહીપર
ચઢાઈ મોકલી. સં ૧૬૪૦ માં મોટું યુદ્ધ
થયું તેમાં પાદશાહની ફોજ હારી ગઈ, અ
ને ખુદ રાયસિંહજી, જગમાલજી વગેરે માર્યા
ગયા. આ કવિ પણ સિરોહી તરફથી લડ્યા
હતા અને લડતાં લડતાં પોતાના દોહા કવિ
તોશી લડવૈયાઓને શૂર ચઢાવતા હતા. મહા
રાજા ઉદયસિંહજીની સરદારી નીચે બીજી

ફોજ મોકલી તેમાં કવિ દુરસાજી વગેરે થાય
લ થયા અને સિરોહી રાવજીને પહાડમાં ભ
રાવું પડ્યું. દુરસાજીને રણભૂમીપર પડેલા
જોધ પકડ્યા કે આ પણ કોઈ દેવડા (સિરોહી
ના રાજકર્તા દેવડા રંજપુત) છે. કવિએ કહ્યું, હું
તો ચારણ કવિ છું અને રાજાનો ધર્મ નથી કે
કવિને મારે. સંગરજી (પ્રતાપ રાણાના ભાઈ)એ
કહ્યું તમે ચારણ હો તો આ લડાઈમાં સૌથી
વધારે વીરત્વ જોણે ખતાવ્યું તેને માટે એક
દોહરો કહો તેથી તે શીઘ્ર કવિએ કહ્યું:-

દોહા.

ધર રાવાં, જશ ડુંગરા,
પ્રદ પોતાં, શત્રુહણ્ય;
સમરે મરણ સુધારીયો,
ચહુ થોકાં ચહુવાણ્ય.-૧૧૦.

અર્થ-સમરાજી દેવડા લડાઈમાં બહાદુ
રીથી કામ આવ્યા છે:-

(મરવાની આણીપર પણ દેવડાને યાદ કરે છે.)

સમર દેવડા-ચહુઆણે ચાર પ્રકા
રે કરી પોતાનું મરણ સુધાર્યું છે. તે એ કે
ધર-પૃથ્વીમાં રાવ તો એજ, જેનો જશ ડુંગ
રા સુધી પહોંચ્યો છે, જેની ઉમર એટલી
છે કે તેને પોત્રા છે, અને શત્રુને હણવામાં
એકકો છે; એ ચાર પ્રકારે મરણ સુધાર્યું છે.

આ સાંભળી મોટું સન્માન કરી તેમને
પાલખીમાં ખેસાડી મુકામપર લઈ ગયા, અને
ધાવ રૂઝવ્યા.

ચારણોના ગામપર બ્યારે જપતી ગઈ,
ત્યારે એ દુરસાજી ગળામાં છરી મારી મરી
ગયા કે રાજાએ ચારણોપર દ્રષ્ટિ કરી ત્યારે
જીવવું ધિક્ક છે.

એજ દુરસાજી દિલ્લી પણ ગયા હતા,
અને અકબર પાદશાહે તેમની મોટી ધજત
કરી હતી.

મહારાણા પ્રતાપસિંહજીના વખતમાં
એ દુરસાજી કવિ થયા છે અને પોતે નજરે
જોયેલી લડાઈમાં ક્ષત્રિવટની કવિતા બનાવી
છે. બ્યારે એ કવિ પાદશાહની દરબા
રમાં હતા ત્યારે પ્રતાપરાણા સાથે
સુલેહ થઈ ગઈ હતી, અને તેઓ
પોતાના રાખમાં ખેડા હતા. દુરસાજી જોયો
અકબર પાદશાહની કચેરીમાં હતો તે વખતે

તેઓના સાંભળવામાં પ્રતાપરાણાના મૃત્યુ
થયાના સમાચાર આવ્યા. બાદશાહ અકબર
પણ આ સાંભળી દુઃખી થયા કે ભીડની
વખતે કામ આવે એવો મિત્ર મેં ગુમાવ્યો.
અકબરને દુઃખી જોઈ તથા પોતાની પણ
ઈશ્કેરાયલી હાલતમાં તેઓના મુખથી અક
સ્માતિક નીચે પ્રમાણે છાપ્પય નીકળ્યો.

છાપ્પય.

અશ લેગો અણુદાધ,
પાગ લેગો અણુનામી,
ગો આડા ગબડાય,
જોકો બહતો ધુર વામી;
નવરોજે નહ ગયો,
નગો આતશાં નવસ્લી,
નગો ઝરોખા હેઠ,
જેઠ ફનીયાણુ દહસ્લી;
ગહલોત રાણુ જીતી ગયો,
દશણુ મુદ રસણુ ડસી,
નીસાસ મુક ભરીયા નયણુ,
તો મૃત શાહ પ્રતાપસી.-૧૧૧.

અર્થ-જે પ્રતાપ રાણી એવો યશ
લઈ ગયો કે જેને જરા ડાઘ લાગ્યો
નથી. અથવા વગર ડાઘનો યશ
લઈ ગયો. જે પ્રતાપ રાણી એવી
પાઘડી પહેરીને મરી ગયો કે જે પાઘડી
કોઈના આગલ નમી નથી. (પ્રતાપે માથું
કોઈને નમાવ્યું નહીં હતું.) આડા ગોહલને
કહે છે, ગો-પૃથ્વીમાં તેઓ ગબડ્યા એમ અ
ર્થ બેસે અથવા, ગો-ગાય, આડા-ચારણુનું
ગાડું તેનાથી ગબડતું અથવા તે આડાઓથી
પૃથ્વી ગભરાતી. જે પ્રતાપ રાણાનો ધર્મનો
ધુર ડાખો વહતો; મારવાડમાં ધુર સામાન્ય
શબ્દ છે; બળદ જોડીમાં જોડાય તે પણ ધુર
કહેવાય છે, અને જે બળદ ડાખો વહે તેને
ગાડાંનો બોલે વધારે ખમવો પડે છે. તેમ
રજપુતમાં પણ એ પ્રતાપ ડાખો ધુર હતો.
(આ ઉત્તમ પ્રકારનું કાવ્ય ચાતુર્ય છે).

બાદશાહ જે નવરોજ (નવે દિવસે-બેસતે
વર્ષ) દરબાર ભરે છે, તેમાં જે પ્રતાપ ગયો
નહોતો, તેમજ આતશાં (અમુક દરબારમાં)
પર ગયો નહીં. જે પ્રતાપ બાદશાહના ઝરો
ખાની નીચેથી પણ નીકળ્યો નહીં (કારણ તે
પણ એક નમત ધાય છે). જે દિલ્લી ફની
આમાં જેઠ-રાજગાદી ગણાય, તેના ઝરોખા

ના સંબંધમાં છે.

ગહલોત-ગોહલ-સીસોદીઆ-સૂર્યવંશી
રાણા પ્રતાપેજ ખરી કતોહ કરી કાર
ણુકે દશે દિશામાં કવિઓની જીભને
એણેજ ડસી-ચુસી છે; અર્થાત કવિતાનો ર
સીક છે. તે પ્રતાપસિંહ મહારાણો, -હે શાહ!
મરતાં નયણુ આંસુથી ભરાધને નિસાસા મુકે છે.
એ દુરસાજીએ આબુપર અચલેશ્વર
મહાદેવમાં બે ભવ્ય પીતલની મૂર્તિ બનાવી છે.

૨૬. કુંજ.

ઉદેપુરના પ્રતાપસિંહજી મહારાણાને બ્યા
રે અકબર બાદશાહની સાથે લડાઈ થઈ સારે
તેણે ઘણીજ બહાદુરી ખતાવી હતી. જંગલે
જંગલ રખડ્યો, પણ પોતાની પુત્રી બાદશા
હને આપી નહીં. પોતાનું સ્ત્રીવટ ઠેઠ સુધી
તેઓએ નીભાવ્યું હતું. તેઓની સાથે કવિ
આઠા દુરસાજી ઘણીવાર રહ્યા હતા. ખીરદ
છિહતરી, નામના છોતર સોરઠા તેઓએ
મહારાણા સાહેબની તારીફમાં કર્યા હતા. તે
ઓનાં કાવ્યના થોડાએક નમુના નીચે
પ્રમાણે છે:-

સોરઠા.

અકબર ગરબ ન આણુ,
હિંદુ સહ ચાકર હુવા;
દીઠા કોઈ દીવાણુ,
કરતો લટકા કટહડે.-૧૧૨.

અર્થ-હે અકબર, તું ગર્વ લાવતો ન
હી. ખરી વાત છે કે તમામ હિંદુ તારા ચા
કર થયા છે પણ કોઈ દીવાણુને (ઉદેપુરના
રાણાને એકલિંગજી મહાદેવના દીવાન કરીને
કહેવામાં આવે છે, કારણકે તેઓએ ગાદી મ
હાદેવની ગણતા હતા.) તારા કહેરા નીચે
લટકા કરતો જોયો છે? અર્થાત કે મહારાણા
પ્રતાપસિંહજીને તારા ઝરૂખા નીચેથી નીકળ
તાં જોયો છે?

સોરઠા.

અકબર કીના ચાદ,
હિંદુ તમ હાજર હુવા;
મદ પાટ મરજાદ,
પગાં ન લાયો પ્રતાપસી.-૧૧૩.

અર્થ—અકબરે યાદ કરવાથી તમામ હિંદુ રાજાઓ (જેઓ અકબરની તાબેદારી ઉઠાવી ચુક્યા હતા) આવીને હાજર થયા, પણ મેદપાટ-મેવાડ (ઉદેપુર) ની મરજાદ એવી છે કે પ્રતાપસિંહ આવીને પગે લાગ્યો નહીં.

સોરઠા.

ચીતાવે ચિત્ત ચીતોડ,
ચીતા જલાઈ સૌ ચતુર;
મેવાડો જગમોડ,

પાવન પુરૂષ પ્રતાપસી.—૧૧૪.

અર્થ—જેના દિલમાં ચીતોડ લાગી રહ્યું છે, ચીતા જલાવીને પદમણીને મહેલ પાળી જેની ક્ષત્રાણીઓએ ક્ષત્રીવટ રોપ્યું (એ વી ક્ષીકરથી કે રખેને અમે બાદશાહના કબ્જામાં જઈ પડીએ). મેવાડો એટલે રાણો પ્રતાપસિંહ જગતનો મોડ (મુગટ સમાન) છે અથવા જગતનો સૂર્ય છે. એવો પ્રતાપ સિંહ રાણો પાવન-પાક પુરૂષ છે.

સોરઠા.

કદે નમાવે કંધ,
અકબર દીગ આવે ન ઓ;
સુર જખંશ સંખંધ,
પાળે રાણુ પ્રતાપસી.—૧૧૫.

અર્થ—તે (પ્રતાપ રાણો) પોતાનું ખભું નમાવીને અકબરની પાસે આવે નહીં, એવો સૂર્યવંશનો સંખંધ પ્રતાપ રાણો પાળી રહ્યો છે.

સોરઠા.

લોપે હિંદુ લાજ,
સગપણ રોષે તુરકસું;
આરજ કુલરી આજ,
પુંજ રાણુ પ્રતાપસી.—૧૧૬.

અર્થ—હિંદુ રાજાઓ પોતાની લાજ લોપીને તુરક-મુસલમાન બાદશાહની સાથે સગ પણ કરી રહ્યા છે, તેમ પ્રતાપસિંહ નહીં કર્યું, એટલે પોતાની બેટી બાદશાહને આપી નહીં. એમ કરવાથી આર્યકુળની લાજ આજે પ્રતાપસિંહ રાણાએ પુંજ છે, એટલે આર્યકુળની લાજ પ્રતાપે જાળવી રાખી છે, કારણકે તેણે બાદશાહને પોતાની પુત્રી આપી નહીં.

એક રાખદના અનેક અર્થ.

સારંગે સારંગ ગૃહો,
સારંગ આયો ધાય;
રતકો સારંગ જે કહું,
તો મુખકો સારંગ જાય.—૧૧૭.

અર્થ—સારંગે-મેરે. સારંગ-સર્પને પકડ્યો, તે વખતે સારંગ-વરસાદે આવીને પડવા માંડ્યું; એ વર્ષારુદ્ધનો સારંગ રાગ જે હું ગાઉં તો તે મેર એ રાગ સાંભળીને એટલો મસ્ત બની જશે કે તેના મુખમાંનો સર્પ પડી જશે.

દ્વીઅર્થી.

એક સતી વર સાતને,
ધચ્છતી હતી એક વાર;
સમજે તે સાચું ગણે,
ગપસમ ગણે ગમાર.—૧૧૮.

અર્થ—એક સતી સાત વર (ધણી) ને ધચ્છતી હતી. જે સમજે તે સાચું ગણે અને ગમાર હોય તે ગપ સમજે છે. અત્રે સતી સાત વરને ચાહે છે, એમ નહીં, પણ વરસાત=વરસાદને ચહાતી હતી, એવો અર્થ નીકળે છે.

લ અક્ષર ઉપર કાવ્ય,—

લાલુ લે લીલાં લીલાં,
લાલ લાલ લે લાલ;
લીલાં લીલાં લુલો લે,
લુલી લે લે લાલ.—૧૧૯.

અર્થ—લાલુ અને લાલ બે છોકરાં હતાં, તેમાં લાલુ લુલો હતો અને લાલ લુલી હતી. એક બાગમાં કેટલાંક લીલાં અને કેટલાંક લાલ ફળ તોડીને એક માળી લઈ આવ્યો. બગીચાના માલીકે કહ્યું કે, લાલુએ લીલાં લીલાં (ફળ) લેવાં, અને લાલ લાલ ફળ લાલે લેવાં. લીલાં લીલાં લુલાએ લેવાં, અને લુલી એ લાલ લાલ લેવાં.

૨૭. કુંજ.

કવિ ગદ નામના મારવાડી-હિંદી બાષા ના-એક કવિ થયા છે, તેઓએ રીમલ તે

મળ પીંગળમાં કેટલાંએક કાવ્યો રચ્યાં છે. કોઈક ભાટ ચારણોને માંડે એવાં કાવ્ય બોલાતાં સાંભળવામાં આવે છે. તેમનાં કાવ્ય મધુર અને નીતિમય જોવામાં આવે છે. જેમ કે:-

મહેગળરો મદ ગણે,
રાયપોળ ભાંજતાં,
કેસરી પરવસ ગણે,
સીંહ સાંકળ જડતાં;
તાડણીરો તેજ ગણે,
વૃદ્ધસું ખેલ કરતા,
વિદ્યારો માન ગણે,
મુદ્ધસું વાદ કરતાં;
એ કીર પીંજર ગણે,
મૂર્ખ આગે પડિત ગણે,
કવિ ગદ કહે સુણો ઠકરો,
દાન વિના ગુણ ધમગણે.-૧૨૦.

અર્થ-મહેગળ-હાથીને આરે કિલાની પોળ ભાંગવાની હોય છે સારે તેને માથાં મારતાં માથાનો મદ ગણે છે. સિંહને સાંકળે બાંધે તો પરવસ પડયાથી તે નરમ થઈ જાય છે. તાડણીનું તેજ પણ વૃદ્ધ સ્વામી સાથે આનંદ કરતાં થટે છે. વિદ્યાનું માન મુદ્ધ સાથે વાદવિવાદ કરતાં ગણે છે. પોપટને પાંજરામાં નાંખ્યાથી તે નરમ થઈ જાય છે, તેમ મૂર્ખની આગળ પડિતને નમવું પડે છે.

કવિ ગદ કહે છે, તે પ્રમાણે હે, ઠકરો, જો ગમે તેટલા ગુણ હોય પણ દાન ગુણ નહીં હોય તો ઠકરાઈમાં ખામી લાગે છે.

એક બીબીને એક ગુલામની સંગમાં પટેલી જોઈ અકબર પાદશાહે કવિ ગંગને પુછ્યું કે:-

“કયસે બીબી ગુલામ રીઝાવે.”

અર્થ-બીબી ગુલામને શામાટે રીઝાવી-રાજ કરતી હશે?

ગંગે શીઘ્રતાથી કાવ્ય કહી પાદપૂર્તી કરી આપી કે:-

ગરજહી અર્જુન જોગી ભયે,
ગરજહી ગોવિંદ ધનુ ચરાવે;
ગરજહી દ્રૌપદી દાસી ભઈ,
ગરજહી ભીમ રસોઈ પકાવે;
ગરજ બ્રહ્મા સખ લોકનમે,
ગરજ બિના કોઈ આવે ન જાવે;
કવિ ગંગ કહે સુનો સાહ અકબર,
ગરજસે બીબી ગુલામ રીઝાવે.-૧૨૧.

અર્થ-સહેલો હોવાથી લખ્યો નથી.

એકવાર એક ડીંગલનું કાવ્ય બોલતાં સાંભળી કેટલાકો તાણુપ થયા કે આ ઉલટું કેમ કહે છે?

દીને તો વેશ્યાકો દીને,
બ્રાહ્મણ દીને નર્ક પડીને;
વેશ્યા દીને બાધે વંશ,
બ્રાહ્મણ દીને જાય નીર્વંશ.-૧૨૨.

જ્ઞાસુએ કવિને પુછ્યું કે, આપણું તો વેશ્યાને આપણું અને બ્રાહ્મણને આપીએ તો નર્કમાં પડીએ. વેશ્યાને આપણાં વંશની વૃદ્ધિ થાય અને બ્રાહ્મણને આપણાં નિર્વંશ થવાય એમ ઉલટું શા ઉપરથી કહ્યું? કવિ બોલ્યાકે:-

એક બ્રાહ્મણ વેશ્યાની યારીમાં પડ્યો હતો. તેની સ્ત્રીએ આ કાર્યથી નારાજ થઈને એકદમ પોતાના ધણીને ઝેર દઈ મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો, સારે કવિ કહે છે કે મેં તે બ્રાહ્મણીનો ધરાદો જોતાં શીખામણ આપી કે જો તારે ઝેર આપણું છે તો વેશ્યાને આપ, અને બ્રાહ્મણને ઝેર દેશે તો તું નર્કમાં પડશે. જો વેશ્યાને આપશે તો તારા ધણી સાથે એખલાસ થવાથી તારો વંશ વૃદ્ધિ પામશે અને તારા ધણીનેજ ઝેર આપશે તો તારો તો નિર્વંશજ જશે. તને પુત્ર વગેરે કંઈ થશે નહીં.

સખ અને અસત્ય એ બે વસ્તુનો મુકાબલો કરતાં કવિ કહે છે કે:-

અંતર અંગુલી ચારકો,
સાચ જુઠમે હોય;
સખ માને દેખી કહી,
સુની ન માને કોય.-૧૨૩.

અર્થ-આંખ અને કાનની વચ્ચે અંતર માત્ર ચાર આંગળીનું છે. પણ તે ચાર આંગળીના અંતરમાં સાચા અને જુઠાની વચ્ચે મોટું અંતર પડી જાય છે; કારણકે કાનવડે સાંભળેલી વાત એક માણસ કહે અને નજરે જોયેલી વાત બીજી કહે, તો નજરે જોયેલી વાત સાચી માનવામાં આવે છે, સારે કાને સાંભળેલી ઝાટી માનવામાં આવે છે.

સાગર નામના એક નાયક પ્રખીન ના
યકાને પત્રમાં લખે છે કે :-

દર્શન ચાર પ્રકારકે,
હમ હોત હે તીન;
સુપન સંદેશા પત્રકા,
સમજ લેહુ પ્રખીન.-૧૨૪.

અર્થ-ચાર પ્રકારનાં દર્શન હોય છે.
જેમ કે સ્વપ્નામાં કોઈ માણસને જોવું, સં
દેશો કહાવવાથી પણ મળ્યા સમાન લાભ
થાય, પત્ર લખ્યાથી એક જાતનું દર્શન થાય
છે, અને ચોથું રૂપરૂ મળવાથી દર્શન થાય
છે. હે, પ્રખીન! તેમાંથી અમે તમને સ્વપ્નામાં
યાદ કરીએ છીએ, પત્રથી મળીએ છીએ અને
સંદેશો કહાવીએ છીએ; એ ત્રણ પ્રકારે તો
મળીએ છીએ, પણ ચોથો એટલે રૂપરૂ મળ
વાનો જોગ આવતો નથી.

ગુહાર્થ.

નગ દુહીતા પતી પુત્રની,
વાહ ન ધર ની નાર;
રવિ તેના પીતુ પર પડયો,
ના આવ્યો ભરથાર.-૧૨૫.

અર્થ-નગ=પર્વત; પર્વતની પુત્રી=પાર્વતી; તે પાર્વતીના પતિ=શિવ; શિવજીનો પુત્ર તે ગણેશ; તે ગણેશનું વાહન ધરનારી જે રિદ્ધિ; તે રિદ્ધિનો પીતા તે સમુદ્ર, કારણકે સમુદ્રમાંથી રિદ્ધિ=લક્ષ્મી નીકળી છે. સૂર્ય તે સમુદ્રના ઉપર પડ્યો એટલે ભાણુ પૂળી ગયો-સૂર્ય અસ્ત થયો, અર્થાત સાંજ પડી ગઈ, તો પણ મારો સ્વામી આવ્યો નહીં.

અનેકાર્થી સમરથા.

પગ પાખી જો પરવરે,
વદન ખીના ગાજત;
સ્વેત અરુ જો શ્યામ હે,
અ જાયક જાયત.-૧૨૬.

અર્થ-એવી કંઈ વસ્તુઓ છે કે જે પગ વમર ચાલે છે અને મોંઢા વમર ખાલે છે, જેનો રંગ સફેદ પણ છે તેમજ કાળો પણ છે, અને તે વસ્તુઓ અજાયક એટલે મોટા મોટા ગૃહસ્થ લોક પણ માગવા જાય છે. એનો અર્થ આઠ જુદી જુદી વસ્તુઓ થાય છે.

તે વસ્તુઓ:-કાગળ, સોગરી, પડાઈ, પખાળ, વહાણ, ચકડોળ, વરસાદ અને રેંટીઓ એમાં સર્વે અર્થ વિચાર કરતાં ઘટે છે. એ વસ્તુઓ એવી છે કે જે મોટા માણસ પણ કામ પડે ત્યારે માગી લે છે અને તેમાં શરમ કહેવાતી નથી.

એક ગોપીને ખીજીએ કહ્યું કે, સખી શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા ને લાજ કેમ કાઢતી નથી?

તેણે જવાબ દીધો :-

એક સમે કરતાર ખીસંભર,
મોહન રૂપ ધયો લલતા;
કાહેડી લાજ કરૂં બે સખીરી,
કંથકો કંથ પીતાકો પીતા.-૧૨૭.

અર્થ-વિશ્વંભર-પરમેશ્વરે મોહન-શ્રી કૃષ્ણનો અવતાર લીધો તો કરતાર હોવાથી તે પીતા છે, અને કૃષ્ણ વળી સ્વામી છે; તો તેજ કૃષ્ણ પીતા તેમજ કંથ પણ છે, તો પીતાથી લાજ શમાટે કાઢવી જોઈએ?

શ્રી કૃષ્ણના બાળ બ્રહ્મચારીપણાને ભેદ આ કાવ્યમાં કવિએ દાખલ કર્યો છે.

૨૮. કુંજ.

મહારાષ્ટ્રના રામ શિવાજીની સ્તુતિ કરતાં ભૂખન કવિએ કહ્યું કે :-

કવિત.

રાના ભો અમેલી ઐર,
ખેલા સખ રાજ ભયે;
ઠોર ઠોર રસ લેત,
નીત યહ કાજ હે;
સિગરે અમીર આની,
કુંદ હોત ધર ધર;
ભમર બ્રમન જેસે,
કુલ ન કી સાજ હે;
ભુખન ભનત,
શિવરાજ ખીર તેહી;
દેશ દેશનીકી રાખી,
સખ દચ્છીમે લાજ હે;
સાજે સદા ખટપદ,
પદ અનુમાન જેસે;
અભિ નવરંગજેખ,
અંખા શિવરાજ હે.-૧૨૮.

અર્થ—આ કાવ્યમાં કવિએ બધા રાજા વિગેરેને જુદાં જુદાં કુલોની ઉપમા આપી છે, અને ઐરંગજેબ બાદશાહ (કવિએ નવ રંગજેબ કહેતાં) કે જેની સાથે શિવાજીએ યુદ્ધ કર્યા હતાં, તેને ભમરાની ઉપમા આપી છે.

દુનીઆના રાજાઓ ચંપેલી પુષ્પ જેવા છે, અને રાજાઓ ખેલાના પુષ્પ જેવા છે;—તે કુલોનો રસ જગજગે ઐરંગજેબરૂપી ભ્રમર લે છે.

બધા અમીરો કુંદના પુષ્પ જેવા છે, અને તે પુષ્પોની સંખ્યાપર ભ્રમર ભ્રમે છે—અથવા અમીરો કુંદ—દિલગીર થયા છે, એમ પણ અનુમાન થઈ શકે.

હાં શિવરાજ વીર, ભૂખણ કહે છે કે, તેં જ નાના મોટા દેશની લાજ માત્ર દક્ષિણમાં ટકાવી રાખી છે, કારણકે ખટપટ એ ટલે ભમરા (છ પગવાળો હાવાથી) વિષે એવું અનુમાન છે કે, તે કદી પણ ચંપાના કુલની ખુશખો લેતો નથી; તો ભમરો ઐરંગજેબ છે અને ચંપા શિવરાજ છે, અર્થાત શિવાજી પાસે ઐરંગજેબ પહોંચી શક્યો નથી.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે, બધા કુલોની ખુશખો ભમરો લે છે અને ચંપાની કેમ લેતો નથી, તેના સંબંધમાં એક જૂનું કાવ્ય છે કે:—

દોહા.

ચંપા તુજમેં તીન ગુણ,
રૂપ રંગ ઐર ખાસ;

એકતુજમેં અવગુણ ભયો,
ભ્રમર ન આવે પાસ.—૧૨૯.

અર્થ—હા ચંપાના પુષ્પ, તારામાં ત્રણ ગુણ—તે રૂપ, રંગ અને ખુશખો છે પણ એક તારામાં એ અવગુણ છે કે ભમરો તારી પાસે આવતો નથી.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કવિ પોતેજ કહ્યો ના કરી તેને ધાર્મિક ભાવમાં ઘટાડે છે.

દોહા.

ચંપકવર્ણી રાધિકા,
ભ્રમર હરીનો દાસ;
વાકી માતા જનકે,

ભ્રમર ન આવે પાસ.—૧૩૦.

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણપત્નિ રાધિકાનો વર્ણ—રંગ ચંપાના પુષ્પ જેવો છે અને ભમરાને ધર્મશાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણનો સેવક કહીને વર્ણવ્યો છે. તે ભમરો તે રાધિકાને પોતાની માતા ગણે છે, અને પોતાની માતાની પાસે રસભાગી થઈ ખુશખો લેવા જઈ શકે નહીં. તેથી ચંપાના પુષ્પને પોતાની માતાના રંગની સમજ તેની પાસે જતો નથી.

આઠા દુરસાજી કવિએ ઉદ્દેપુરના પ્રતાપરાણાની ટેકના સંબંધમાં કહ્યું છે કે:—

સોરઠા.

અકબર પથર અનેક,
કે ભુપતિ લેલા કીયા;
હાથ ન લાગ્યા એક,
પારસ રાણ પ્રતાપસી.—૧૩૧.

સાંગો ધરમ સહાય,
બાબરસું ભીડીયો બિહસ;
અકબર કદમાં આય,
પડે ન રાણ પ્રતાપસી.—૧૩૨.

આપે અકબર આણ,
થાપ ઉથાપે ઐ થીરા;
બાપે રાવળ બાણ,
તાપે રાણ પ્રતાપસી.—૧૩૩.

અર્થ—અકબર બાદશાહની હજુરમાં પથર સમાન થણા ભૂપતીઓ એકઠા થયા છે, પણ પારસ પથર સમાન જે પ્રતાપસિંહ તે વો તો એક પણ અકબરને હાથ આવ્યો નહીં. (પારસને લોહું ધસતાં સોનું થઈ જવાની આયોની માન્યતા છે.)

સાંગારાણાએ ધર્મની સહાયતાથી બાબરની સાથે બિહસ—યુદ્ધ કર્યું, તેમજ અકબરની આગળ આવીને રાણો પ્રતાપસિંહ પણ તેને પગે પડ્યો નહીં.

અકબર પોતાની આણ (આજ્ઞા) વણે પ્રકારે આપે છે પણ તે આણોને થાપ આપીને થીરા—એ ધીર પુરૂષ (પ્રતાપસિંહ) ઉથાપી રહ્યો છે, કારણકે ઉદ્દેપુરની ગાદીના સ્થાપક બાપા રાવલે જે બાણ—ધણ—તથાક લીધી છે, તેને રાણો પ્રતાપ તાપી રહ્યો છે—પાળી રહ્યો છે.

વૈરાગ્યનું કાવ્ય. (ચમત્કારી).

કવિત.

કંદરામેં ખસે કહા,
કહા કંદ્ર ગ્રસે કહા,
એ તો આપ કસે કહા,
સાધતે જો પાન હે;
ત્રિજટા બહાએ કહા,
ભસ્મહુ લગાએ કહા,
એ તો આપ ગાએ કહા,
પ્રેમ હીય જો ન હે;
તેરોહી સ્વરૂપ ધરે,
જો હીયેએ ખસે આન,
એ દિલ તું તાહી હુંડ,
ભીતર જો ભોન હે;
કાયા કોટી મધ્ય પેરી,
બ્રગુટી કપાટ ખેરી,
નેનકે ઝરોખેતે,
આંખતા સો કૌન હે.-૧૩૪.

અર્થ-આ કાવ્યનો અર્થ જોને જો પ્રમાણે
વૈરાગ્ય-નિવૃત્તિ માર્ગ, -યોગનો અભ્યાસ હોય
તેના પ્રમાણમાં અર્થ સમજી દિલમાં ઘટાવી શ
કે છે. શબ્દાર્થ કહેવાનો આ પ્રયત્ન છે.

પહાડોની ગુફામાં જઈને ખેડા તો થું ?
અને કંદમૂળ ખાઈને ગુજર ક્યું તો થું ?
જેઓ પવનને સાધીને પવન ભક્તી થઈ શરી
રને કસે છે તેથી પણ થું ?

ત્રણ જટા વધારી જટાધારી થયા તેથી
થું ? ભસ્મ લગાડવાથી થું ? અને ભજન ગા
યાં તો તેથી થું ? એ તમામ કરવા છતાં જો
દિલમાં ખરો પ્રેમ ન હોય તો સર્વે વ્યર્થ છે.

તારું (પરમાત્માનું) સ્વરૂપ ધારણ કરી
ને હૈયામાં આવીને જે પદાર્થ રહે છે, અરે
દિલ તું, તે પદાર્થની શોધ કર કે, જે દેહરૂપી
ભોન-ભવન-મકાનમાં રહેલો છે.

તે પદાર્થ એવો છે કે, જે અનંત
કોટી કાયાની અંદર રહેલો છે, તે પદાર્થ
એવો છે કે, જે બ્રગુટી-કપાળરૂપી સિંહાસન
ઉપર ચઢીને બેઠો છે, અને તે પદાર્થ એવો
છે કે જે આંખ રૂપી ખેઝરખામાંથી ડોકીઆં
કરીને આંખી રહ્યો છે, તે કોણ છે ? તેનો
વિચાર કર.

કવિએ આત્માને સંબોધીને આ કાવ્ય
નો છેલ્લો ભાગ લખ્યો છે. શરીરને મક્કા

નની ઉપમા આપી તેનું સિંહાસન કપાળ
ને બનાવ્યા, અને પારીમાંથી જેમ કોઈ
ખહાર જીએ તેમ મકાનની પારી તરીકે બં
ને આંખ ખતાવી કે જેમાંથી જાણે આત્મા
નજર કરીને સૃષ્ટિને જોતો હોય !

૨૯. કુંજ.

સમયના સંબંધમાં વખતની કિંમત પ
હેલાંના કવિઓ પણ કેવી સારી સમજતા હ
તા તે બાબતમાં જસુરામ નામના એક જી
ના કવિ નીચે મુજબ કહે છે:-

કવિત.

બખતકે લિયે ઝાંઝ નોખત ટકોરે બાજે,
બખતકે લિયે બાજે ધરી ધરીયાલકી;
બખતકે લિયે દેવપૂજનકે ઘંટ બાજે,
બખતકે લિયે સખ રાત બહે હાલકી;
બખતકે લિયે રાજ ખેલો અદાલતકો,
બખતકે લિયે રાગરાગની રસાલકી;
કામકાજ અરજ અનેક ભાંતિ જસુરામ,
બખતકો બાંધીયો નિસાન છત્રપાલકી.-૧૩૫.

અર્થ-વખતને માટે અથવા વખતસર
નોખતના ટકોરાની સાથે ઝાંઝ વાગે છે, અને
ધરીના માપ મુજબ ધરીઆલના ટકોરા વગા
ડે છે (અગાઉ પાણીમાં છિદ્રવાળી વાટકી
મુકી વખત માપતા, તેને ધરી કહેતા હતા.)

વખતસરજ દેવાલયના પૂજનના ઘંટ
વાગે છે, વખતના નિયમ પરજ રાત્રીનું વધ
નું થાય છે.

અદાલતમાં ખેસી ધનસાફ કરવો, રસા
ળ રાગરાગણી ગાવી વખતસર થાય છે.

કામકાજ અરજ વગેરે અનેક પ્રકારનાં
કામ રાજદરબારને લગતાં થાય છે, માટે જ
સુરામ કહે છે કે વખતના નિયમ અને કામ
બાંધવા એ છત્રપાળ-રાજાની નિશાની છે;
અર્થાત ખરો રાજા હોય તેજ વખત પ્રમાણે
કામ કરે છે.

અત્યંત ચમત્કારી કાવ્ય.

છપ્પચછંદ-અષ્ટવિધાની.

આરોહાવરોહ.

લીટી	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
ક-કરિએ	રેભ	હરિએ ચકવ,	ઈદુ	દીપક	મૃગ	વિખધર,		
અ-તુરણ	ત્રીઠ	સીખ	પુનઃ,	દોષ	અપે	અનરૂપ	મદઝર;	
ગ-લીલ	સદલ	ચલ	પરેમ,	શરદ	નીપ	ડીપ	અકંચલ,	
ધ-ચંદન	વન	ગૃહે	આકાશ,	કળલી	ગત	અંગ	અંગલ;	
ડ-ગત	ઉર	લંક	સ્તન,	વદન	નાક	નેન	વેણી લિન,	
ચ-ચહ રૂપ કવિ પિંગલ કહે, મલ્યો કર્યો નહીં રાધે રમન.-૧૩૬.								

અર્થ-આ કાવ્યમાં જે આઠ શબ્દો ૫ હેલી લીટીમાં પિંગળ કવિએ મુક્યા છે, તે નો ક્રમ પ્રથમ ધ્યાનમાં લઈને પછી ઉલટો ક્રમ લેવો; એટલે છેલા શબ્દને પહેલો, સાતમાને બીજો, છઠ્ઠાને ત્રીજો, પાંચમાને ચોથો, ચોથાને પાંચમો, ત્રીજાને છઠ્ઠો, બીજાને સાતમો અને પહેલાને આઠમો શબ્દ લાગુ પાડવો. એ મુજબ દરેક લીટીમાં ચઢ ઉતર કર્યા જવું:

એ મુજબ ત્રણવાર ઉતરવું અને બેવાર ચઢવું. ચઢ ઉતર કરવું પડે છે, તેથી એને આરોહાવરોહ કહે છે. ધ્યાનપૂર્વક ચિત્તમાં ગોઠવવામાં આવે તો કવિની શક્તિ, કવિતાની જૂબી અને ચમત્કૃતિએ આ કાવ્યમાં હદ વાળેલી જણાશે અને આ એકજ કાવ્યની કુળમાં રસીક ઘણાજ આનંદ પામશે.

અંક મુજબ શબ્દાર્થ.

લીટી	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
ક-હાથી	કેળ	વાધ	ચકવ,	ચંદ્ર	દીપક	હરણ	નાગ,	
અ-જીવાન	દોડતો	સલામત	પુનમ,	જોડું	ભુખ્યો	નહીં રૂખેલી	મદઝરતો;	
ગ-માતેલો	દળદાર	ચાલતો	સપ્રેમ	શરદ,	રાત્રી	કસ્તુરીઆ	કાંચળી ઉતારેલી,	
ધ-ચંદનને લયે ટાયલો	જંગલ		ધરમાં વાદળ	વિનાનો,	કળશીવન	લહે કાંતો	માતેલી	ડાલતો;
ડ-આલ	જાંગ	કમર	સ્તન,	મુખ	નાક	આંખ,	ચાલતો.	

હવે બધા ૧ અંકથી ૮ અંક સુધીના શબ્દો પાસે લખતાં નીચે પ્રમાણે રચના થાય છે.

એ ઉપરથી માલમ પડશે કે જેની ઉપમા આપવામાં આવી છે તેનાજ તમામ વિશેષણો તેજ અંકમાં આવે છે, જેમ કે:-

છેલ્લી લીટીમાં ચાલ, જાંગ, કમર વગેરે છે તે ઉપાંગોની ઉપમા કવિએ વર્ણન કરેલી છે. કવિ કહે છે, હે! કૃષ્ણ મને ઉપર લખેલા વર્ણનવાળી સ્ત્રી કેમ ન મળી?

૧. ચાલ હાથીના જેવી, (હાથી કેવો?) મદથી ઝરતો. (વળી કેવો?) માતેલો (કેવી રીતે ચાલતો?) ડોલતો. અર્થાત હાથી જેવી તે સ્ત્રીની ચાલ સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે; પણ કવિ આગળ વધીને કહે છે કે હાથી જેવી ચાલતો ખરી પણ હાથી કેવો? કે મદથી ઝરતો (તેની શોભા અલૌકિક હોવાથી ચાલમાં અધીકાર આણી.) મસ્ત થઈ પુષ્ટ થયેલા હાથીની ચાલ વળી વિશેષ શોભા આપે છે અને તે કરતાં પણ મદથી ઝરતો અને વળી મસ્ત થયેલો અને તે ઉપરાંત ડોલતો ડોલતો ચાલતો હોય તે અજબ ગતિ બતાવે છે. એ વિશેષણો એક જ હાથીમાં ઘટેલા સમજવાં. કવિ કહે છે કે-મદઝરતા, માતેલા, ડોલતા હાથીના જેવી તે નાયકની ચાલ હતી.

૨. જાંગ જેની કેળના જેવી. (પણ કયા પ્રકારની કેળ?) કે જે ફેળેલી નહીં હોવાથી જોસદાર હોય. વળી સામાન્ય કેળ નહીં પણ દળદાર કેળના જેવી જાંગ અને તે પણ ખાતર પાણી બહુ મળ્યાથી માતીને પુષ્ટ થયેલી એવી વિગેરે.

ફેળેલી, દળદાર, પુષ્ટ કેળના જેવી જેની જાંગ હોય.

૩. કમર જેની વાઘના જેવી તે વાઘ કેવો? બૂખ્યો. વાઘ બૂખ્યો હોવાથી કમર વધારે પાતળી થઈ જાય છે. (વળી કેવો કે?) ચાલતો. અર્થાત વાઘ બૂખ્યો ચાલતો હોય અને તે પણ બૂખ્યો વાઘ બૂખ્યો ચાલતો હોય ત્યારે તેની કમર બહુજ પાતળી દેખાય છે. વળી ચાલતો તો ખરો પણ લહેકાતો ચાલતો હોય ત્યારે તેજ કમર અજબ રચના પકડે છે.

કવિ કહે છે કે બૂખ્યો વાઘ લહેકાતો ચાલતો હોય ને જેવી કમર હોય તેવી કમર વાળી નાયકા.

૪ ચક્ર-ચક્રવા (ચક્રવાક) જેવાં જેનાં સ્તન છે, (તે ચક્રવાં કયાં?) જોડાંવાળાં એટલે ચક્રવાચકવીનું જોડું હોય એવાં યુગલ સ્તન (તે પાછાં કેવાં કે?) સપ્રેમ એટલે સંજોગમાં હોય એટલે આનંદ કરતા હોય તે વખતના ચક્રવા ચક્રવી જેવાં સ્તન. એ આનંદ વખતે તેઓ ખૂબ પ્રકુલિત થયેલાં હોવાથી દડા જેવાં દેખાય છે. (વળી કયે સ્થળે ફી

ડા કરતાં?) કળણીવનમાં-કદળીવનમાં; ફીડા કરતાં એ પક્ષી અજબ શોભા આપે છે.

તે રીતે સ્તનને કવિ એવી ઉપમા આપે છે કે-કદળીવનમાં ફીડા કરતાં ચક્રવા ચક્રવીના જોડાં જેવાં બંને સ્તન જેને છે એવી.

૫. તે નાયકાનું મુખ ચંદ્રમા જેવું (કયા ચંદ્રમા જેવું?) તો કહે છે કે પુર્ણિમાના પૂરા ચંદ્રમા જેવું (કઈ પુર્ણિમા?) શરદઋતુની પુનમ કે જે આખા વર્ષમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, અને કહે છે કે તે દિવસે માતી પાકે છે; અને પૌઆપુનમ પણ કહે છે, અને ચંદ્ર બહુ શીતળ હોવાથી કવિને કાવ્યરચના માટે એક અજબ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. શરદઋતુની પુર્ણિમાનો ચંદ્ર પણ આકાશમાં નિર્ભય એટલે વાદળાં વગર હોય, તો તે ચંદ્ર બહુજ શોભે છે.

કવિ ઘટના કરે છે-કે નિર્ભય વગર વાદળાંના આકાશમાં શરદ પુર્ણિમાનો ચંદ્ર શોભતો હોય એવી ચંદ્રમુખી નાયકા.

૬.-નાક તો જેવું દીપક સમાન (દીપક કેવો?) સીખાખંધ, એટલે સલામત. (વળી કયે સમયનો દીવો?) અંધારી રાત્રીમાં દીવો બળતો શોભે; દિવસનો દીપક શોભા આપે નહીં. અને તે દીવો ઘરમાં બળતો હોય તેવો રસ્તામાં કે એટલે મુક્યો હોય તો દીવાને પવન લાગવાથી દીપકની સીખા તૂટી જાય છે.

કવિ કહે છે-કે ઘરની અંદર, રાતને વિષે સીખાખંધ બળતા દીપક સમાન નાકવાળી.

૭.-જે નાયકાની આંખો હરણના જેવી હોય. હરણની આંખ મોટી હોવાથી કવિઓ આંખને હરણની આંખની ઉપમા આપતા આવ્યા છે. (તે હરણ કેવું?) હોડતું. હોડ તો હરણની આંખમાં ચમક અને કટાક્ષ વિશેષ હોય. (વળી કંઈ જાતિનું હરણ?) તો કહે છે કે કસ્તુરીઓ મૃગ-જે મૃગ-હરણ નેપાલ દેશમાં થાય છે, અને જેની નાભીમાં કસ્તુરી પાકે છે, તે હરણની આંખ અતી ર મધુર હોય છે. (વળી તે હરણ પાળેલાં પણ હોય છે તો આ મૃગ કયો?) તો કહે છે કે જંગલને વિષે હોડતો હોય એવો.

કવિ નાયકાની આંખને નેપાલના જંગલોમાં હોડતા કસ્તુરીઓ મૃગની આંખ સાથે સરખાવી તેવી આંખવાળી નાયકા કરી કહે છે.

૮. જેનો ચોટલો-વેણી નાગના જેવો લાંબો અથવા કાળો હોય. (તે નાગ કેવો?) બાળક-જીવાન, જીવાન નાગ બહુજ કાળો હોય છે, સારે વૃદ્ધ નાગ સફેદીપર આવી જાય છે. (વળી કેવો કે?) જેણે પોતાની કાંચળી ઉતારેલી હોય. કાંચળી શરીર ઉપર હોય ત્યાં સુધી ઓછો કાળો જણાય છે. (વળી કયા સ્થળને વિષે?) તો કહે છે કે ચંદનના ઝાડ ને લપેટાયેલો નાગ જે શોભા આપે છે તે અલૌકિક હોય છે.

કવિ સ્ત્રીની વેણીની ઉપમા ચંદનના ઝાડને લપેટાયેલા, કાંચળી ઉતારેલા, જીવાન નાગની સાથે આપે છે.

એ પ્રમાણે ચાલ, જાંગ, કમર, સ્તન, મુખ, નાક, અને ચોટલાને હાથી, કેળ, વાઘ, ચક્રવર્તી, દીપક, હરણ અને નાગની ઉપમા આપતાં કવિએ એકથી વિશેષ એમ ચંદનનાં દરેકને ત્રણ ત્રણ વિશેષણો લગાડી તેમજ કાવ્યમાં એક પણ શબ્દ નકામો ન મુકી કાવ્યચતુરાઈનો અજબ નમુનો બતાવ્યો છે.

૩૦. કુંજ.

ઉદેપુરનો પ્રતાપ રાણા જેણે પોતાના કુંજની કોઈપણ પુત્રી બાદશાહને નહીં આપી તે મોટી લઘાઈઓમાં ઉતરીને જંગલ

જંગલ રખડીને પણ પોતાની કત્રીટકે જ બેસી હતી, તેની બાબતમાં એક હકીકત બહાર આવી છે. તે પોતાના મુખથી કદીપણ અકબરને “બાદશાહ” કરી નહીં કહેતો હતો, પણ હમેશાં તુર્ક, કલમા, ખોરાસાની યવન આદિ શબ્દ વાપરતો હતો.

એક સમયે બાદશાહે પોતાના સેનાધીપતી કે જેણે ચિતોડને ઘેરો ધાલ્યો હતો તેને કહાવ્યું કે એકદમ પ્રતાપને તાપે કર, અથવા પકડીને મોકલ. સેનાપતીએ બાદશાહની નારાજગી જોઈ એક મોટો પત્ર પ્રતાપના નામનો ઉભો કરી બાદશાહ પાસે કોઈ રજપુત સાથે મોકલ્યો. પ્રતાપની તરફથી એ પત્ર આવ્યો છે, અને તે પત્રમાં તાપેદારી કબુલ કરવામાં આવેલું જણાવેલું જોઈ બાદશાહે ખુશ થઈ ખીકાનેરના રાજા રાહોડ પૃથ્વીરાજજી જેઓ દિલ્હી રહેતા હતા, તેઓને મોલાવી કહ્યું કે “આજે મને ખરો આનંદ થયો છે, કારણકે પ્રતાપ વશ થયો છે.” એમ કહી તે પત્ર તેમને બતાવ્યો. તે પત્રમાં અક્ષર પ્રતાપરાણાના જેવાજ બનાવેલા હતા. પૃથ્વીરાજે કહ્યું કે “બાદશાહ” શબ્દ અંદર લખ્યો છે એ વાંચી મને શક જાય છે કે એ કાગળ બનાવટી છે. પ્રતાપે તો એકલિંગજી મહાદેવ સમક્ષ પણ (પ્રતિજ્ઞા) લીધેલું છે કે “મારો બાદશાહ તે મારો મહાદેવ,” તેથી તે આવો પત્ર કદી લખેજ નહીં.

તે ઉપરથી એ પત્ર વિષે ખાત્રી કરવા બાદશાહની આજ્ઞા થતાં પૃથ્વીરાજે નીચે લખેલા વીરત્વના બે સોરઠા પ્રતાપને લખ્યા. પૃથ્વીરાજ બાદશાહને યદ્યપિ વશ હતો, પણ કત્રીવટ રાખનાર ઉપર ભક્તિભાવ રાખતો હતો કે પ્રતાપ જેવા બહાદૂર વીરરત્નો હજી ભારતભૂમિમાં છે.

સોરઠા.

પાતલ જો પતશાહ,
બોલે મુખ હુતાં વેયણ;
મહર પછમ દશ માંહ,
ઉગે કાસંપ રાવ ઉત.-૧૩૭.

પટકું મુંછાં પાંણુ,
કે પટકું નીજ તન કરદ;
દીને લીખ દીવાણુ,
ધણુ હો મહલી ખાત ઇક.-૧૩૮.

અર્થ-હે પ્રતાપ, પાદશાહ મોંઢામાંથી જેમ આવે તેમ ખોલે છે; અથવા શું તારા મોંઢામાંથી પાદશાહ શબ્દ નીકળ્યો? હે, કાર્યપ રૂપિના વંશજ ! શું મહર-સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગવા લાગ્યો?

પાણુ-પાણિ-મારો હાથ મારી મુછ ઉપર પાદશાહની આગળ મુકી મુછ પર તાલ દઉં કે એજ હાથે મારા શરીરમાં કરદ-તલવાર ભોંકું? એકલિંગજી મહાદેવના દીવાન-રાણા પ્રતાપ મને લખી મોકલ કે એ બેમાંથી મારે કઈ બાબત કરવી?

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે જો તું “પાદશાહ” એવો ખોલ ખોલ્યો હોઈશ તો મારે પાદશાહ આગળ છાતીમાં તરવાર ભોંકી આપઘાત કરવો પડશે, અને જો નથી ખોલ્યો તો મારી મુછો પર પાદશાહ આગળ હાથથી તાલ દઈશ કે જીવ્યો રાણા પ્રતાપ. પૃથ્વીરાજને રાણાનું એટલું બધું ગુમાન હતું.

આ પત્ર જોવો પ્રતાપ રાણાને જંગલમાં મળ્યો તે વખતે અંદરની મતલબ સમજી જઈ વિકાળ સિંહની માફક ક્રોધાયમાન થઈ, નીચે પ્રમાણે દોહરા એ પત્રના જવાબમાં લખીને પૃથ્વીરાજને મોકલ્યા.

દોહા.

તુરક કહાસી મુખ પતો,
ધણુ તનસુ એકલંગ;
ઉગે જાહી ઉગસી,
પ્રાચી ખીચ પતંગ.-૧૩૯.

પુશ હુતા પીથલ કમંધ,
પટકો મુંછાં પાણુ;
પછટણુ હે જે તે પતો,
કલમાં સિર કેવાણુ.-૧૪૦.

અર્થ-પતો-પ્રતાપ (જેમકે રતો તે રતનસિંહ) ના મોંઢામાંથી તો “તુરક” શબ્દ કરીનેજ કહેવાશે. આ શરીર-મારા શરીરે તો શ્રી એકલિંગજીનેજ ધાર્યા છે (આ શરીરના મને તો તેજ પાદશાહ છે). પ્રાચી-પર્વ દિશામાં જ્યાં કે પતંગ-સૂર્ય હમેશાં ઉગે છે ત્યાંજ ઉગશે.

હે રાજખીજ પીથલ-પૃથ્વીરાજ ! ખુશી થઈને તમારી મુંછો ઉપર તમારા પાણુ-હાથ પટ

કો, કારણકે (અકબરના) કલમાં-મુસલમાનના માથાપર કેવાણુ-તરવાર પછટવાનેજ હું પ્રતાપ પેદા થયો છું.

એવું કહેવાય છે કે આ પત્ર પૃથ્વીરાજને મળતાં પાદશાહ આગળ રજી કયો. તેપરથી પાદશાહે ગુસ્સે થઈ મોટી ફેાજ લઈ જાતે ચઢાઈ કરવાનો ધરાદો કયો. પૃથ્વીરાજની સાથે મસલત કરતાં તેને માલમ પડ્યું કે આવો ટેકી રજપુત-રાણા જોવો એક મિત્ર જરૂર રાખવો જોઈયે, કે જે બહારની આક્રમ આવે ત્યારે મદદ કરે. તે ઉપરથી મોટું દિલ વાપરી, પોતેજ સલાહતું કહેણુ મોકલ્યું કે આપની રાજગાદીમાં બેસી જાઓ, અને અમને મદદની જરૂર પડે ત્યારે આપ મિત્ર હોવાથી જાતે દિલ્હી ન આવતાં આપના પાટવી કુંવરને મોકલશો. આપ આજથી અમારા સમાન મિત્ર છો.

એ પ્રતાપ રાણાએ કેટલોક સમય શાંતિમાં ગાળ્યો. એના પુત્ર અમરસિંહ વિષે પણ એમ કહેવાય છે કે જે વખતે તે પાદશાહની ફેાજની સામા મેદાનમાં લડતો હતો ત્યારે પોતે લડકર સુધાં હાર ખાતો જોઈને ખોલી હોયો કે:-

ચવાંણાં દિલ્હી ગઈ, રાહોડાં કનવજ,
અમર પયંપે કાનને, વો દિન દીસે અજ.-૧૪૧.

અર્થ-પૃથ્વીરાજ ચહુઆણના હાથમાંથી દિલ્હી જવાનો જોવો દિવસ આવ્યો હતો, અને જ્યંદ રાહોડના હાથમાંથી કનોજ મુસલમાનને હાથ જવાનો જોવો દિવસ આવ્યો હતો, તેવોજ દિવસ અમરસિંહ શ્રી કાન-પરમાત્માને (અથવા કાન સામંતને) કહે છે કે આજે આવેલો મને નજરે પડે છે, અર્થાત આજે મારા હાથમાંથી પણ ચિતોડ મુસલમાનોને હાથ જાય છે.

એક સામંત ચારણકવિ આવું કાર્યપણાનું વેણુ સાંભળી ઉછળ્યો અને ખોલ્યો કે:-

દોહા.

ધડ રહેસી, રહેસી ધરમ,
ખપ જાસી પુરસાન;
અમર ખીસંભર ઉપરા,
નેહચો રાખે રાણુ.-૧૪૨.

અર્થ—હે રાણા ! તારું ધડ સલામત રહેશે, અને ધર્મ (જે ધર્મ માટે ટેક રાખી છે તે) પણ રહેશે. ખુરસાન—મુસલમાન ખા પી જશે—હારીને નાશ પામશે.—ઉપર અમર એવા વિશ્વંભરનાથ બેઠેલા છે, તો હે, રાણાં ! તું નેહચો—નિશ્ચય—ધીરજ રાખ ! શીકર નહી કર.

આ સાંભળી સામંતોમાં શૂર આવ્યું અને તેઓએ એકદમ હલ્લો કરી બાદશાહ ની ફાજને નસાડી.

મેવાડના સંબંધમાં વીરરસના ઘણાં કાવ્યો મળી આવે છે.

૭૧ કુંજ.

દરરોજ રાજાએ શું કરવું તે માટે રાજનીતિજ્ઞ કવિ જસુરામ કહે છે કે:—

કવિત.

રોજ ઉઠ નાહીખો,
શીરાહીખો તુરગનકો,
પાન ફુલ ચાહીખો,
ખીખેકકું બદાઈએ;
ધારીખો ખીચિત્રનકો,
મિત્રનકું ધારી ધારી,
શત્રુકું ખિસારખો ન,
ટારીખો સરાઈએ;
સહાનકો મારીખો ન,
ચારકું ઉગારખો ન,
એક ધરીહુકો ગુન,
ઉમર નીભાહીએ;
રાજનીતિ રાજખંશી,
રાજનકું જસુરામ,
એક એક દિનમે,
ઉપાય એતો ચાહીએ.—૧૪૩.

અર્થ—રોજ ઉઠી સ્નાન કરી, ચોડાને ફેરવવો, પાન અને ફુલ ઉપર ચાહ રાખવો, પોતાના વિવેકને વધારવો.

વિચીત્ર વસ્તુતું લક્ષ વધારે રાખવું, મિત્રને યાદ કરવો, શત્રુને પણ ભુલવો નહી પણ ટાળતા રહેવું.

શાહની આખર ઉપર હુમલો કરવો નહી, ચોરને ખચાવવો નહી, એક ધરી પણ કોઈએ ગુણ ક્યો હોય તો તે આખી ઉમર સુધી નિભાવી રાખવો એટલે ભુલવો નહી.

જસુરામ કહે છે કે નીતિવાળા રાજખંશી રાજાએ દરરોજ ઉપર કહેલા ઉપાય તો હાથ ધરવાજ જોઈએ.

જૂઠા વિષે લખતાં એક કવિ કહે છે કે:—

દોહરો.

જુઠા બોલાવું જુઓ,
ખધું જાડમાં જાય;
વીંછી કરડે ભાંડને,
સાચે જુડું મનાય.—૧૪૪.

અર્થ—જૂઠો માણસ સાચું બોલે તે પણ જુડું કરી માનવામાં આવે છે, જેમકે ભાંડ એટલે નકલ કરી હસાવનારાને જો વીંછી કરડ્યો હોય ને ખૂમ પાડે તોપણ કોઈ માને નહી; પણ એ પણ દોંગ કરી રડતો હશે એમ લેખવામાં આવે છે.

દોહા.

લિખના પદના ચાતુરી,
યે સખ ખાતાં સહેલ;
કામ દહન, મન વશકરન,
ગગન ચઢન મુશ્કેલ.—૧૪૫.

અર્થ—લખવું, વાંચવું, ચતુરાઈ ખતાવવી, એ કામો પણ સહેલાં થઈ શકે છે, પણ કામને છૂતવો, મનને વશ કરવું અને આકાશમાં ઉડવું એ ખડ મુશ્કેલ છે.

દોહા.

ઈંક, મુશ્ક, ખુલસ, ખાંસી,
ઝાર પીવે મધુપાન;
ધંતના છુપાયા નહી છુપે,
પ્રગટ હોય નિદાન.—૧૪૬.

અર્થ—ઈંક—ભરી—રંડીબાછ, કસ્તુરીનો વાસ, કોધ, અને ખાંસી, તેમજ દારૂ પીધેલા માણસ, એટલી વસ્તુ ગમે તેટલી છુપાવવા ચાહે તો છુપતી નથી, પણ આખરે પ્રગટજ થઈ જાય છે.

કારણકે દારૂ વાસ્તે કહ્યું છે કે:-

અશીષ રંગ ભુતીઆં,
ગાંજ રંગ સુતીઆં;
તાંબાકુ રંગ તુતીઆં,
દારૂ રંગ ભુતીઆં.-૧૪૭.

જેમકે-ભુઠાની હા, છિનાળવાની મા,
કસાઈની ગા અને જુગારીની ના, એટલાં
કદી સાચાં મનાયજ નહીં.

કૌરવ પાંડવોની લઢાઈનો સમય આવતાં
લઢાઈનું કહેણ સૌ કૌરવોના પિતા ધ્રતરાષ્ટ્રની
પાસે આવ્યું, સારે સંજય જે કૌરવોની સ
ભામાં બેઠા હતા, તે સંજયને ધ્રતરાષ્ટ્રે પૂ
છ્યું કે આ દૂત શું લાવ્યો છે?

સંજય જવાબ દે છે:-

કવિત.

ભીમકો દીયો થો બિખ,
તા દીન ભયો હો ખીજ,
લાખાગ્રહ ભયો તાકો,
અંકુર લખાયો હૈ;
દૂત કીડા કાલ ખીસ્તાર-
પાય ખડો હુવો,
દ્રૌપદી હરણ ભયો,
ગંજરીતેં છાયો હૈ;
પછે ગાય ઘેરી તખ,
પુખ્ત ફલ ભાર ભયો,
તેનેહી કુમંત્ર જલ,
સિંચકે બઢાયો હૈ;
વિદુરકે વચન કુદારતેં-
ન કટયો વૃચ્છ,
તાકો ફલ પાકયો સો,
ભૂપ તેરી ભેટ આયો હૈ.-૧૪૮.

અર્થ-આ કાવ્યમાં કવિએ મહા ચતુ
રાઈ વાપરી છે. દૂતના સંદેશા (પેગમ)ને
એક ફળની ઉપમા આપી છે, અને તે ફળ
કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે સંજય કહે છે
કે:-જે વખતે ભીમને ઝેર આપવામાં આવ્યું,
સારે એક (ચતુતારૂપી વૃક્ષનું) ખીજ રોપ
વામાં આવ્યું હતું. પછી લાખાગ્રહ મકાન
બનાવી તેને આગ લગાડી સારે તે ખીજને
અંકુર ફટકો હતો.

દૂત કીડા વગેરે કરી જુગટાં પાં
ડવ અને કૌરવ રમ્યા સારે તે અંકુર
વિસ્તાર પામીને મોટો થયો અને ઝાડ રૂપ
થયું. દ્રૌપદીનું હરણ કરવામાં આવ્યું સારે
તે ઝાડના ઉપર ગંજરી એટલે મોર આવ્યો.

સાર પછી પાંડવોની ગાયો જંગલમાં
ઘેરી સારે તે ચતુતારૂપી વૃક્ષના ઉપર ફલ ફલી
ને ફળનો બોલે થયો, અને કુમંત્ર-ખોટી સલા
હ-ખોટી વાંતસના વગેરેરૂપી પાણી, હે! ધ્રત
રાષ્ટ્ર! તું હમથાં તે ઝાડને પાતો રહ્યો હતો,
અને તેથી તે મોટું થયું.

વિદુર જેવા મહાત્માની નીતિની નેક
સલાહરૂપી કુદાર-કુહાડા વડે તે ઝાડ કપાયું
નહીં. હવે તેજ ઝાડનું ફળ પાક્યું છે, તે
હે રાજા, તારી પાસે ભેટ તરીકે આવ્યું છે;
અર્થાત લઢાઈ કરવાનો વખત આવ્યો છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ પાંડવ કૌરવની લ
ઢાઈનો આખો ઇતિહાસ યુક્તિથી અલંકારિક
ભાષામાં વર્ણવી કવિચાતુર્ય બતાવ્યું છે. મ
હાભારત જાણનારાઓને એ કાવ્ય અતિ રસી
ક માલમ પડશે.

વૃંદ કવિ કહે છે :-

શીલ, કરમ, કુલ શૂત ચતુર;
પુરૂષ પરિક્ષા જન,
તાડન, છેદન, કસનપન;
ઇનતે કનક પિછાન.-૧૪૯.

અર્થ-ચતુર પુરૂષની પરિક્ષા તેના શીયળ
કર્મ અને કુલથી થાય છે, જેમકે સુવર્ણની પરિ
ક્ષા પીટવાથી, કાપવાથી અને કસવાથી થાય છે.

૩૨. કુંજ.

કખીરજી કહે છે:-
સાખી.

જો તોકું કાંટા ખૂવે,
તાહી બોઈ વૃ ફલ;
તોકોં ફલકે ફલ હૈ,
તાકોં હૈ તીરસૂલ.-૧૫૦.

અર્થ-જો કોઈ તારા રસ્તામાં કાંટાનું
ઝાડ રોપે તોપણ તારે તો ફલવુંજ ઝાડ રોપ

તું કારણકે તારા રોષેલા ઝાડને દુલજ લાગ
શે, પછી તેણે કાંટાનું રોષેલું હોવાથી તેને
તીરસૂલ-કાંટાજ આવવાના.

એમાં ભાવાર્થ એ છે કે જો કોઈ તા
રું પૂરું કરવા તાકે તોપણ તારે તેનું બહુ
ચિંતવવું, કારણકે આખરે પૂરાનો ખદલો
પૂરો અને ભગાનો તો ભલોજ છે.

સાખી.

દુરબલકો ન સતાધએ,
જાકી મોટી હાય;
મુઠ ખાલકી સ્વાસસોં,
લોહસાર ભસ્મ હો જાય.—૧૫૧.

અર્થ—દુર્બળ માણસને સતાવવો નહીં,
કારણકે ગરીબની હાય-નિધાસ-શ્રાપ બહુ
નુકસાનકર્તા હોય છે; જેમકે મરેલા જાનવર
તું ચામડું હોય તોપણ તેની ખનાયેલી ધમ
જી વડે લોહસાર-પોલાદ જેવું લોખંડ પછી
ખજીને ભસ્મ થઈ જાય છે.

મેવાડના રાણાના સંબંધમાં એક જી
ના કાંવએ વીરરસના દોહા કહ્યા છે:—

દોહા.

ભોમ પરખો હો નરાં,
કહા પરખો હો ખંદ;
ભોય વિણુ બલા ન નીપજે,
તણુ, કણુ, તુરી, નરંદ.—૧૫૨.

અર્થ—ખીજની પરિક્ષા કરતા પહેલાં
ભૂમિની પ્રથમ પરિક્ષા કરી લેજો, કારણકે સારી
ભૂમી વગર ધાસ, અનાજ, ઘોડો અને રાજા
એ ચાર વાનાં શ્રેષ્ઠ નીપજતાં નથી.

અત્રે ભૂમીનો ખીજે અર્થ ઘોડી તેમજ
રાણી થાય છે, કે જેમાંથી ઘોડો અને રાજા
ઉત્પન્ન થાય છે.

દોહા.

ખાજ ખાખર ચાહરા,
લે ગયો સાંગો રાણુ;
નવા ધડાયા વાજસી,
નરવરમે નીચાણુ.—૧૫૩.

અર્થ—પહેલા મોગલ ખાખર બાદશાહની
અને સાંગા રાણા (ચિતોડના)ની લડાઈ થઈ ત્યા
રે ખાખરને હરાવી તેના નગારા સાંગો રાણા લઈ
ગયો હતો. કવિ કહે છે કે હવે તો નવાં ખના
વશો તારે વાગશે. આ વસ્તુ ખની તે એક
નિશાન તરીકે સમજવી એવો અર્થ સંભવે છે.

તું વામે તું દાહણે,
તું દ્રગ દ્રગ દીવાણુ:

પાય પાય તું પૂઠે રહે,
આઈ આગેવાણુ.—૧૫૪.

અર્થ—હે પ્રતાપ ! મેવાડીઓના લશ્કર
ની સાખી બાજુએ જુઓ તો તું હાજર,
જમણીએ તું હાજર, હે દીવાણુ ! (ઉદેપુર
ના રાણા એકલિંગજી મહાદેવના દીવાન કરી
ને કહેવાય છે. અને “એકલિંગજી મહાદેવના
દીવાણુને ઘણી ખમા” એમ નેકી પછી પો
કરાય છે.) જ્યાં ટ્રિફિકરીએ તો તુંજ નજર
રે આવે છે.

પોતાની પાછળ કોઈ જુએ છે તો તને
એકજ પાંવડા પછવાડે ઉભેલો જુએ છે,
વળી જ્યાં જોઈએ ત્યાં આગળનો આગળ.
તુંજ જણાય છે: અર્થાત વ્યુહ રચનામાં,
લશ્કરની કુચમાં પ્રતાપ રાણા જગે જગે ઘોડી
રહ્યો છે.

કવિ ગિરધરના કુંડળીઆ બહુ ચમક
દાર ગણાય છે. જેમકે:—

કુંડળીયા.

સાંઘં યે ન ખીરોધીએ,
ગુર પંડીત કવિરાય,
બેટા ખનીતા પૌરીયા,
યશ કરાવનહાર;
યશ કરાવનહાર,
રાજમંત્રી જો હોઈ,
ખિપ્ર, પરોસી બેદ,
આપકો તપે રસોઈ;
કહે ગિરધર કવિરાય,
યહે કેસી સમજાઈ,
દંન તેરહતેં તરહ,
દીયે ખન આવે સાંઘં.—૧૫૫.

અર્થ—સાંધ—ફીર ગિરધરે કુંળીઆમાં સાંધ કરીને ઘણે સ્થળે સંબોધન કરી લખ્યું છે. નીચે જણાવેલા માણસો સાથે કદી વિરોધ-વેર-દુષ્મની કરવી નહીં.

પાતાનો ગુરુ, પંડિત પુરુષ, કવિ, પુત્ર, પાતાની સ્ત્રી, પાળનો રક્ષણ કરનાર, (રાજ અથવા ગામની) યજ્ઞ કરાવનારો—ધર્મકીયા કરાવનાર, રાજનો દીવાન, બ્રાહ્મણ, પાંડેસી, વેદ કે જેની દવા ખાતા હો, અને પાતાનો રસોધર્યા.

કવિરાય ગિરધર કહે છે કે બની શકે સાંસુધી એ તેર જણાથી બચીનેજ ચાલવું.

વિચાર કરતાં કવિનું લખવું બહુજ ઠી ક લાગે છે, કારણકે એ તેરની સાથે વેર આધિયું સાફ નહીં.

ચિંતા વિષે.

કુંડળીઆ.

ચિંતા જવાલ શરીર બન—
દાખા લગી લગી જાય,
પ્રગટ થુઆ નહીં દેખીએ,
ઉર અંતર ધુંધું વાય;
ઉર અંતર ધુંધું વાય,
જરૈ જ્યૌં કાચકી ભટ્ટી,
જર ગો લોહ માસ,
રહ ગઈ હાડકી ટટ્ટી;
કહે ગિરધર કવિરાય,
સુનો હો મેરે મિનતા,
વે નર કેસે જીએ,
જાહી તન વ્યાપે ચિંતા—૧૫૬.

અર્થ—ચિંતારૂપી જવાળા—અગ્નિ દાવા નળની માફક લાગીને શરીરને બાળી નાખે છે. વળી ચિંતા—ફીકરની અગ્નિ એવી છે કે અગ્નિ અને દાવાનળનો તો ધુંવાડો દેખાય છે, પણ ચિંતારૂપી અગ્નિનો તો બહાર ધુંવાડો પણ દેખાતો નથી.

એ અગ્નિથી છાતીની અંદરનું અંતર—દિલ ધુંધવાઈને બળ્યા કરે છે, જાણે કાચની ભટ્ટી બળતી હોય તે પ્રમાણે તે બળે છે, શરીરમાંનું લોહી અને માંસ બધું બળી જાય છે, અને માત્ર હાડકાંની ટટ્ટી—હાડપિ જર રહી જાય છે.

કવિ ગિરધર કહે છે, કે હે મારા મિત્રા, સાંભળો! કે જેના શરીરમાં ચિંતા બ્યાપે છે તે નર કેવી રીતે જીવી શકે?

સમશ્યા.

રંગબેરંગી એક પક્ષી બના,
છોટી ચોંચ ઐર કાટે ધના;
તીસ તીસ મીલ બીલમે બસે,
જીવ નહીં અરુ ઉડકે ડસે.—૧૫૭.

અર્થ—એક રંગબેરંગી પક્ષી છે, તેને ચોંચ તો નાની છે, પણ કરડે ઘણું છે. એક બીલ—દરમાં ત્રીસ ત્રીસ મળીને તે પક્ષિઓ સાથે રહે છે, અને તેનામાં જીવ નથી પણ ઉડીને કરડે છે, તે શું?

જવાબ—તીર.

તીરપર રંગીન રેશમ અને પીછાં હોવાથી રંગબેરંગી જણાય છે. લોખંડનું ફળ નાનું હોય છે, પણ માણસનો જીવ એક તીર લાગતાં જાય છે. ભાથોડ—ચામડાની કોથળી જેવી હોય છે, તેમાં ત્રીસ તીર રાખવામાં આવે છે; જીવ હોતો નથી પણ ઉડીને વાગે છે.

૭૩. કુંજ.

ચુદ કાવ્ય.

હંસચં જોહંદ, જોહંદપર સંધ.—
સંધપર સરોવર;
સરોવરપર ગિરવર,
ગિરવરપર ભમર;
ભમર પર કમળ—
કમળ ખીચ કોયલ બોલે;
કોયલપર કીર,
કીરપર મૃગજ ઝોલે;
મૃગચં મથંક,
ચંદ્રપર શેષનાગ રહે;
વૈતાલ કહે વિક્રમ સુનો,
હંસની ભાર ધંતા સહે.—૧૫૮.

અર્થ—શબ્દાર્થ એ કાવ્યનો એવો થાય છે કે વૈતાલ કવિ વિક્રમ રાજાને કહે છે કે, એક હંસની (હંસ પક્ષિની માદા) છે તેના પર ચંદ્રભો બધો બોલે છે કે, તેનાપર એક

હંસ ખેઠો છે, હંસની ઉપર ગેહંદ-હાથી છે, હાથીના ઉપર એક સંઘ-સિંહ છે, વળી તે સિંહના ઉપર એક સરોવર છે.

તે સરોવરપર ગિરવર-પહાડો છે; વળી પહાડોની ઉપર ભમરા ખેઠેલા છે, અને ભમરાની ઉપર કમળ છે (આરે વાસ્તવિકમાં કમળની ઉપર ભમરા ખેસે છે.) તે કમળની વચ્ચે કોયલ બોલે છે.

કોયલના ઉપર એક પોપટ ખેઠો છે, અને પોપટની ઉપર મૃગ-હરણો ચરે છે.

મૃગની ઉપર મયંક-મૃગાંક-(હરણના ચિહ્નવાળો) ચંદ્રમા છે, અને તે ચંદ્રની ઉપર શેષનાગ ગુંછળું વાળી ખેઠો છે. હંસની ના ઉપર એટલો બધો બોજ છે.

કાવ્યનો ભાવાર્થ એવો છે કે, પગથી માથા સુધી વર્ણન કરતાં હંસની એટલે નાયકાની ઉપર હંસ છે એટલે હંસ સમાન જેની ચાલ છે અને ચાલ-પગપર હાથીની સુંદ જેવી જેની બે જાતુ-જાંગ છે. જાંગની ઉપર સિંહની કમર જેવી પાતળી કમર છે, તેના ઉપર સરોવરની ઉપમા જેવી નાખી છે.

નાખીના ઉપર ગિરવર-પહાડોની ઉપમા ના યુગલ સ્તનો છે. સ્તનના ઉપર કાળા રંગની વોડી (ખીટડી) રૂપે ભમર છે અને તેના ઉપર કમળ જેવું મુખ છે. તે કમળ પર વચમાં કોયલ જેવો કંઠ છે.

તે કોયલની ઉપર પોપટ જેવું નાક શોખી રહ્યું છે. પોપટ-નાકપર મૃગની આંખો સમાન નેત્ર છે.

આંખોની ઉપર ચંદ્રમા જેવું ભાલ-લલાટ-કપાળ છે. વળી ચંદ્રની ઉપર શેષનાગ જેવો માથાનો વેણી-ચોટલો ગુંછળું વળેલો શોભી રહ્યો છે.

કેટલાંક દ્વીઅર્થી નાનાં કાવ્યો.

સમરથા.

મોટું પેટ શકાય ન માખી, મરજદા ન લોપે કદાપી; જોતમ ગુણનો એવો નાગર, શું સખી સજ્જન? ના સખી-સાગર.-૧૫૯.

આ કાવ્યોમાં એક સખી ખીજ (નવોદા)ને પ્રશ્નો પુછે છે. તે પ્રશ્નોના ઉત્તર દેખીતા એવા થાય છે કે, જાણે તે સખી ખીજ પ્રત્યે તેના સ્વામીના અર્થમાં કહે છે અને ખરેખરો ખીજ અર્થ બતાવીને તે તે સખીની ઠેકડી કરે છે.

અર્થ-જેનું મોટું પેટ છે, એટલે જેના પેટમાં દરેક વાત રહી શકે છે, તેમજ પોતાની મરજદા લોપતો નથી, (સુદ્ધ સ્વામી એમજ કરે) એવો નાગર-સુધન જોતમ-નથા ગુણથી ભરપૂર છે તે કોણ?

નવોદા કહે છે કે,

એ તો સર્જન-સ્વામીજ;

તો પેલી પાણી સખી કહે છે કે, ન એ તો,

સાગર એટલે દરીઆ.

કારણકે દરીઆમાં પણ ઉપર કમ્બેલા ગુણો ઘટી જાય છે. સમુદ્ર વધારેમાં વધારે ચઢે તેટલોજ ચઢે છે, તેથી તે પોતાની મર્યાદા-હદ મુકતો નથી; તેમજ તેનું પેટ મોટું છે અને તેથી સાગરને ગંભીરતાની પણ ઉપમા આપી છે.

સમરથા.

મારગણેથી જાતાં મોહી, જીવમાં હરખી જીવન જોધ; એ પછી એના ગદ્ય અગાડી, શું સખી સજ્જન? ના સખી-વાડી.-૧૬૦.

અર્થ-રસ્તે જતાં મોહી, તેનું જીવન જોધ દિલમાં આનંદ પામી, પછી હું તેની પાસે ગદ્ય.

નવોદા કહે છે:-એ તો સર્જન-સ્વામી હોય.

ખીજ સખી કહે છે કે:-એ તો વાડી.

રસ્તે જતાં વાડી-બાગ જોતાં મોહી પડાય છે, વળી બધાં આડલીલાં જીવનચાળાં હતાં, અને પછી તે બાગમાં ગદ્યને મિટી.

સમરથા.

આવી સ્કંધ ઉપર મુજ પડે.
મુજ મસ્તક શોભા એની વડે;
તેલથી મદન તન કરે ખેશ,
શું સખી સજ્જન? ના સખી-કેશ.-૧૬૧.

અર્થ-સ્વામીના અર્થમાં-સ્કંધ એટલે
ખભાં ઉપર પડે, મારા માથાની શોભા એટલે
સ્વામી માથાનો મુગટ છે, અને તેલથી
મદન સ્વામીને કરે.

કેશ એટલે વેણી-ચોટલાના અર્થમાં
ખાલ ખાંધ ઉપર પડે છે, માથાની શોભા
રૂપ છે અને તેલ ચોટલામાં ઘાલી મદન
કરવામાં આવે છે.

સમરથા.

પાકાઈ છે તો તનમાં પૂરી,
પણ પરગણુ કાયા છે શૂરી;
શોભા સભા તણી સુખદાન,
શું સખી સજ્જન? ના સખી-પાન.-૧૬૨.

અર્થ-સ્વામીના અર્થમાં-સ્વામી પાકો
છે. તેમ શૂરવીર અને પરગણુ છે, સભાની
શોભારૂપ અને સુખનો આપનાર છે.

પાનના અર્થમાં-પાન પાકું રહે છે,
અથવા અંદર રંગ છુપાયેલો છે, તેથી
પકાઈ છે. ખીજના ખાવાના કામમાં આવે
તેથી પરગણુ અને તીખાસ લાગે તેથી શૂરી
અથવા લાંબા વખત ટકી રહે તેથી શૂરી
કાયાવાળું; સભામાં ગયા તો પાનની શોભા
છે. અને સુખમાં આનંદ આવે છે.

સમરથા.

સોર વિયે સંતાધને આવ્યો,
બલો ભુવન મારામાં ભાવ્યો;
સ્નેહવંત એ સદૈવ જીવો,
શું સખી સજ્જન? ના સખી-દીવો.-૧૬૩.

અર્થ-સ્વામીના અર્થમાં-સોરમાં સંતાઈ
મુનરો, મારા ઘરમાં આનંદ આપનારો,
સદા સ્વામી જીવતો રહે નથી અખંડ
સોભાવ્યવંતી રહ્યું.

દીવાના અર્થમાં-દીવાસળીની શોધ ન
હોતી થઈ ત્યારે ખીજને લાંથી દીવો સળગાવી
ને પવન લાગે માટે હુગડાંની સાડમાં બેરાં
લઈ આવતાં હતાં. મકાનમાં આવ્યો તો
સાર થયું કે, અજવાળું થયું.
દીવો સદા જીવો.

મેવાડના ટેકી રાણા પ્રતાપના સંબંધમાં
આદા કવિ દુરસાજી કહે છે:-

સોરઠો.

સુખહિત સ્યાજ સમાજ,
હિંદુ અકબર બસ હુવા;
રોસીલો મૃગરાજ,
પર્વ ન રાણુ પ્રતાપસી.-૧૬૪.

અર્થ-જે જે હિંદુઓ અકબરને વશ
થયા તે માત્ર સુખને માટે તેથી તેઓને
સીઆજવાંની સમાજ કરીને કવિ લખે છે.

પણ ગુસ્સાખાજ જે મૃગરાજ-સિંહ
તે તો રાણા પ્રતાપ કે જે પર્વ-વશ થયે
નહી.

સોરઠો.

હું અકબર ઘર હાણુ,
ગણુ ગ્રહે નીચી દીન્ટ;
તજે ન ઉંચી તાણુ,
ઘોરસ રાણુ પ્રતાપસી.-૧૬૫.

અર્થ-અકબરને ઘેર આખર હાની છે,
કારણકે તે કન્યાનું દાન લિખે છે, પણ
મનમાં સમજે છે કે, આ અયોગ્ય સંબંધ
છે, તેથી નીચી દ્રષ્ટિ રાખવીજ પડે છે. પણ
ઉંચી ખેંચ કરેલો ઘોરસ-વીર પુરૂષ પ્રતાપ
સિંહ ઉંચી દ્રષ્ટિ છોડતો નથી.

૩૪. કુંજ.

ઘોરગંજેખ બાદશાહના દરબારમાંથી
રીસાઈને દક્ષિણ તરફ ગયેલો-

ભૂખણ કવિ શિવાજીના સંબંધમાં
કહે છે :—

અપન્નુતિ અલંકાર.

કવિત્ત.

ચમકતિ ચપલાન, શીરત શીરંગે ભટ,
ઈંદ્રકો ન ચાંપ તરૂ વૈરપ સમાજકો;
ધાએ ધુરવાન છાએ ધુરકે પટલ મેઘ,
ગાજીવો ન વાજીવોહું દુંદુભી દુવાજકો;
આપીલાકે ડરની ડરાની રીપુરાની કહે,
પીય ભગો દેખી ઉદો પાવસકી સાજકો;
ધનકી ઘટા ન ગજ ઘટની સનાજ સાજે,
ભૂખન ભનત આયો સૈન શિવરાજકો.—૧૬૬.

જેમાં ખરી બાબતને દુર રાખી
ને આન વાતનું આરોપણ કરવું પડે તેને
અપન્નુત અલંકાર કવિતામાં કહેવામાં
આવે છે.

અર્થ—વાદળ ધનધોર થયું છે, અને વિજ
ળી, ધનુષ્ય, ધુળ ઉડવી, ગર્જના અને ઘટા
વિગેરે જોઈને જેમ દુધનો બળેલો છાસ પણ
દુંદુભીને પીએ તેમ, શિવાજી મહારાજના ત્રા
સથી ડરી ગયેલી દુશ્મનોની રાણીઓ (બે
ગમે) આકાશની સ્થિતિ જોઈને એક વસ્તુ
ને બીજા સ્વરૂપમાં જોવા લાગી કે :—

આ ચપલા—વીજળી ચમકતી નથી પ
ણ ફિરંગી—ચપન (અહીં મુસલમાન સંભ
વે છે) ના ભટ—યોદ્ધાઓ છે. આ કંઈ ઈ
ંદ્રનું ધનુષ્ય (આકાશમાં જે રંગબેરંગી ધનુ
ષ્યાકારે થાય છે) નથી પણ દુશ્મનની સમા
જ (રંગબેરંગી ભરકર)ની વ્યુહરચના છે;
ધુળના ગોટા જોઈ ધારે છે કે એ તો ધુર
વા—વાહનો દોડી રહ્યાં છે, મેઘને ગાજતો
જોઈ ધારે છે કે એ તો ભરકરની દુંદુભી
(શરણાઈ જવું શૂર ચઢાવનાર વાણુ) છે;

આપીલા—શિવાજીના ડરથી ડરી ગય
ેલી દુશ્મનની રાણીઓ પાવસ—વરસાદના સ
મુહને આવતો જોઈ દુશ્મનો ચઢી આવતા
હોય એવી ભ્રાંતિ કરીને કહે છે કે હે રક્ષા
બીનાથ, નહાસો.

ધન—વાદળોની ઘટા નથી પણ વાદળ
જેવા કાળા ગજ—હાથીઓના ટોળાંથી સજા
યેલી સેન છે. ભૂખણ કહે છે કે ખરે જો
તો શિવાજીનું સૈન્યજ આવી રહ્યું છે.

મતલબ કે એકવાર ડરેલી તેથી વી
જળી, ઘટા વગેરે સવેને જોઈ માત્ર શિવા
જીની સૈન્યનોજ ભાસ કરે છે.

દીર્ઘર્થી ગુજરાતી કાવ્ય.

દોહરા.

સરિતાઓ સાગર મળી,
વેંત સાત વીસ્તાર;
સમજે તે સાચું ગણે,
ગપ સમ ગણે ગમાર.—૧૬૭.

અર્થ—નદી અને સમુદ્ર સવે મળીને તે
નો વિસ્તાર માત્ર સાતજ વેંતનો થાય છે,
જે એ વસ્તુનો ભેદ સમજી શકે છે તે સા
ચું ગણે છે અને ગમાર તેને ગપ માને છે.
એનો ભેદ એવો છે કે હિંદુઓએ આખી
સૃષ્ટિને એક પુરૂષની કલ્પના કરીને કલ્પા છે,
તેને ચૈદ રાજસોક યા એવો બીજો કો
ઈ પુરૂષ કરીને કહે છે. દરેક માણસની લં
બાઈ, તેની સાત વેંત જેટલી થાય છે. તો
તે કલ્પિત પુરૂષની સાત વેંતમાં તેના આ
ખા શરીરનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેટલા
જ શરીરમાં દુનીઆની તમામ નદી અને સમુ
દ્ર પણ આવી જાય છે. તેથી કવિ કહે છે
કે સરિતા—નદીઓ અને સમુદ્ર મળી માત્ર
સાત વેંતની લંબાઈ થાય છે.

દોહરા.

બાર મહીંથી ત્રીસ ગત,
બાકી રહ્યા અગ્યાર;
સમજે તે સાચું ગણે,
ગપ સમ ગણે ગમાર.—૧૬૮.

અર્થ—બારમાંથી ત્રીસ ગયા અને બાર
કી અગીઆર રહ્યા, આ ઉલટી વાત સમજે
તે સાચી ગણે છે, અને જે ગમાર હોય તે
ગપ કરીને માને છે.

એનો ગુહર્થ એ છે કે વર્ષના બાર
માસ તેમાંથી એક મહીનાના ત્રીસ દિવસ
જાય તો પાછળ અગીઆર મહીના રહે છે,
તેથી બારમાંથી ત્રીસ જતાં અગીઆર રહ્યા
અસમ કહ્યું.

દોહરા.

શણગારે સોની ધડો,
એ આશ્ચર્ય અપાર;
સમજે તે સાચું ગણે,
ગપ સમ ગણે ગમાર.-૧૬૯.

અર્થ-સોની જે શણગાર-ધરણીનો બ
નાવનાર કહેવાય છે, તે શણગારે સોનીને બ
નાવ્યો એ મોટું આશ્ચર્ય છે.

ભેદ એ છે કે ઇશ્વરને કર્તારૂપ મા
ની સોનીની ઉપમા આપી અને તેના બના
વેલા મનુષ્યને શણગાર સમજવો. હવે એ
મનુષ્યે તેજ ઇશ્વરની મૂર્તિ બનાવી, તો કવિ
કહે છે કે શણગાર-મનુષ્યે સોની-ઇશ્વર-મૂર્તિ
બનાવી.

દોહરા.

એક પુરૂષ ઉંચો ચઢી,
મુખવીણ કરે ઉચ્ચાર;
સમજે તે સાચું ગણે,
ગપ સમ ગણે ગમાર.-૧૭૦.

અર્થ-એક પુરૂષ ઉંચો ચઢીને વગર
મુખે પાકર કરી રહ્યો છે. એ કેમ બને?

ભેદ એ છે કે વરસાદ ઉંચો ચઢી
વગર મુખે ગર્જના કરે છે.

દોહરા.

જનિતાને પુત્રે જણી,
ચાતુર કરો વીચાર;
સમજે તે સાચું ગણે,
ગપ સમ ગણે ગમાર.-૭૧૧.

અર્થ-જનિતા-માતાને તેના પુત્રે પેદા
કરી તે કેવી રીતે?

અમલી માતા અને ચીચોણે તેનો
પુત્ર, તે ચીચોણે રોપવામાં આવે તો આમ
લી (વૃક્ષ) થાય છે, તો પુત્રે માતાને જણી
કરીને કવિએ કહ્યું.

દોહરા.

નર સુંઝે નારી મરે,
જુએ શાખી સરદાર;
સમજે તે સાચું ગણે,
ગપ સમ ગણે ગમાર.-૧૭૨.

અર્થ-નર તો સુંઝી રહ્યો છે, અને
નારીઓ મરી રહી છે, વળી તેને શાખી
સરદારો જોઈ રહ્યા છે એ શું?

ભેદ એ કે સાકડાંબાજમાં નર-પા
સા છે તે નાંખવામાં આવે છે સારે તે સું
ઝે છે, અને નારી-સાકડીઓ મરે છે. અને
એ બાજુ એવી રીતે રમતી હોય સારે એ
ટલે નારીને મરતી જોઈને પણ શાખી સર
દારો આનંદ માને છે.

૩૫. કુંજ.

અનીતિવાન રાજા વિષે જસુરામ કવિ
કહે છે કે:-

કવિત.

જહાં કછુ બોલવો ના,
ચાલવો ના દંગડાગ,
તાજમતવાળે નહી,
ઉહાં કહાં કહીયે;
કોઈ કછુ કહે નાંહી,
કહીયે તો સુંને નાંહી,
સુને જોશે કહે એસે,
રૂઢી રૂઢી રહીયે;
આપહુકી એચે ખાત,
ઐર કુટ મરી ભલી,
ખૂરી ખાત જહાં ટકે-
શેર ખાળે લહિયે;
રામ રામ કરીકને-
ખિદાય હો જસુરામ,
ઐસી સભા ખીચ ધરી,
એક હુ ન રહિયે.-૧૭૩.

અર્થ-આં કુંધ બોલવા ચાલવાને
દંગડાગ હોતો નથી, આં તાજમ તવાળે-
માન સન્માન કરવાને વિવેક નથી, તેવા
સ્થળને માટે શું કહેવું?

આં કોઈ બુદ્ધિની વાત કહે નહી, અને
કહે તો કોઈ સાંભળે નહી, અને સાંભળે તો
એવો જવાબ આપે કે અમારી રૂઢી પ્રમાણે
એમજ ચાલે છે.

પાતાનીજ વાત આં ખેંચાતી હોય કે
અમારા બરાબર કોઈ હોશિઆર નથી, ખીજા
ની કડાકુટની આપણે શી ગરજ! વળી આં

એવી ખૂરી બાબત હોય છે કે ટકે શેર ભાજી
અને ટકે શેર ખાજી મળે (અર્થાત-ભલી
ખૂરી વાત સમાન ગણવામાં આવે).

જસુરામ કહે છે કે એવી સભામાં એક
પણ ધરી રહ્યા વગર દુરતજ તેને રામ રામ
કરીને વિદાય થઈ જયુ.

કવિ આઠા દુરસાજી પ્રતાપ રાણી
(મેવાડના) ની બાબતમાં કહે છે કે:-
સોરઠો.

જાણે અકબર જોર,
તોપણ તાણે તોર તીડ;
આ બલાય હૈ ઝોર,
પ્રસણાંખોર પ્રતાપસી.-૧૭૪.

અર્થ-રાણી પ્રતાપનું જોર અકબર
સમજી ગયો છતાં પણ પોતાનો તોર એવી
રહ્યો છે. તે સમજી ગયો કે, પ્રસણાંખોર-
દુબનને મારનાર પ્રતાપસિંહ રાણી તો વળી
ખીજીજ બલા છે.

સોરઠો.

અકબર હિયે ઉચાટ,
રાત દિવસ લાગી રહે;
રજવટ વટ સમરાટ,
પાટપ રાણ પ્રતાપસી.-૧૭૫.

અર્થ-અકબરના દિલમાં રાત દિવસ
ઉચાટ થઈ રહ્યો છે. સમ્રાટ-મોટો રાજવી,
જે રજવટ-ક્ષત્રીવટની વટ-આંટ રાખી રહ્યો
છે, રાણી પ્રતાપ કિલ્લાના પાટપ-દરવાજા
સમાન ઉભો છે.

સોરઠો.

અકબર મારગ આઠ,
જવન રોક રાખી જગત;
પરમ ધરમ જશ પાઠ,
પઢિયો રાણ પ્રતાપસી.-૧૭૬.

અર્થ-આઠો દિશાએથી અકબરના ચપન
લોકોએ જગત રોકી રાખી છે, પણ રાણી
પ્રતાપ તો પરમ-મોટા ધર્મનો જશરૂપી પાઠ
ભણેલો છે, તેથી ઘેરાઈ બંદ તો બલે પણ
મારો ધર્મ છોડું નહીં, એવોજ પાઠ
ભણેલો છે.

અન્ન-અ-ચોકિત રાવણ.

કવિત.

સુવર્ણમય રચના,
જાણી પુરી લંકાસી,
તાણી પ્રજાણી પ્રીતી-
ધારે તેસા આવન હૈ;
વાયુ દશ વિધી જહાં,
જારત હૈ ધામ ઝોર,
સૂર્ય ચંદ્ર દારહીયે,
સદા નિભાવન હૈ;
અન્ના બેદશબ્દ ધ્વનિ,
નિરંતર કરે જહાં,
વિશ્વનુ રૂંદ ચાહી રહે,
યાતે સો પાવન હૈ;
નૃસિંહ નવ ગૃહાંયે,
નિરંતર હૈ સત્તા જાણી,
એસો આ દેહ તામેં,
અન્ન હૈ ક્યા રાવન હૈ.-૧૭૭.

અર્થ-આ કાવ્યના બે અર્થ થાય છે,
એક રાવણ અને બીજો અન્ન-જીવાત્મા.
લંકાની રચના સુવર્ણમય-સોનાની અને
સુવર્ણમય એટલે જોનો વર્ણ-રંગ સારો હોય.
એક અર્થમાં લંકાની પ્રજાની પ્રીતિ અને
બીજામાં પ્રજા એટલે શરીરના અવયવ કલ્પી
થકાય.

બ્યાં દસ વિધ વાયુ-આત્માને વિષે;
અને રાવણને વિષે દસ માથાં. સૂર્ય ચંદ્ર
રૂપી બે નેત્ર અથવા લંકામાં સૂર્ય ચંદ્ર દ્વારા
પાળ છે એમ કહેવાય છે;

રાવણની લંકામાં અન્ના વેદ ભણી છે,
અને વિશ્વનુ અને મહાદેવ પાવન કરી રહ્યા
છે. તેમ આત્માને વિષે એ ત્રણ દેવ ધરી
થકે છે.

નૃસિંહ કહે છે, નવ ગૃહ ઉપર રાવણ
ની સત્તા કહેવાય છે, તેમજ આત્માની સત્તા
પણ હોય છે. તો દેહને લંકાની ઉપમા
આપી અને અન્નને રાવણની ઉપમા આપી.

વૃંદ કવિ કહે છે:-

હોહા.

ધન લક્ષ્મીને જાનિયે,
ઉર અજ્ઞાન નિવાસ;
કવે ક્યા પુરાન સુનિ,
વિક્યા સુને હુલાસ.-૧૭૮.

અર્થ-જે માણસ કયા પુરાણ-ધર્મશાસ્ત્ર
શ્રવણ કરતાં ઉંધ લે છે, અને વિકૃષ્ટા-
ખોટી વાતો-ગપો-સતી આદિની વાતો સાંભળીને
હુલાસ-આનંદ માને છે, તેવાં લક્ષણો
જેમ નિશ્ચય જાણવું કે એના હૃદયમાં અજ્ઞાન
તા વાસ કરી રહેલી છે.

૩૬. કુંજ.

છ રાગની ઉત્પત્તિ.

કવિત.

પ્રથમ ભૈરવ સાં તો,
ભવસે પ્રગટ ભયો;
વિશ્નુકે વદનહુસે,
માલકોસ માનિએ;
પ્રજાપતિ તનહુસે,
ભયો હે, હિંડોલ રાગ;
દુતિસે દિવાકરકી,
દીપક પ્રમાનીએ;
ધરાધર શેષહુતે,
ભયો હે શ્રીરાગ માનો;
મેઘહુકી ગાજહુસે,
મેઘરાગ માનીએ;
આદિ ખટનાયકકો,
નાયકો હે પંચ પંચ;
રામેશ્વર નામરૂપ,
લચ્છન પેચાનિયે.-૧૭૮.

હિંડુના શાસ્ત્રોની એવી માન્યતા છે
કે, તમામ રાગરાગણી મૂળ છ રાગમાંથી
ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તે છ રાગ પણ છ
દેવતાઓથી ઉત્પન્ન થયા છે. એ છ રાગ આ
પ્રમાણે છે:-ભૈરવ, માલકોસ, હિંડોલ, દિપક,
શ્રીરાગ અને મેઘરાગ.

દિપકરાગ વિશે એવું કહે છે કે એને
ખરો ગાનારો હોય તો તે ગાતાં દીવા સળ
ગી ઉઠે, (કદાચ શરીરમાં એકદમ ગરમી
પ્રદિત થતી હોય એ ભાવ હોય.) ત્યારે
મેઘરાગ ગાતાં વરસાદ વૃદ્ધિને પડે (એટલી
ઠંડક આપનારો રાગ હોય).

અર્થ-પહેલો ભૈરવરાગ ભવ-મહાદેવ-
શંકરથી ઉત્પન્ન થયો છે; અને વિશ્નુના
મુખથી માલકોસ ઉત્પન્ન થયો છે;

પ્રજાપતિ-બ્રહ્માના શરીરમાંથી હિંડોલ
રાગ ઉત્પન્ન થયો છે, ત્યારે દિવાકર-સૂર્યની
જ્યોતિષી દીપકરાગ ઉત્પન્ન થયો છે;

ધરતીના ધરનાર શેષનાગથી શ્રીરાગ
ઉત્પન્ન થયેલો સમજો, અને ઈંદ્ર-મેહ-વર્ષાની
ગાજથી મેઘરાગ થયો છે.

એવા મૂળ છ રાગરૂપી નાયક છે, અને
તેની નાયકારૂપે દરેક રાગને પાંચ પાંચ રાગ
ણીરૂપે સ્ત્રીઓ છે. રામેશ્વર કહે છે કે તેના
નામ રૂપ અને લક્ષણ આજાપવાં જોઈએ.

છ રાગ અને છત્રીસ રાગણી કહેવાય
છે, પણ આ ઉપરથી ખરું જોતાં છ રાગ
અને ત્રીસ રાગણી થઈ.

દરેક રાગની રાગણીનાં નામ નીચે
પ્રમાણે છે:-

ભૈરવ રાગ.

કુંજ.

ભૈરવી, વૈરાલી, અરૂ,
માધવી, સિંધવી સાર;
ખંગાલી મિલ પાંચ હે,
ભૈરવકી વહ નાર.-૧૮૦.

અર્થ-ભૈરવી, વૈરાલી, માધવી, સિંધવી
અને ખંગાલી એ પાંચ રાગણી ભૈરવની
સ્ત્રી થાય છે.

માલકોસ રાગ.

કુંજ.

ટોડી, ગોડી, ગુનકલી,
ખંભાતી કુંજભ;
માલકોસકો ભામીનિ,
પંચ મિલી વહ શુભ.-૧૮૧.

અર્થ-ટોડી, ગોડી, ગુનકલી, ખંભાતી
અને કુંજભ એ પાંચ ભામીનિ-સ્ત્રી માલકોસ
રાગની સમજવી.

હિંડોલ રાગ.

કુંજ.

રામકલી, દેશખ હે,
લલિત, બિલાખલી નામ;
પંચ પ્રીયા હિંડોલકો,
પટમંગરી સુખામ.-૧૮૨.

અર્થ—રામકમી, દેશાખ, લલિત, બિલા
બલી અને પટમંજરી એ પાંચ સુખામ—
સારી સ્ત્રીઓ હિંડોલ રાગની છે.

દીપક રાગ.

કહા.

દેશી અરૂ કામોદ નટ,
પુનિ કેદાર સુખામ;
દીપકકી મનરંજની,
પંચ કાનરા નામ.—૧૮૩.

અર્થ—દેશી, કામોદ, નટ, કેદાર અને
કાનરા એ પાંચ દીપક રાગની મનરંજન
કરનારી સ્ત્રીઓ છે.

શ્રી રાગ.

કહા.

માલસરી મારૂ અરૂ,
ધન્યાસરી ખસંત;
પંચ પ્રીયા શ્રીરાગકો,
આસાવરી સુહંત.—૧૮૪.

અર્થ—માલસરી, મારૂ, ધન્યાસરી, ખસંત
અને આસાવરી એ શ્રીરાગની પાંચ પ્રીયા—
રાગણી શોભે છે.

મેઘ રાગ.

કહા.

ટંક મલાર રૂ ગુર્જરી,
ભૂપાલી મન લેજ;
દેશકાલ મિલી મેઘકો,
પંચ યહી મહ તેજ.—૧૮૫.

અર્થ—ટંક, મલહાર, ગુર્જરી, ભૂપાલી
અને દેશકાલ એ પાંચ તેજસ્વી સ્ત્રી—રાગણી
મેઘરાગને મળી છે.

કહા.

ખટ આદિ નાયક યહ,
ઝોર નાયકા તીસ;
ગાયન સાર ગ્રંથમે,
કપી કિન્હ છતીસ.—૧૮૬.

અર્થ—એ પ્રમાણે છ મૂળ નાયક છે
અને તેને ત્રીસ નાયકા છે, તેથી સંગિત
શાસ્ત્ર-ગાયનના ગ્રંથમાં કવિએ છત્રીસ
(રાગ-રાગણી) કરીને કહ્યું છે.

એક વખત બે સખી જંગલમાં જઈ
ચઢી, સાં પાણીના એક ખાખોચીઆં પાસે
બે હરણુ (એક હરણી અને એક હરણુ)
ના મુઠદાં પડેલાં જોયાં, ત્યારે એક સખી
બીજી સખીને પૂછે છે:—

કહા.

ખડા ન દીખે પારધી,
લગા ન દીખે ખાણુ;
મં પુછું તોસે હે સખી,
કિસ બિધ તજે હે પ્રાણુ.—૧૮૭.

અર્થ—અહીં કોઈ પારધી-શિકારી જ
જાતો નથી, તેમજ કંઈ ખાણુ પણ લાગેલું
જણાતું નથી. હે સખી! હું તને પુછું છું
કે કેવી રીતે એજાના પ્રાણુ ગયા હશે?

ત્યારે બીજી સખી વિચારીને ઉત્તર
આપે છે:—

કહા.

જલ થોડા નેહ ધણાં,
લગે પ્રીતકે ખાણુ;
તૂ પી, તૂ પી, કર રહે,
ધંસ બિધ તજે હે પ્રાણુ.—૧૮૮.

અર્થ—આ હરણુ અને હરણી આ
જંગલમાં પાણી શોધતાં આવ્યાં. માત્ર થોડુંક
પાણી ભરેલું આ ખાખોચીઈં નજર આવ્યું.
જલ થોડું છે, અને સ્નેહ ધણો છે, અને
પ્રીતિના ખાણુ લાગ્યાં હતાં.

હરણુ કહે છે કે પ્રીયા! એ પાણી તું
પી, અને હરણી કહે છે કે, પ્રીય! તમે
પીજો. એક બીજાના ઉપર મમતાથી એંચ
તાણુ કરતાં કરતાં તરસ એટલી જોરથી
લાગી હતી, અને બંને પી ચકે એટલું
પાણી નહોતું, તેથી બંને જણાંએ તું પી!
તું પી! કરતાં કરતાં પ્રાણુ ખોયા.

ચાતે નહી પીએ અને સામાને પીવાને!
ધંધારો કરતાં કરતાં તેજાના પ્રાણુ ગયા.
(તેજાને વાચા નહોતી).

દુષ્ટ માણસની ઉપમા આપતાં ગિરધર
કવિ કહે છે:-

કુંડાબીઆ.

સાંધ સન અરુ દુષ્ટ જન,
ઇનકો યહી સુભાવ,
ખાલ ખીચાવે આપની,
પરખંધનકે દાવ;
પરખંધનકે દાવ,
ખાલ આપની ખીચાવે,
મૂંડ કાટિકે કૂટિયે,
તહ બાજ ન આવે;
કહુ ગિરધર કવિરાય,
જર આપની કટવાઇ,
જલમે ગીરી સર ગયે,
તહ છોડી ન પુટાઇ.-૧૮૯.

અર્થ-સાંધ, -હે કડીર, સણ (જેનાં દોરડાં બને છે) અને દુષ્ટ માણસ એ બેનો એકજ સ્વભાવ છે. તે એકે પારકાને માટે પોતાની ચામડી ઉતારાવે છે (ભીંડી-સણના છોડાંના રેશા બને છે; તે રેશાનાં દોરડાં બને છે; અને તે દોરડાં પારકાને બાંધવાના કામમાં આવે છે, તેમજ દુષ્ટ માણસ પોતાનું નુકસાન કરીને અથવા દુઃખ વેડીને પણ બીજાનું પુર કરવા તૈયાર થાય છે).

વળી તે સણનાં માથાં કાપવામાં આવે છે. (સણને મૂળ પાસેથી કાપવામાં આવે છે.) વળી ખુબ કૂટતાં કૂટતાં ઉપરના છોડાં નીકળી ગયા પછી સણના રેશા રહે છે.

પોતાની જડ કપાવે છે; જલ-પાણીમાં યડીને સડી જાય છે, સાંસુથી પાણીમાં (આથરે છ માસ સુધી) રાખે છે, સારે સણ નીકળે છે. એટલું બધું તેના ઉપર વીતે છે, તે છતાં ગિરધર કવિ કહે છે કે, પારકાને બાંધવાની-દુઃખ દેવાની ખોટાઇ તે સણ તેમજ દુષ્ટ જન છોડતાં નથી. દુષ્ટ માણસ પોતાનું નુકસાન કરીને પણ બીજાનું પુર કરે છે.

સમરથા.

આદિ કટેતેં સખકો પારે,
મધ્ય કટેતેં સખકો મારે;
અંત કટેતેં સમકો મીઠા,
સો ખુસરો મેં આખો દીઠા.-૧૯૦.

અર્થ-ત્રણ અક્ષરની (૧+૨+૩) એક વસ્તુ છે, તેનો પહેલો અક્ષર કાપીએ તો બાકી રહેલા (૨+૩) અક્ષરોથી એવી વસ્તુ બને છે કે જે બધાને પાળે છે, વચ્ચેના અક્ષર કાપીએ તો (૧+૩) બાકીના બે અક્ષર એવી વસ્તુ બનવે છે કે જે બધાને મારે છે. છેલ્લો કાપીએ તો (૧+૨) બધાને પ્રીય લાગે એવી વસ્તુ થાય છે. તે વસ્તુ ખુશરો કહે મેં આખોથી-નજરેનજર, અથવા આખની અંદર જોઈ છે. તે કઈ વસ્તુ?

જવાબ-૧=કા+૨=જ+૩=લ=કાજલ.

(૨+૩=જલ; ૧+૩=કાળ; ૧+૨=કાજ; આખમાં કાજલ હોય છે). જલ-પાણી બધાને પાળે છે; કાળ બધાને મારે છે, કાજ-કામ બધાને ખ્યારું છે.

સમરથા.

એક નારી વહ હે બહુ રંગી,
ધરસે બહાર નિકસે નંગી;
ઉસ નારીકા યહી સિંગાર,
સિરપર નયની મુંહપર વાર.-૧૯૧.

એક નારી બહુ રંગની હોય છે, તે ધરથી બહાર નીકળે સારે નાગી હોય છે, તેના એવો શણગાર છે કે માથાપર વાળી પહેરે અને મોંઢાપર બાલ-ચોટલો હોય છે. (માથે વાળ અને નાક-મોંઢા આગળ વાળી હોવાની રીત છે, પણ આ તેથી ઉલટું છે).

જવાબ-તરવાર. તરવાર મ્યાન સુધાં રંગ રંગની જોવામાં આવે છે, બહાર કાઢીએ સારે નાગી હોય છે. મુઠની ઉપર માથા આગળ એક કડી પરોવેલી હોવાથી વાળી જેવી દેખાય છે, અને વાર-બાલોને એક દોરો મોંઢા આગળથી મ્યાન સાથે બાંધેલા હોય છે.

વૈરાગ્ય રચ.

કવિત. (અમર કાવ્ય.)

ધર્મનકો મૂલ એક,
દાન, શીળ તપ ભાવ,
મિથ્યાત્વકો મૂલ એક,
અજ્ઞાનકો જ્ઞાનવો;
મોક્ષનકો મૂળ એક,
સમકિત પાળવો હે,
વૈરાગ્યકો મૂળ એક,
મન એક, મારવો;
જ્ઞાન મૂલ સત્સંગ,
ભકિત મૂલ શ્રદ્ધા દ્રઢ,
વિજયકો મૂલ એક,
કપાયકો મારવો;
અમર રમત જીવ,
ચોરાસીકી ફેરી ખિચ,
કર્મ ક્ષય મૂલ એક,
દયા ધર્મ ધારવો.-૧૯૧.

અર્થ-અમરચંદ્ર કહે છે કે-ધર્મનું એક
મોડું મૂલ,-દાન, શીયળ, તપ અને ભાવ
એ ધર્મના ચાર પાયાં છે ! અને મિથ્યા
ત્વ-(અધર્મને ધર્મ અને ધર્મને અધર્મ સમ
જવાની દ્રષ્ટિ) નું મૂલ અજ્ઞાન છે.

મોક્ષનું મૂલ સમકિત દ્રઢ ચચેથી થાય
છે, વૈરાગ્યનું મૂલ મનને હર પ્રકારે મારવું
એ છે,

જ્ઞાનનું મૂલ સત્સંગ છે. અને ભકિત
નું મૂલ દ્રઢ શ્રદ્ધા છે, વિજય-ફતેહ મેળવ
વાના મૂલ કપાય-(કામ, ક્રોધ, લોભ અને
મોહ એ ચાર કપાય કહેવાય છે.) ને માર
વી એ છે.

અમર કહે છે કે જીવ (અથવા અમર
એવો જે જીવ) તે ચોરાસી લક્ષ જીવ
ચોનીમાં રમી-ભટકી રહ્યો છે, તેના કર્મ ક્ષય
કરવાનું મૂલ તો દયા ધર્મ (જે ધર્મમાં દયા
પ્રાધાન્ય હોય એવો ધર્મ) ધારવાથી જ થાય છે.

ઉદ્દેપુરના ટેકી રાણા પ્રતાપના સંબંધ
માં બોલતાં કવિ આઠા દુરસાજ કહે છે કે:-

સોરઠા.

અકબર સમંદ અમાહ,
તિહું ડુખા હિંદુ દુરક;
મેવાડે જીવ્ય માહ,
પાયણ કુલ પ્રતાપસી.-૧૯૨.

અર્થ-અકબરડૂપી અધાગ સમુદ્ર છે.
તે સમુદ્રમાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને
ડુખી ગયા છે, એટલે અકબરને આધીન સર્વે
થઈ ગયા છે. પણ તે સમુદ્રમાં મેવાડે એટલે
પ્રતાપ રાણો તો પાયણીના કુલની પેઠે ન
ડુખતાં સમુદ્રના પાણીની સપાટી ઉપર ખીલી
ને બહાર આવ્યો છે, એટલે તે અકબરને
વશ થયો નથી.

સોરઠા.

અકબરીએ એકવાર,
દાગલ કી સારી દુની;
અણુદાગલ અસવાર,
રહિયો રાણ પ્રતાપસી.-૧૯૩.

અર્થ-અકબરે એક વખત આખી દુની
આને દાગલ કરી એટલે કલંકિત કરી હતી;
કારણકે રાજા વગેરે સર્વેની પુત્રી તે લઈ
શક્યો હતો. પણ રાણો પ્રતાપ તો વગર
દાગનો અસવાર રહ્યો હતો, એટલે કલંકિત
થયો નહોતો. રાણા પ્રતાપને અસવાર લખ
વામાં કવિએ ખૂબી વાપરી છે, અને તે
એ કે રજવાડાઓમાં એવી રીત છે કે
રાજ્યના ઘોડા હોય તેને ગરમ છાપ લગાવી
દાગલ કરે છે. અંગ્રેજી લશ્કરમાં પણ આ
પદ્ધતિ ચાલે છે, અને નાલ છાપ, કોઈ
અક્ષર, અથવા ગોળ ચક્કર વગેરે ગરમ કરી
ઘોડાઓની જાંઘપર ઓળખવા માટે લગાવે
છે. એવા ઘોડાપર સવાર થનારનો તે પોતાનો
ઘોડો કહેવાય નહીં.

કવિ કહે છે કે, જે જે રાજાઓ ઘોરે ચ
દતા તે એવા ડાઘેલ કીધેલા ઘોડાપર ચદતા,
તેથી તે અસવારો નોકરતુલ્ય ગણાતા, પણ
રાણા પ્રતાપને ઘોડો તો અકબર બાદશાહના
નિશાનથી અણુદાગલ રહ્યો હતો અર્થાત એ
જ રાજા નિબંધકિત રહ્યો હતો.

સોરઠા.

અકબર ઘોર અંધાર,
ઉંધાણા હિંદુ અવર;
જગે જગદાતાર,
પોહરે રાણ પ્રતાપસી.-૧૯૪.

અર્થ-અકબરડૂપી ઘોર અંધારું છે
અને તે અંધારામાં તમામ ખીજા હિંદુઓ

દેવાઈ ગયા છે. એટલે અકબરને વશ થઈને પડ્યા છે. (રાત અથવા અંધારાને માણસ માત્ર વશ થઈ ઉંઘી જાય છે.) પણ જગદાતા (પરમેશ્વર) માત્ર એક જાગે છે. અને તે ઈશ્વરરૂપી રાજાનો પહેરો પ્રતાપ રાણી ભરી રહ્યો છે. એટલે માત્ર પ્રતાપજ જાગતો-સાવચેત છે કે જ્યો તેણે પાતાની પુત્રી મુસલમાનોને હાથ જવા દીધી નથી.

૩૮. કુંજ.

સુંદરદાસ-ભક્ત કવિ સંતોષ-તૃપ્તિ
ના સંબંધમાં કહે છે:-

સંવેયા.

જે દસ ખીસ પચાસ ભઈ શત,
હોય હજાર તો લાખ મગેગી;
કોટી અરબ પરબ મિલે,
પૃથ્વીપત હોનેકી ચાહુ લગેગી;
સ્વર્ગ પતાલકો રાજ્ય મિલે,
ત્રહી લોકકે રાજકી આશ લગેગી;
સુંદર એક સંતોષ ખિના શહ,
તેરી તો ભૂખ કયુ ન ભગેગી.-૧૮૫.

અર્થ-જે દસ વીસ કે પચાસ કે સો
અથવા હજાર પણ થયા તો લાખ માંગવા
તેયાર થશે.

કરોડ, અરબ, અને ખર્ચ રૂપીઆ પણ
મળ્યા તો પૃથ્વીપતિ-રાજા થવાની
ઇચ્છા થશે.

ધારો કે સ્વર્ગ અને પાતાળનું પણ
રાજ્ય મળ્યું તો ત્રણ લોકનું રાજ્ય મે
જવવાની આશા રહેશે.

સુંદર કહે છે, હે શહ-લુચ્ચા, સંતોષ
રાખ્યા વગર તો તારી ભૂખ કોઈપણ દિવસ
ભાંગવાની નથી.

પુખ્તરાજ એટલે કુલોની અંદર રાજ
નીતિ કેવા પ્રકારે ગોઠવાઈ છે, અને સાથી

ઉત્તમ કુલ કયું તે બાબત દુર્ગદાસ કવિ
કહે છે કે:-

કુલે ચંપો રાય,
જાય જુદું પટરાની;
તાસ કુંવર કેવડો,
માય કેતકી બખાની;
ગલગોટા ખીલે ઘણું,
ચંબેલી નીતરખેખાસી:
કુલો પાધર બોરસલી,
માંહે મોગરો મેવાસી:
હુંદણીઆ પરધાન વળી,
મુચકંદ જંગમે રહે;
કરનેડી દુરગો કહે,
રાજરીતિ કુલે રહે.-૧૮૬.

અર્થ-કુલોમાં રાજા ચંપો છે, અને
જાઈ, જુદું તેની પટરાણીઆ છે; કુંવર કેવડો છે,
અને મા કેતકી વખણાઈ છે.

ગલગોટા નોકરો છે, અને ચંબેલી
ખાસી-દાસી છે, બોરસલી પાધર (જાગીર-
પાધર) જાગીરદાર છે, મોગરો મેવાસી-ભા
મીઆ છે.

હુંદણીઆનું કુલ પ્રધાન છે, અને
મુચકંદ એ સેનાધીપતિ છે. દુર્ગદાસ કવિ
હાથ જોડીને કહે છે કે એ પ્રમાણે કુલને વિ
યે રાજરીતિ રહેલી છે.

અમરકાવ્ય (વીરરસ) કવિત્ત.

મરદાં મુછ પા કર,
પાધકો પહન કર;
શસ્ત્રનકો ખાંધકર,
મારલોં કરોરોકો;
ખાનખાના મરદાના,
પરતાપસિંહ રાના,
રણતરંગમે ધાના,
પુકારો હરોરોકો;
ભોહુ છત્રી ધર રાજ,
મહારાજ પ્રથીરાજ,
મુંડનેસે આવેલાજ,
મારો યા મરોરોકો;
અમર અખંડ રાજ,
તપો શુભ રાજતાજ.
શૂરવીર સિર ગાજ,
દુઃખકો દરોરોકો.-૧૮૭.

અર્થ-ઉદ્દેપુરના રાણા પ્રતાપની બહાદુરીના સંબંધમાં અમરચંદ કહે છે:-
પ્રતાપસિંહ પોતાના સીપાઈઓને પ્રથમ કહે છે :-

મૂંછ તમને મળી છે, પાઘડી પહેરી છે, તેથી હું મદો! હથીઆર બાંધીને કરો તો દુરમનને મારી લો-(મૂંછ, પાઘડીની શરમ મોટી કહેવાય છે.)

ભલે બાદશાહનો સેનાપતિ ખાનાનખાન નવાબ મદ છે, (અથવા મરદા+મરદા+ના ના-મરદ નથી) રાણા પ્રતાપ કહે છે, રણરૂપી મોજાઓમાં હર હર મહાદેવનું નામ પાકારીને ધસો.

તમે કાત્રીનું લોહી ધરનારા છો, મહારાજ પૃથ્વીરાજ ચહુઆણી બહાદુરીને યાદ કરો, તે એ કે મુંડવાથી-પાછા હઠવાથી તો લાજજ આવવી જોઈએ. ક્યાં તો મારો કે મરો!

એથી તમારો રાજમુગટ અમર-અખંડ શ્રીતિવંત થઈ તપશે, બહાદુરોના માથાં પર હું હૃદય! (યશ) તું ગાજ, અને દુઃખને કચડી નાખ.

સાખી.

ચલન ચલન સખ કોઈ કહે,
પહુંચે બિરલા કોઈ;
એક કનક અરુ કામની,
દુલ્હન ભાટી દોઈ.-૧૮૮.

અર્થ-કપીરજી કહે છે કે દુનીઆમાં ઘણાં કહે છે કે અમે ચાલીએ છીએ એટલે અમે સ્વર્ગ અથવા મોક્ષ તરફ જઈએ છીએ. પણ ખરું જોતાં તો કોઈ વીરલોજ પહોંચી શકે છે. કારણકે મોક્ષ નગર પહોંચતાં પહેલાં પહાડોની બે ધાટી ચઢવાની બહુજ અઘરી આવે છે, અર્થાત સાંજ માણસ થાકી જાય છે. તે બે ધાટી તે કનક-સોનું-ધન અને કામની-ત્રી. અર્થાત ધન અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર વીરલોજ હોય છે.

સાખી.

પાવ પક્ષી શુદ્ધ નહી,
કરે કાલકો સાજ;
કાલ અચાનક મારે હું,
જયો તીતરકો બાજ.-૧૮૯.

અર્થ-કપીરજી કહે છે કે પાવ પગની તે શુદ્ધિ નથી કે પાવ પછી શું થનાર છે. અને તું આવતી કાલને માટે અથવા લાંબા કાળ વાસ્તે અગાઉથી તૈયારી કરી રાખે છે. પણ જાણતો નથી કે કાળ-મૃત્યુ એવું છે કે જે આવીને જેમ તીતર ઉપર બાજ પક્ષી ઝપટ મારે છે, તેમ અચાનક આવીને તને મારશે.

અહીં જીવને તીતરની ઉપમા અને કાળ-મૃત્યુને બાજ-શિકારી પક્ષીની ઉપમા આપી છે.

સાખી.

સુખીઆ સખ સંસાર,
ખાવે રૂ સોવે;
દુઃખીઆ દાસ કપીર,
ગાવે રૂ રોવે.-૨૦૦.

અર્થ-કપીરજી કહે છે કે ભાઈ! બધા સંસાર સુખીઆ દેખાય છે, કારણકે તે ખાઈ પી મજા કરીને નિરાંતે સુવે છે. પણ દાસ કપીરજી એક દુઃખી છે જે ભગવતનું ભજન ગાતો જાય છે, અને પોતાની દુરજ બજાવવામાં પોતાને પાછળ પડેલા જે ધં રહતો જાય છે.

(ખરું જોતાં સુખી કપીર અને દુઃખી સંસાર છે.)

૩૯ કું જા.

ખીરખલ-અકબર બાદશાહ.

ખીરખલ વિષે એવું કહેવાય છે કે, તે મહા પંડિત. કવિ અને હાજરજવાબી હતા. અકબર બાદશાહને ત્યાં કેજી, તાનસેન, રાજા ટોડરમલ, પંડિત જગન્નાથ, કવિ ગંગ, અહુરજી, ખાનાનખાન વગેરે નવ બુદ્ધિશાળી પુરૂષ હોવાથી નવરત્ન કહેવાતા હતા, તેમાં ખીરખલ એક મુખ્ય રત્ન હતું.

ખીરખલ જાતે ચોખે ખાત્રણ હતો અને કોઈ એમ કહે છે કે, તે ખસભાટ હતો. તેના પીતાનું નામ મહીદાસ ઉરે શિવદાસ કે અક્ષદાસ હતું; તેની જીંદગીની વધુ હકીકત જાહેરમાં આવી નથી; પણ બાદશાહ

ની કચેરીમાં મરકરી, હાજરજવાબી, શીઘ્ર કવિતા ખનાવવામાં તે મશહૂર થયો છે, તેમજ બાદશાહની સાથે ખાનગી ફરવાની અને બાદશાહના જનનાખાનામાં જવા આવવાની તેને છૂટ હતી. તેની મરકરીથી બાદશાહ ગુસ્સે થતો નહીં, અને તેને મોટી મરકરીના પરિણામની પણ માફી બક્ષવામાં આવતી હતી. ખીરખલ ઘણી લઢાઈમાં લશ્કર લઈને પણ ગયો હતો, અને સંવત ૧૬૪૧ ની સાલમાં તે લઢાઈમાં જ માર્યો ગયો હતો.

સારો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો પછીને ચમત્કારી બુદ્ધિ ચાતુર્ય એનામાં હતું, એવું બ્યારે એને માલમ પડ્યું, સારે તે પોતાને અકબર બાદશાહની કચેરીમાં રહેવાને લાયક સમજવા લાગ્યો.

દિલ્હી પહોંચ્યો, પણ બાદશાહની મુલાકાત થાય શી રીતે? દરવાને તેને રોક્યો અને મોટી રકમ આપે તો બાદશાહની મુલાકાત કરાવી આપવાનું કહ્યું. ખીરખલ પાસે તે વખતે કંઈ નહોતું. તે એટલે સુધી ગરીબ હતો કે, બાદશાહની કચેરીમાં જવા માટે સુષડ કપડાં નહીં હોવાથી ઘાબીને સાંથી ખારેનો પોષાક લઈ આવ્યો હતો.

બાદશાહની મુલાકાત લેવામાં તે ફતેહ મંદ નહીં થયો સારે ઘાબીનાં કપડાં પાછાં આપી આવ્યો અને એક લંગોટ મારી શરીરે ભસ્મ ચોળી, હાથમાં ટુંબડું લઈ, એક અબધુતનો વેષ ધારણ કર્યો. બાદશાહ બહારના ફરિઆદીઓ માટે ઘંટને એક દોરી બાંધી રાખતા હતા, તે વગાડનારને બાદશાહ પોતાની નજીક બોલાવી લેતો, અને તેની ફરિઆદ સાંભળતો. તે પ્રમાણે ઘંટ વગાડતા બાદશાહે ઝૂખામાંથી બહાર જતાં ખીરખલે પોકાર કર્યો:-

દોહા.

પાયા હીરા લાખકા,
આયા ખેચન કાજ;
હીન લિયા છક્કડ લગા,
જૈહરિ દગાહિખાજ.-૨૦૧.

અર્થ-લાખ રૂપીઆનો હીરો મને મળ્યો હતો, અને તે વેચવાને માટે હું હજુરની પાસે આવતો હતો, તેટલામાં મારી પાસેથી તે હીરો છીનવી લેવાની કોશિશ કરી એક છક્કડ મારી, એવો ઝવેરી દગાખાજ હતો.

બાદશાહે પુછ્યું કે, મારા શહેરમાં ઘાળે દહાડે આવી છુંટ ચાલેજ કેમ? તપાસ કરો. તે જોગીરાજને બ્યારે બાદશાહે પોતાની હજુર બોલાવ્યો, સારે ખીરખલે કહ્યું:-

એવી વિદ્યા મેં પ્રાપ્ત કરી છે કે, જે લાખરૂપીઆના હીરાના મોલની છે, તે હજુરને સાં વેચવાને આવ્યો હતો, એટલે નોકર રહેવાના ધરાદારી આવ્યો; પણ રસ્તામાં દગાખાજ દરવાનરૂપી જૈહરિએ છક્કડ મારી એટલે રૂપત માંગી અને મને હજુર પાસે આવતાં અટકાવ્યો. બાદશાહે બહુ ખુશી થઈ તેને પોતાની પાસે રાખ્યો, અને પાછળથી નગરકોટની જગીર બક્ષી કવિરાયનો ખીતાબ એનાયત કર્યો.

એક સમયે અકબર બાદશાહ વિદ્વાને ની સભા ભરીને બેઠા છે, સાં બાદશાહ બોલ્યા કે, વિદ્યા કરતાં ધન મોટું ગણાય છે, પણ ખરું જોતાં મોટું નથી. ખીરખલે કહ્યું કે, જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો એવો નિયમ છે કે, ધન કરતાં વિદ્યાને નીચ સ્થાન આપ્યું છે.

જમકે:-

દોહા.

લીખ પહિલો તન, ધન દુજો,
વિદ્યા પંચમ સ્થાન;
યો ઉપદેશહી દેત જો,
જગતિ જગતિકે જાન.-૨૦૨.

અર્થ-જ્યોતિષની કુંડળીમાં પહેલા ઘરમાં તન-શરીર સુખ, બીજામાં ધન સુખ અને પાંચમા સ્થાનમાં વિદ્યા છે. એ પ્રમાણે જગતિના જાણકાર (જ્યોષિ) જગતને વિષે ઉપદેશ કરે છે.

આ સાંભળી કંઈક શંકા થતાં પંડિત જગન્નાથજી બોલ્યા:-

એમાં જ્યોષિ મહારાજની ખૂબીનું પણ વર્ણન આવી જાય છે.

આ કવિતાનો શ્લેષાત્મક સત્કાર છે. આખા જગતની એટલે બ્રહ્માંડની ગતિને જાણનાર એ વિશેષણ જોષિરાજને લાગુ પડે છે.

આ સાંભળી બાદશાહ બોલ્યા કે, હું વિદ્યાને પાંચમું સ્થાન આપ્યું છે સારે ખી જાં સ્થાન શાનાં છે? જ્યોષિ બોલ્યા-છક્કડ

શત્રુબુદન, આઠમું મૃત્યુબુદન, આગળ
બોલવા જાય છે, એટલામાં ખીરબલ બોલી
ઉઠ્યો કે:-

દોહા.

અરિ, નારી અર મૃત્યુકે,
ઘર હૈ હારોહાર;
જોતિસિ ધસમે કયા કયા,
જનનત સખ સંસાર.-૨૦૩.

અર્થ-છટું ઘર અરિ=શત્રુનું; સાતમું
સ્ત્રીનું અને આઠમું મૃત્યુનું છે, એમાં જોપિ
છ તમે શું કહો છો? કારણકે તે તો એક
પછી એક પાસે પાસેજ હોય છે, એ વાત
આખા સંસાર જાણે છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ સંસાર જાણે છે
એમ કહીને ચાતુર્ય બતાવ્યું છે તે એ કે,
શત્રુ અને સ્ત્રી અને મૃત્યુ એ ત્રણનાં ઘર
પાસે પાસે હોય છે એટલે જોટલું જોતથી
ડરવું, તેટલું શત્રુથી અને તેટલું સ્ત્રીથી. એ
ત્રણે સરખાં છે, એટલે તેના ઘર પાસે પાસે
જ હોય છે. શત્રુ, સ્ત્રી અને મૃત્યુથી નિશ્ચિંત
થવું નહીં.

અખળા વિષે.

ચોપાયા.

અખળા નહીં પણ છે પ્રખળા એ,
વશ સખજાને કરતી;
ચરિત્ર ફોજ ચહુદિસ ફેલાવી,
તન મન ધન ગુણ હરતી.-૨૦૪.

અર્થ-સ્ત્રી જાતને અખળા કહેવામાં
આવે છે, પણ તે અખળા-ખળ વગરની
સમજવી નહીં પણ પ્રખળા-ખળવાળી સમ
જવી; કારણકે સખજા-ખળવાન પુરૂષને તે
વશ કરે છે, સ્ત્રી ચરિત્રરૂપી ફોજને ચારે
દિશામાં ફેલાવી તન, મન, ધન અને ગુણ
હરી લે છે.

દોહા.

ચતુર ન સરખા હોત તો,
ચતુરાનનની ચુક;
કહો કોણ કહાડત અરે,
સકળ ગણાત ઉલુક.-૨૦૫.

અર્થ-ચતુરાનન-ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા
એ દુનિઆમાં ચતુર પુરૂષ નહીં પેદા કર્યા
હોત તો તેની બૂલ કોણ કાઢત? બધાજ
ઉલુક-ધુવડ-બેવકૂફ ગણાત.

સત્સંગનું રૂળ કેવું મોટું હોય છે:-
દોહરા.

ચાહે ચતુરને તો સહુ,
એમાં શું અધિકાધ;
પણ તસ સહવાસી તણી,
ચાહ કરે સહુ બાધ.-૨૦૬.

અર્થ-ચતુર પુરૂષને સર્વ માણસો ચહાય
છે, એમાં કંઈ નવાઈ નથી; પણ તે પુરૂષના
સંગમાં રહેનારાં માણસોને પણ સર્વ ચહાય છે.
અથવા તે પુરૂષની સહવાસી જે સ્ત્રી તેને પણ
બધે માન મળે છે.

ગર્વ વિષે કવિ બુલાખી કહે છે:-

દોહરો.

એક એકથી અધિક છે,
અક્કલવંત જગ માંસ;
બહુ રતન ધારિણિ ધરા,
કરો ન ગર્વ કદાચ.-૨૦૭.

અર્થ-જગતમાં એકથી એક અધીક
અક્કલવંત ઘણા છે. પૃથ્વી બહુ રતનને ધારણ
કરવાવાળી છે. (વહુરતના વસુંધરા). માટે
કોઈએ કદી પણ અહુકાર કરવો નહીં. શેરને
માથે સવાશેર હોય છે.

૪૦. કુંજ.

ગિજનીના બાદશાહ શાહબુદ્દિન ગોરો
એ હિંદુસ્તાન પર સાત ચઢાઈઓ કરી
હતી તેમાં તેને અજમેરના રાજા પૃથિરાજ
ચહુઆણને હાથે શિકસ્ત ખાઈ પાછા ઉઠવું
પડ્યું હતું. એ પૃથિરાજનો જન્મ સંવત
૧૨૧૫ માં થયો હતો. ચંદ બારોટ
તેનો રાજકવિ હતો, અને તેને જગદંબા
માતાનું વરદાન હતું તેથી તેને વરદાઈ કરી
કહેતા હતા. તેણે ૬૯ ભાગમાં પૃથ્વીરાજ
રાસા નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, જેના એક

લાખ છંદો છે. એ પુસ્તકમાં પૃથિરાજનાં યુદ્ધો, તેની દોસ્તી, તેના તાબાના સંખ્યા બંધ બળવાન રાજાઓ, અને તેઓના વંશ ચરિત્રનું વર્ણન આવેલું છે. એમાંનાં ૩૦ હજાર કાવ્યોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર મોઢે સાંભળીને મરહુમ કર્નલ ટોડ નામના રજપૂતાનાના એજન્ટે કર્યું છે. એ કાવ્યો સંપૂર્ણ વીરરસ યુક્ત, ચમત્કારી અને જુનાં કાવ્યોના અદ્ભુત નમુનારૂપ છે.

એ તમામ લઢાઈમાં શાહજુદિન કેદ પણ પકડાયો હતો, પણ ભોળા ચહુઆણે અમુક દંડની રકમ લઈ તેને પાછો ગિજની પહોંચતો ક્યો હતો. તે પછી રજપૂતો મોજ માં પડી ગયા હતા, અને આપસમાં કુટ પડી હતી. પૃથિરાજે કનોજના રાજા જયચંદની પુત્રી સયોગતાનું હરણ કર્યું હતું, અને તેની મોહનીમાં ફસાઈ પડ્યો હતો. જગે જગે અંધાર ચાલી રહ્યું હતું. આ અંધારની ખપ્પર જનાનામાં સપડાયલા પૃથિરાજને પહોંચાડે કોણ? ચામુંડરાય નામનો મુખ્ય સામંત કેદમાં પૂરાયલો હતો. હાહુલીરાય હમીર અને ચંદ બારોટે વિચાર ક્યો કે દાસી સાથે કહેવડાવીએ તો તે કહે કે નહી. માટે લાંચ આપી દાસી સાથે એક ચીઠી મોકલી. તેમાં દ્વીઅર્થમાં લખ્યું હતું કે:-

તું પર ગોરી રત્તિયં,

અરૂ તાધર (તાધર) ગોરી તક્કિયં.-૨૦૮.

અર્થ-તું તો ગોરી-સ્રીમાં આસકત થઈ રાત સુખમાં પડ્યો છે, પણ તા ધર-તારી ધરતી (તારા ધરને) ગોરી તાકી રહ્યો છે (અથવા તારાપર ગોરી-સ્રી આશક છે.) માટે ચેત. આ ચીઠી સાત દેવડી વટાવતાં સંયુક્તાએ છીનવી લીધી, અને વાંચી જોતાં ક્રોધે ભરાઈ દાસીને હુકમ ક્યો કે લખનારને છડીથી મારી હાંકી કાઢો. દાસીઓ તે બંનેને મારવા પાછળ દોડે છે, અને તેઓ આગળ દોડે છે (તેઓ જે ચલાતે તો ૭૦૦ ને પૂરા પડે એવા હતા, પણ રજપૂત ધર્મ અને રાજધર્મ વચારી અખળા પર હાથ દે પાડ્યો નહી.) ઝરોખામાંથી પૃથિરાજ અને સંયુક્તાએ આ બનાવ જોઈ હસવા માંડ્યું. પોતાના સામંત પ્રત્યે આવી નિર્લજ્જ રીતે પૃથિરાજને વર્તે તો જોઈ હમીરનું માથું ફરી ગયું, હથીઆરો ફેંકી દીધાં, અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, દિલ્હીનું પાણી હરામ છે. દિલ્હી

અને સંયુક્તાનો ચુડો સાથેજ ભંગાવીશ. (ચંદને કહે છે) તું તો ભાટ ભાઈ છે, તારા શબ્દમાં વીરતા છે, અગમાં નથી. શું આપણને રાજા ટુકડાખાઈ સમજે? એમ કહી ઘોડે બેસી ગિજની તરફ નાહો.

બાદશાહે બધો હાલ સાંભળી જામુસો થી ખપ્પર મેળવી ખાતરી થવાથી હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી. પૃથિરાજ તો વિષયમાં લપટાયો હતો, તેથી કંઈ તૈયારી કરી નહોતી; એક દારૂણ યુદ્ધ થયું. ચામુંડરાયને હાથ છુટો ક્યો હતો તેણે કેદખાનામાંજ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે મારે લોહું ઉપાડવું નહી. તીર તું લોહાનું પાનું-ભાલોડ કદાવી નાખેલું ખાલી તીર રાખીએ સામંતે પુછ્યું કેના તરફ ફેંકું? હાહુલીરાયના દગાથી ક્રોધે ભરાઈ ગોરી તરફ ફેંકવાનું ન કહેતાં હાહુલીરાય પર ફેંકવા પૃથિરાજે હુકમ ક્યો. ચામુંડે બહુ સમજવ્યું કે બાદશાહે મારવા દો કે બધા નાશી જશે. પણ “વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ” ની કહેવત પ્રમાણે રાજને સુજ્યું નહી. હાહુલીરાય પર તીર પડતાં તે પડ્યો; પણ સામેથી એક બીજું પાણી આવતાં ચામુંડરાય પણ પડ્યો. પૃથિરાજે તે પરથી ગોરી પર તીર ફેંક્યું તે તેને દાંતમાં વાગી પડી ગયું તે પરથી પૃથિરાજ બોલ્યો:-

દીન પલટયો પલટી ઘંડી,

પલટી હથ્થ કપાન;

પીથલ એહીજ પારખું,

દિન પલટયો ચહુવાન.-૨૦૯.

અર્થ-દહાડો બદલાયો, ઘડી બદલાઈ. મારા હાથમાંની કમાન-કામઠી પણ બદલાઈ. પીથલ-પૃથિરાજ! એજ એની પરિક્ષા કે ચહુઆણોનો દહાડો હવે બદલાઈ ગયો.

તાતારખાંએ ધસી આવી પૃથિરાજને પકડ્યો. પૃથિરાજ બોલ્યો, “મેં શાહજુદિન ને સાતવાર કેદ પકડી છોડ્યો હતો; મારે ભવિષ્ય હું જાણું છું, પણ તારી નામદાઈ માટે મને ધિકાર આવે છે.” તાતારખાં બોલ્યો:-“અમને તેં સાતવાર છોડ્યા તે તારી મર્જાઈ હતી. જે પહેલીજવાર પૂરા ક્યો હોત તો આ વખત આવત નહી, માટે એ વાતમાં ખાલ નથી.” એ યુદ્ધમાં ચિતોડનો સમરસિંહ, તેનો પુત્ર કલ્યાણ, વગેરે પોતાના તેર હજાર મેવાડીઓ સાથે પડ્યા.

કુમાર રેણુશી (ચહુઆણુ વંશનો છેલ્લો સ્તંભ) પણ મર્યો. ગોરીએ દિલ્હી લીધું, અને યુધ્ધ કરી કનોજ પણ લીધું. (સંવત ૧૨૪૯). પૃથિરાજને પકડી તેની આંખો કોઇ કહે છે કે ચાંદીના તાર વડે સીવી નાખી, અને કોઇ કહે છે કે કાચ વડે કાપી તેને આંધળો કર્યો હતો.

ચંદ બારોડ ને યુધ્ધમાં જતાં પહેલાં માતાની આજ્ઞા લેવા મંદિરમાં ગયો હતો, તેણે દરવાજા બંધ થઇ જવાથી અંદર ખેંચી “પૃથ્વીરાજ રાસો” બનાવી લખી કાઢ્યો. યુધ્ધ પુરું થયે દરવાજા ખુલતાં ચહુઆણુની હાર વિગેરે સાંભળી ખેદ પામી પૃથિરાજને મળવા તે ગિજની ગયો. પૃથિરાજ સો મણની લોઢાંની ખેડીમાં પડ્યો હતો; ઉઠાય ખેસાય નહી. ચંદ પોતાની વાકચાતુરીથી બાદશાહની મહેરબાની મેળવી કેદખાનામાં પૃથિરાજને મળવા ગયો. ચંદ છે, એવું જાણી તુરત ખોળ સહિત ઉભો થઇ બેઠી પડ્યો. સુખદુઃખની વાતો થયા બાદ ચંદ મુકામ પર ગયો, પણ રોજ કચેરીમાં આવતો ગયો. એકવાર ચંદે ગોરીને કહ્યું કે પૃથિરાજના કેટલાક ચમત્કારના પ્રયોગો જોવા લાયક છે. એક તો એ (શબ્દ વેધ) શબ્દ સાંભળી બાણ મારી શકે છે. આંખ આંધળો છે, છતાં તે આપને ગમત આપશે; પણ તેની ખેડી કદાવી નાખી સારો ખોરાક આપો. તે મુજબ બાદશાહે હુકમ કર્યો. થોડા દીવસમાં પૃથિરાજ પાછો શરીરે તૈયાર થઇ ગયો કે બાદશાહે નિશાનબાજી કરી ગમત આપવા કહ્યું. તે પરથી એક પછી એક આઠ કમાનો (કામઠાં) પૃથિરાજે ખેંચી જ્યાં તો સર્વે ભાંગી ગયાં, અને ચંદને કહ્યું કે મારી ઉપાડવાની કમાન હોય તેજ કામ આવે. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તાતારખાન પૃથિરાજનાં તમામ હથિયારો લાવ્યો છે, અને તે સઘળાં હથિયારો પોતાથી ચાલતાં જોઇ તેણે રાખી લીધાં છે, પણ માત્ર કમાન નહી ઉપડવાથી નકામી સમજી થોડાર (તમેલા)માં બારોડીઆની જગ્યાએ ચાલી લીધી છે. બાદશાહે તુરતજ ખોદી મં ગાવી; પૃથિરાજે તે પોતાની કરી આળખી બીજે દીવસે તમાશો કરી બતાવવાનું કહ્યું.

બાદશાહે તેની પરિક્ષા જોવાને સો સો મણના સાત તવા (કુઈઆ) લટકાવ્યા, અને પોતે ઉંચા ઝરોખામાં પોતાના હજુશીઆઓ

સાથે બેઠા. બાદશાહે પ્રથમથી ચંદ સાથે એવી સમજુતી કરી રાખી હતી કે જે તવા ઉપર હું કાંકરી ફેંકું તે તવાને “પૃથિરાજ શાખાશ” એટલું કહેતાં અવાજ પરથી તે તરફ બાણ મારી તે વિંધવો. પગમાં સાંકળો પહેરાવી પૃથિરાજને ચોકમાં ઉભો રાખ્યો. બાદશાહે ઇશારો કર્યો કે હું કાંકરી ફેંકું છું. ચંદ પેચ રમી બોલ્યો કે હું આખરે તો ચહુઆણુનો નોકર તે મારાથી “પૃથિરાજ, શાખાશ” એવા શબ્દો કહી હુકમ કેમ કરી શકાય? આપ હુકમ કરવા યોગ્ય છો, અને પૃથિરાજ સાંભળવા લાયક છે. એ ઉપરથી બાદશાહ એક તવા પર કાંકરી મારી બોલ્યો: “વાહ, પૃથિ, વાહ.”

બાદશાહ ઉંચો હતો તે જગ્યાનું પોતાના દીલથી માપ કરી હિંદી ભાષાનો ભાષુનાર કોઇ નહોતો, તે જોઇ ચંદ બોલ્યો:—

ચાર બંસ ચોવીસ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ, એતે પર સુલતાન હૈ, મત ચૂકે ચહુવાણ. —૨૧૦.

અર્થ—ચાર વાંસ એટલે ચોવીસ ગજ અને ઉપર આઠ આંગળ એટલે દુર સુલતાન બેઠો છે. માટે હે ચહુવાણ! તું ચુકતો નહીં. પૃથિરાજ શહાણુદિનનો શબ્દ સાંભળ્યો હતો, અને હવે ચંદના કાવ્યથી છેટું માલમ પડ્યું કે બાણ હાથમાં લીધું.

એ બાણ પૃથિરાજને વંશપરંપરાનું પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી હો અથવા માત્ર શૂર યદાવવાને માટેજ ચંદ બોલ્યો:—

છપ્પય.

યહી બાણ ચહુઆન, રામ રાવણ ઉથાપ્યો,
યહી બાણ ચહુઆન, કરણ શિર અરજુન કપ્યો;
યહી બાણ ચહુઆન, શંકર ત્રિપુરાસુર સંધ્યો,
યહી બાણ ચહુઆન, જમર લછમન કર ખેંધ્યો;
સો બાન આજ તો હથ લગો, ચંદ ખીરદ સચ્યો
ચવે,
ચહુઆન રાન સંભર ધની, મત ચુકે મોટે તવે.
—૨૧૧.

અર્થ—એજ બાણવડે હે, ચહુઆણુ! રામે રાવણને ઉથાપી—મારી નાખ્યો છે; હે, ચહુઆણુ! એજ બાણવડે કહ્યુંનું માથું અર્જુનને ઉડાવ્યું છે; એજ બાણવડે શંકરે ત્રિપુરાસુર રાક્ષસને માર્યો છે, અને એજ બાણવડે સૂર્ય નારાયણના રથમાંના ભમરાના નિશાનને બંધમણી બીધી નાખ્યું છે;

હે ચહુઆણુ રાણુ-રાજા, સાંભરે (અ
જામેર પાસે મીઠાના તળાવવાળો મુલક જોની
રાજગાદી અજામેર હતી) ના ધણી! તારે
હાથ આજ તે ખાણુ આવી ચઢ્યું છે. ચંદ
ખરી સ્તુતિ કરીને કહે છે, મોટે તું ચુકવો નહીં;
મોટા તવાપર આપાદ મારજો.

મોટો તવો કહી તેને ચંદ એવી સમસ્યા
કરી કે મોટો તવો તે “શહાપુદ્દિન ગોરી.”

પૃથિરાજે તવાઓને મુકી દઇ ખાણુ શ
હાપુદ્દિનના અવાજ તરફ ફેંક્યું, કે ત
સ્કાળ કપાળમાં વાગી સિંહાસનપરથી નીચે
પડ્યો, અને બધે હાહાકાર થઇ રહ્યો. પૃથિરાજ
અને ચંદ બંને પોતાનું ભવિષ્ય જાણતા હ
તા, પણ હુમ્મનોને હાથે ન મરતાં અગાઉથી
સ તલસ કરી રાખી હતી તે મુજબ બંને જ
શુદ્ધ એક બીજાને ભેટી તરવારવડે પોતા
નાં મસ્તકો ઉડાવી નાખ્યાં.

મુસલમાનોએ ખાદશાહ, પૃથિરાજ અ
ને ચહુઆણુ એ ત્રણેને એકજગ જગ્યાએ સા
થેજ દાટ્યા. એ રીતે આ ઐતિહાસિક ખનાવનો
અંત આવ્યો.

(આ ખનાવનું ચિત્ર જયપૂર રાજ્યમાં છે.)

આજ ખનાવના સંબંધમાં વિરભદ્ર નામ
નો સદાશિવનો ગણ જો લઘાઇ પહેલાં વાજીતો
ના જોરના અવાજથી જાગી ઉઠ્યો હતો, તે
ણે કોયે ભરાઇ ચંદ આગળ કેટલાંક ભવિ
ષ્યો કહેલાં કહેવાય છે. તે વિષે ચંદ વીરભ
દ્રના વચન કાવ્યમાં લખતાં કહે છે :-(જે
વીરને જગાડશે તેનું રાજ્ય જશે એવી વાત
હતી.)

રંગ રાગ ખાગન ચટ્ટયં, ઇલાદી.

* * * * *

પૂછત ચંદસુ ખતિયં,

કહો હોનહાર સકટિયં.

ચહ હોનહાર સ હોય હે,

દિલ્લી ન ધિરતા સોય હે.

પુન મ્હેચ્છ દલખલ જોર હે,

અર શહર દિલ્લીય તોર હે.

પૃથિરાજ ભુધ ન જીત હે,

રણ સમય રાવલ ખીત હે.

આમંડરાય ગુર રામલી,

કટ પરહિ ભારય કામલી,

પૃથિરાજ બંધહિ પાવલી,

ખટ માસ વિપત વિહાવલી.

નૃપ શાહ ચંદ રૂ તીનયં,

રહે એક ઠોર સુ લીનયં.

ગોરી સુ દિલ્લી આનયં,

પુની ખરત હિંદુસ્તાનયં.

તિહિ દુગ દેવલ ભાજયં,

અતિ આનરથ સ સાજયં.

વરતે સ વરસાં દોયસે,

તા પીછ ચકતા આવસે.

હિંદવાન દંડ ભરાવલી,

નૃપ ઘર ઘરહિ ધિય વ્યાવલી.

દખનાદસું દળ આવલી,

તિહિ તખત દિલ્લી ન પાવલી.

તા પીછ ટોપી આવલી,

બહુ ઇલમ કલમ ચલાવલી.

નારીસું રાજ વર્ગસી,

હિંદુ તરક સખ ભર્ગસી.

ઇહ તખત દિલ્લીય આવલી,

નૃપ ઘર ઘરહી સુખ પાવલી.

વહ ધમરાજ જમાવલી,

પ્રતિપાળ ન્યાય કહાવલી.-૨૧૨.

* * * * *

અર્થ-રંગરાગના મોટા ઘોર

વાળે થયા જે સાંભળી વીરભદ્ર જાગી ઉઠ્યો.
અને એક શિલા ઉથલી પડી; જે એંસી ગજ
લાંબી, પચાસ ગજ પહોળી, અને દસ ગજ
ઘડી હતી. એ ગુફા ખુલી તેમાંથી એક
વીર નીકળ્યો: તેણે રૂદ્રાક્ષની માળાઓ પહે
રેલી, હાથમાં ખડગ અને ખપર પકડેલાં,
અને મોઢે શંભુ શંભુ ઉચ્ચાર કરતા હતા.
પૃથિરાજે તેને પ્રણામ કર્યો, પણ તે કંઈ બો
લ્યો નહીં. સમરસિંહને પણ પડ્યો.

કવિ ચંદ તેને પૂછવા લાગ્યો કે હવે શું થ
નાર છે, તે કહ્યો. ગણ કહે છે, હોણહાર થા
ય છે અને દિલ્લી સ્થિર રહેશે નહીં. મુસલ
માનનું જોર પાછું થશે તે દિલ્લી તોડશે. પૃ
થિરાજ યુધ્ધમાં જીતશે નહીં, અને ચિતોડનો
ખહાદુર રાવળ સમરસિંહ માર્યો જશે. ચામું
ડરાય અને રામગુરુ ભારત યુધ્ધમાં કપાઈ
જશે. પૃથિરાજ કેદ થશે અને છ મહિના કેદ
ભોગવશે. શહાપુદ્દિન, પૃથિરાજ, અને ચંદ
એકજગ જગ્યાએ મરી સાથેજ ભૂમી ધરણુ થ
શે. વધુ ગોરી-મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં કે
લાશે; કિલાઓ અને દેવળો ભાંગી નાખી
મોટો અનર્થ કરશે.

અવી રીતે બસો વર્ષ વીસા પછી ચક્ર તા (મોગલ) આવશે. તેઓ હિંદુઓને દંડ શે, અને ઘેર ઘેરથી રાજાઓની પુત્રીઓને પ રણશે. તે પછી દક્ષિણથી દળ આવશે, પણ તેને દિલ્લીનું તખ્ત મળશે નહીં. તે પછી ટોપી-ટોપીવાળા આવશે, તેઓ કળા અને કલમ ખૂબ ચલાવશે. નારી એટલે રાણીનું રાજ્ય થશે અને હિંદુ તરફ બધા તેને ભ જશે-નમશે. તે પણ દિલ્લીના તખ્ત પર આ વશે અને રાજાઓ ઘેરઘેર સુખી થશે. તેઓ ધર્મરાજ જમાવશે, અને ન્યાયના પ્રતિપાળ કહેવાશે. વિગેરે આગળ ઘણાં ભવિષ્યો એ સાતસે વર્ષ પહેલાંના કહેવાતા કાવ્યમાં બ તાવ્યાં છે.

(મોગલો રજપૂત રાજાઓની કન્યાને મરણ્યા હતા. દક્ષિણનું દળ-શિવાજી અને મરાઠાઓનું. મરાઠાઓ ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં પાણીપતના યુદ્ધમાં હાર્યા હતા. ટોપી એટલે ફિરંગી, વડદા, અંગ્રેજ વિગેરે.)

વીરભદ્રને મોટી ભવિષ્ય સાંભળી ચ આણુ કીકર કરવા લાગ્યો, સારે વીરભદ્રે કહ્યું હતું કે-ધરતી કોઇને ઘેર રહી નથી, માટે શોયન કરો.

એ સંબંધનાં કાવ્યો ફરી આપવામાં આવશે.

૪૧. કુંજ.

એક ફકીરે અકબરશાહની આગળ કહ્યું કે હજાર દાન પુન્ય, નમાઝ અને ધર્મ કાંઈ કરો તે, કોઈનું દિલ, મન, વચન અને કાયાથી ન દુઃખાવતું (હિંસા ન કરવી) તેના સરખું હિંસુ પુન્ય નથી. કંઈ પાદશાહ એ પ્રમાણે વર્તે નથી અને ચાલ્યા ગયા.

એત.

આથે થે ઇસ બાગમે,
ખાલી દામનકો લે ગયે;
ખાક સરપર, દાઘ દિલપર,
સીના બિરીયાં લે ગયે.-૨૧૩.

અર્થ-હુનીઆરૂપી આ બગીચામાં ઘણાં માણસો આવ્યાં, અને ખાલી દામન-ખાળો-પડ્યો, (ખાલી હાથે-પુન્યની કમાઈ કર્યા

વગર) કંઈને પાછા ગયા. (બાગમાંથી કંઈ મેવા છેડમાં ખાંધ્યા નહીં.)

જે કંઈ લઈ ગયા તો સંસારની લુપ્ત માથાપર, અને દિલપર ડામ (એટલે મતલબ નહીં સરવાથી) બીરીયાં-લુંજેલી-બળેલી સીનાં-છાતી સાથે પાછા ગયા.

આગળ ચાલતાં ફકીર બોલ્યો:-હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ કાઢી નાખી સમાન દ્રષ્ટિ થી વેતો. આ સાંભળી પાદશાહના દિલપર મોટી અસર પડા થઈ, અને દરબારીઓને કહ્યું કે મને એવો રસ્તો બતાવો કે પ્રબળા દિલમાં મારા પ્રત્યેનો અપૂર્વ પ્યાર નિવાસ કરે.

આ સાંભળી પ્રથમ ખીરખલ બોલ્યો:-

મહારાજ, ફકીરનું કહેવું ખરાબર છે. હિંદુ યા મુસલમાન, કીરી યા કુંજર-હાથી સર્વ ખુદાના બંદા છે, માટે સમાન દ્રષ્ટિ રાખવી જોઈએ. જે પાદશાહ રેયત રેયતમાં ભેદ રાખે છે, તે કન્ન થાય છે. અન્યાય આપવો અને પક્ષ કરવો એ ખુદી કે ઇમાની છે.

તેમકે:-

શેર.

ન કરના પક્ષ કિસીકા,
ન હોના બેઇમાન;
રનકે દિલમે ખાદે ખાદા,
ખુશ કરના હર ઇન્સાન.-૨૧૪.

અર્થ-કોઈનો પક્ષ-તરફદારી કરવી ન હી. તેમજ પોતાના ધર્મથી બેઇમાન થવું નહીં.

દિલમાં હુમેશાં પરમેશ્વરનો હર રાત્રી ને હરેક માણસને (જાતબાત વગર) યાદ કરવો.

આ પછી મોક્ષા ફેઝી બોલ્યો:-

શેર.

મત કર કિસીપેં ઝખરદસ્તી,
કિસીકા દિલ દુઃખાના નહીં;
અદાહને તૂંજકો શાહ કિયા,
ફિર બેઇન્સાફ હો જાના નહીં.-૨૧૫.

અર્થ-હો પાદશાહ ! કોઈપર જાપરદ સ્તી-જીવન ગુજારવો નહીં, તેમજ કોઈનું દિલ દુઃખાવવું નહીં.

પરમેશ્વરે તને શાહ બનાવ્યો છે, તો કદીપણ અન્યાયી (ખોટો ઇન્સાફ કરનારા) થવું જ નહીં.

તે પછી ખાનાખાન બોલ્યો:-

૫૬.

રખો મોહબ્બત રૈયતસેં જો.
તુમ ટોળો ગરીબોંઃ
કાકલવો જગર તુમ છોડો,
ત અસલકો દેખો.
ઉસી દમ હોગી મોહબ્બત,
કરો જામ અદલ તુમ.

-૨૧૬.

અર્થ-જો તમે રૈયતનો ખાર મેળવવા ચહાતો હો તો પહેલાં ગરીબોને ટોળો-શેષી કાઢો. તેઓના કાકલવો-કકળાટ કરવું દુઃખી જગર-દિલને તમે છોડાવો-દુઃખ દુર કરો. અસલ વાત-સુદાની વાત આ છે. બ્યારે તમે ચોખ્ખો ન્યાય આપવા લાગશો કે તુરતજ આખી દુનીયાનો ખાર તમે જતી લેશો.

તે પછી અબોલફઝ બોલ્યો:-

મ ખાશ દર પયે આઝાર હરચે ખાહી કોન,
કે દર શરીઅતે મા, ગૈર અઝી ગોનાહી નીસ્ત;
દેલ બેદસ્ત આવર કે હજજે અકબર અસ્ત,
અઝ હઝારાં કઅબે યક દેલ ખોશ્તર અસ્ત.

-૨૧૭.

અર્થ-(મ ખાશ=કોશીશ નહીં કર; દર પયે=પાછળ લાગવું; આઝાર=ઇજા; હરચે=જે જો; ખાહીકોન=ચાહે તે તું કર.) એટલે-દુનીયામાં તું ચાહે તે કર પણ કોઈને દુઃખ દેવાની કોશીશ કરતો નહીં.

(દર શરીઅતે=શરીયતની અંદર-ખુદા નો હુકમ તે શરીયત; મા=અમારી; ગૈર અઝી=એના સિવાય-એથી મોટો બીજો કોઈ; ગુનાહી નેસ્ત=ગુનેહા નથી.)

અમારી શરીયત (ઇશ્કરી આજ્ઞા) માં જ કરતાં બીજો કોઈ મોટો ગુનેહા નથી.

(બેદસ્ત=હાથમાં; આવર=લાવ; હજજે અકબર=મોટામાં મોટી હજનો દિવસ-મક્કા માં હજ પઢવા જાય છે, તે દિવસ તા. ૯ ઝીલહજજ મહિનાનો હોય છે, પણ તેજ તારી ખે શુક્રવાર તો ધણે વરસે આવી જાય છે. ઝીલહજજ મહિનાની તા. ૯ મી ને શુક્રવારે જ હજ થાય તેને હજજે અકબર કરીને કહે છે; અસ્ત=છે.)

સામાનું દિલ હાથમાં લેવું-દિલ રાજ કરવું-પારકું મન જતી લેવું વિગેરે તેનું પુન્ય હજજ-અકબર બરાબર છે.

(કઅબે=મક્કા; ખોશ્તર=વધારે ખુશ કરવું તે; અસ્ત=છે) એક પણ માણસના દિલ ને વધારે ખુશી કરવું તે હજજે મક્કાશરીફની હજજ કરવા કરતાં પણ વધારે કિંમતનું છે.

અર્થાત કોઈના દિલને દુઃખી ન કરવું (હિંસા કરવી નહીં) પણ તેના દિલને હર પ્રકારે રાજ રાખવા જેવું કોઈ પુન્ય નથી.

તે પછી અબુલફઝ બોલ્યો:-

ખોદા રહમ કરતા નહીં ઉસ શાહ પર
ન હો રહમો એન્સાફ જસ્કે જગર પર
બીઅદલીસે આફત પડે, કિસ બશર પર
પડે ગમકા સાયા, ઉસી પાદશાહ પર
કરો મહેરબાની તુમ, અહલે ઝમી પર
ખોદા મહેરબાં હોગા, અરશે બરી પર

-૨૧૮.

અર્થ-જોના જગર-દિલની ઉપર રહમ-દયા અને ન્યાય ખુદી નથી, તેવા પાદશાહની ઉપર પરમેશ્વર પણ દયા કરતો નથી.

ગરઇન્સાફી કોઈ બશર-આદમી પર આફત આવી પડે છે તો તે જ રાજ્યમાં હોતો હોય સાંના તેવા અન્યાયી પાદશાહ પ હમેશાં ગમ-દિલગીરીનો છાંયો પડે છે.

આ જમીન ઉપર એટલે-રહેવાવાળા સવં જીવોની ઉપર તમે મહેરબાની કરો, તો પરમેશ્વર અરશે બરી-સ્વર્ગના મકાનમાં તમારીપર મહેરબાન રહેશે-તમને સુખી કરશે.

દીવાન ટોડરમલ બોલ્યો:-

૫૬.

અથે શાહ અદલ સખકા કરીએ,
જીતને પ્રાની હૈ ચે ખાદકે,
સખીકે દુઃખકો હરીએ;
અદલ કમા કર નોશીરવાંકા,
ભ વ સા ગ ર સે તરીએ.-અથે૦
ધસ દુન્યામે કોઈ નહી અપના,
ધસકો ચિત્તમે ધરીએ;
પક્ષ કરો મત રાય કિસીકા,
ખોઈ ખોદાસે ડરીએ.-અથે૦

-૨૧૯.

અર્થ-અરે પાદશાહ ! બધાની સાથે
ન્યાયથી વત્તવું નેધએ; જોટલા પ્રાણીઓ
છે તે સઘળાં પરમેશ્વરનાં પેદા કીધલાં છે,
માટે તે બધાનાં દુઃખ હરવાં-મટાડવાં નેધ
એ. નોશીરવાન પાદશાહ (ધરાન)ના જવા અ
દલ ધનસાશી થવું નેધએ, કે જથી આ
સંસારસમુદ્ર તરીને મોક્ષ જવાય.

આ દુનિઆનાં આપણું કોઈ નથી,
આ વાત ચિત્તમાં યાદ રાખવી નેધએ. રાજા !
કોઈનો જરાપણ પક્ષપાત કરવો નહી (હિંદુ
હોય કે મુસલમાન) પરમેશ્વર નારાજ થશે
એવો ડર દિલમાં હમેશાં રાખવો નેધએ.

આ સાંભળી અકબરશાહ બહુ ખુશી
થયા અને એવી નીતિ ધારણ કરવાનો નિ
શ્ચ કર્યો; ફરી પુછ્યું કે કોઈને આ સંખ
ધમાં કહેવું હોય તે મારો ડર ખાધા વગર
સુખથી કહો.

એ સાંભળી રાજા કોકલતાશ બોલ્યા:-

૫૬.

જો તુમ અદલસે કરો પાદશાહી,
પ્રજા ભી રહેગી સીરકો સુકાઈ;
મક્ષ કરો ન કિસીકા રાઈ,
કાયમ રહેગી સદા પાદશાહી;
હૃદ ધર્મકો સાગોગે તુમ,
રહોગે અમનસે સદાઈ.-૨૨૦.

અર્થ-જો આપ ન્યાયથી પાદશાહી-
રાજ કરશો તો આખી પ્રજા આપને નમીને
ચાલશે. (ન્યાયથી સૃષ્ટિને જીતાય છે, તહીં
રાથી.)

રાજા કોઈનો પક્ષપાત કરવો નહીં, તો
જ આપની પાદશાહી કાયમ રહેશે.

હૃદ ધર્મ-હૃદ કરવાનો સ્વભાવ જો આપ
છોડશો તો હમેશાં અમન-આનંદમાં રહેશો.
પાદશાહે સર્વેને શાખાશી આપી, ખો
લ્યા:-અદલાહો રખએતઆલમીન. (ખાદા કુલ
આલમનો પ્રભુ છે.)

૪૨. કુંજ.

આરે પાંડવ-કૌરવનું યુદ્ધ થયું તે પ
હેલાં એવો જન્પાત પેદા થશે એમ લાગ્યું
હતું. તે વખતે વેદ વ્યાસજીવિધમાન હતા;
અને આરે તેઓએ જોયું કે દુર્યોધન કૌરવ
બંધી અનીતિનું મૂળ છે, માટે તેને સમજાવવા
માટે વેદ વ્યાસજીવૃતરાષ્ટ્રને નીચેના સંજ્ઞામાં
કહે છે:-

કવિત.

દિનચારી ફૂકે નિસા,
નિસાચારી ફૂકે દયોસ,
વનચારી નગ્ર, નગ્ર-
ચારી વન ધાવે હૈ;
અંધ બીચ કુલે કુંજ,
કુંજમે લગે હૈ કરી,
કાલ દેશ વસકો,
વિરોધસે લખાવે હૈ;
ખિન પાન તૂટે ધન,
જલે ના અહુતી હોમ,
ગ્રીધનકે સુંડ કરે-
એતરપે જાવે હૈ;
હોત જન્પાત કરે-
છત્રનકો અદન કાજ,
કુલકો કદન પૂત,
ક્યાં ન સમજાવે હૈ.-૨૨૧.

અર્થ-કૌરવનો દહાડો પલટયો છે, તે
થી કેટલાંએક ખોટાં ચિન્હ નજરે આવે છે.
હમણાં પણ કવખતનો વરસાદ, વંદોળીઓ,
વીંછીનો ઉપદ્રવ વિગેરે ચિન્હો નેધ કોઈ
મોટી લઢાઈ જાગશે, એવું કેટલાંએક આગા
હી કરે છે.

દિનચારી-દહાડાની વખતે ચરનારાં જા
નવરો રાત્રિને વિષે રૂદન કરે છે, રાત્રિએ
ચરનારાં-ખોલનારાં જાનવરો દિવસે પોકાર
ફરી રહ્યાં છે. વનચરો-જંગલમાં ચરનારાં

આ શહેર તરફ દોડી રહ્યાં છે, અને નગર
માં રહેનારાંઓ વન તરફ દોડે છે.

આંખાઓ વગર મોસમે ફૂલીને કુંજ
માં ફરીઓ લાગવા માંડી છે; કાળ, દેશ અને
વસ્ત્રનાં સર્વે નિશાનો ઉલટાંજ નજરે આવે છે.

પાન-પવન વગર ધ્વજાઓ ફાટી જ
વા માંડી છે, યજ્ઞમાં હોમેલી આહુતિ ખરા
ખર બળતી નથી અને ગીધ પક્ષીનાં ટોળાં
કુરુક્ષેત્ર (પાણીપત)ના મેદાન તરફ ઉડીને
જવા માંડ્યાં છે.

એવો કોઈ ઉત્પાત થશે કે કૌરવના
છત્રનો કાળ-ઉલટો સમય આવ્યો છે, અને
તેથી તેમનું રાજ્ય જશે. માટે હે, ધૃતરાષ્ટ્ર!
કુલનો કદન-કુહાડો-કપૂત જે દુર્યોધન તેને
કેમ સમજાવતો નથી કે જ્યાં તે અનર્થ
છે તે? હે?

અમરચંદ પી૦ પરમારે અનુવાદ કરી
રચેલા વેરાચ્ચના (૧૬) છપ્પય.

(સન ૧૮૮૦ ને પ્રયાસ.)

૧. છપ્પય-(અમર કાવ્ય).

ભવ સમુદ્રકે ખીચ, દુષ્ટો કોન ઉગારત?
સુગંધ દૂધા જહાજ, દુશ ચરણોમેં ધાવત:
બંધન બડો સો કહા? વિષય પ્રીતીકો જનો,
મુક્ત ભયો સો કોન? વિષય સાગીકો માનો:

ત્યાં ઘોર નર્ક સુર પાસ હૈ,
સ્વદેહ, તૃષ્ણા સાગમેં,
સંસાર જીવો વહુ પુરંપ હૈ,
આત્મ બોધ કે રાગમેં.-૨૨૨.

અર્થ-સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતો હોય
તેને કોણ ઉગારશે?

સદ્ગુરૂની કૃપારૂપી વહાણ, અને પ્રભુ
ના ચરણમાં દોડવું.

દુનિઆમાં મોટું બંધન કયું?

વિષયમાં આસક્ત થવું તે.

દુનિઆમાં મુક્તિ કોણ મેળવી?

જેણે ઈદ્રિઆના વિષયો છોડ્યા તે.

ઘોર નર્ક કયું?

પોતાનું જ શરીર.

સ્વર્ગનો વાસ કયો?

તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરવો તે.

સંસારમાં કોણ જીવું?

આત્મબોધનો સાગી-પ્રેમી પુરંપ.

૨. છપ્પય-(અમર કાવ્ય).

હેતુ મોક્ષકો કહા? બોધ અંતરમાં પ્રસરે,
નર્કદાર હૈ કોન? મોહ નારીકે ફસરે;
કોન સ્વર્ગ દાતાર? અહિંસા જે જન-રાગી,
સુખસે સોવે કોન? સમાધિ ધ્યાનસુ લાગી;

જગ જગૃત ભયો સો કોન હૈ?

સત્ય અસત્ય બિચારનો,

શત્રુ હૈ નિજ ઈદ્રીય અર,

જીતીય મિત્રહિ ધારનો.-૨૨૩-

અર્થ-મોક્ષ મળવામાં હેતુ-કારણરૂપે
શું હોય છે?

બારે અંતરંગ બોધ પ્રસરે તારે.

નર્કનો દરવાજો કયો?

ત્રીના મોહમાં ફસાવું-આસક્ત થઈ
તત્ત્વીન થવું તે.

સ્વર્ગને આપનારો કોણ?

અહિંસા વિષે જેને રાગ હોય તે રાગ.

સુખથી સુનારો કોણ?

સમાધિ અને ધ્યાન વિષે જેને સારો
પ્રેમ હોય તે.

દુનિઆમાં જગૃત કોણ છે?

સત્યાસત્યના વિચારવાળો.

આપણો શત્રુ કોણ?

પોતાની જ ઈદ્રિઆ.

આપણો મિત્ર કોણ?

જે તેજ ઈદ્રિઆ જીતાઈ તો તે.

૩. છપ્પય-(અમર કાવ્ય).

દરિદ્રી નર હૈ કોન? બહુ તૃષ્ણા હૈ જિનકો,
શ્રીમંત ભયો સો કોન? ધરે સંતોષ સુમનકો;
જીતે મયો સો કોન? પુરંપ ઉદમ નહિ પકરે,
અમૃત જૈસી કોન? નિરાશા સુખમે વિચરે;

મન પાશબંધ અભિમાન હૈ,

કેહ તુલ્ય મોહનિ ત્રિયા,

મુમિ કમાતુર અતિ અંધ હૈ,

મૃત્યુ અપજશકી ક્રીયા.-૨૨૪.

અર્થ-સદ્ધિમાં દરિદ્રી કયો પુરંપ?

જેને બહુ તૃષ્ણા હોય તે.

શ્રીમંત-ધનવાળો કયો પુરંપ?

જે પોતાના દિલમાં સંતોષ પકડે તે.

હવે છે, તે છતાં મુખ્યા સમાન કોણ છે ?
જે પુરુષ ઉદ્યમ નથી પકડતો તે.

અમૃત સમાન કંઈ વસ્તુ છે ?

નિરાશા (આશા ભંગ) થયાં છતાં,
સુખમાં વિચરવું તે.

મોટો પાશબંધ (કાંસો) કયો ?

મનમાં અભિમાન લાવવું તે.

કેં સમાન કંઈ વસ્તુ ?

શ્રીની મોહિની.

ખરો આંધળો કોણ ?

કામાતુર પુરુષ.

મૃત્યુ કયું ?

અપજ્ઞાનું કાર્ય કરવું તે.

૪. છપ્પથ-(અમર કાવ્ય).

ગુરુ શ્રેષ્ઠ સૌ કોન ? હિત ઉપદેશ જી કરણી,
ઉત્તમ શિષ્ય હે વેહ, સ્વગુરુ સેવા જો ધરણી;
ખડો રોગ હે કોન ? મહા સંસારહિ જાનું,
આપથી ઉસકી કહા ? સારયુત બિચાર માનું :

આબુષણ ખડો સુશીલ ત્યો,
સ્વમન શુદ્ધ હે તીર્થ ખડો,
જન તજન યોગ્ય થે દોનું હે,
ત્યો કાંતા ત્યો કનક જડ.-૨૨૫.

અર્થ-સૌથી મોટો ગુરુ કયો ?

જે હિત-ભલાનો ઉપદેશ કરે તે.

ઉત્તમ શિષ્ય કોણ ?

પોતાના ગુરુની સેવા કરે તે.

મોટો રોગ કયો ?

સંસારરૂપી મહા સમુદ્રમાં ભટકવું તે.

તે રોગનું આપધ થું ?

સારરૂપ વિચારદૃષ્ટિ.

માનું આબુષણ-ધરણું કયું ?

સુશીલ-શીયળ-પવિત્રતા.

માનું તીર્થ કયું ?

પોતાનું મન શુદ્ધ રાખવું તે.

છેડવા લાયક થું ?

જેમ કાંતા-સી તેમજ કનક-સોનું-ધન.

૫. છપ્પથ-(અમર કાવ્ય).

સુનન યોગ્ય હે કહા ? ધર્મ ગુરુ વચન સુધારા,
હેતુ બ્રહ્મગત કહા ? સંગસત્ દયા બિચારા;
હેતુ ઔર સંતોષ, ચાર ચહ કારન શિવપદ,
સંત જી સાગે મોહ, ધરત પેરાગ્ય તત્ત્વ સદ્;

જિમ ચિંતા હનત સુપ્રાનકો,
અવિવેકી મૂરખ ખરો,
નિઃપાપ કામ નિર્વાહ લિયે,
યોગ્ય કામ ભક્તિ કરો.-૨૨૬.

અર્થ-સાંભળવા લાયક થું ?

ધર્મગુરુના વચનની સારી ધારા.

બ્રહ્મગતિ (મોક્ષ) મેળવવાનાં કયાં કયાં કારણો ?
સત્સંગ, દયા, વિચાર અને સંતોષ
એ ચાર.

સંતને સાગવા લાયક થું ? અને ધારણ કર
વા લાયક થું ?

મોહ-પ્રેમને સાગે, અને સદ્ પેરાગ્ય
તત્ત્વને ધારે.

પ્રાણનો નાશ કરનાર થું ?
ચિંતા.

મોટો મૂર્ખ કોણ ?

અવિવેકી-વિનય વગરનો પુરુષ.

નિર્વાહ અર્થે થું કરવું ?

પાપ રહિત કામ.

યોગ્ય-લાયક કામ થું ?

ભક્તિ કરવી તે.

૬. છપ્પથ-(અમર કાવ્ય).

બિઘા બડી સૌ કોન, બ્રહ્મગતિ દેવનહારી,
બોધ બડો સૌ કહા ? હેતુ મુક્તિ સંસારી;
શ્રેષ્ઠ લાભ હે કહા ? જ્ઞાન આત્મા પાનેમે;
જગ જીત્યો સૌ કોન ? મન જીત્યો જાનેમે;

ત્યો કામજીત ગૂરો બડો,
બુદ્ધિવાન સમજો ઉસે,
જો રાખ દેય રૂપો નહી,
સી કટાક્ષ મોહનિ વિષે.-૨૨૭.

અર્થ-મોટી વિદ્યા તે કઈ ?
જે મોક્ષ આપનારી હોય તે.

મોટો બોધ કયો ?
જેમાં સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો હેતુ
હોય તે.

સર્વોત્કૃષ્ટ લાભ કયાં રહેલો છે ?
આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં.

દુનિયા કોણે જતી ?
જેણે મનને બીજે સ્થળે ન જવા દેતાં
જતી લીધું તે.

મોટો શૂરવીર કોણ ?
જેણે કામને જીત્યો તે.

બુદ્ધિવાન કોણ ?
શ્રીના કટાક્ષની મોહનિમાં નહીં કસાતાં
જેણે ધીરજ રાખી તે.

૭. છંદય- (અમર કાવ્ય).

વિષમે વિષ હે કહા ? વિષય ઈન્દ્રિયકે જાનો,
દુઃખી કૌન સંસાર ? મગ્ન વિષયોમે માનો;
ધન્ય થોગ્ય હે કૌન ? અન્યોપકારહુ પૂરો,
પૂજન થોગ્ય હે કૌન ? જ્ઞાન આતમમે શૂરો;

મત કરો પાપમે સ્નેહ કહ્યુ,
પંડિત ધર્મ કહો પહન,
સંસાર મૂળ ચિંતા કહી,
નારી બેડી હે કહન.-૨૨૮.

અર્થ-વિષયમાં વિષ (મોટું કેર)
તે કયું ?

પાંચે ઈન્દ્રિયાના વિષયોને સેવવા તે.

સંસારમાં દુઃખી કોણ ?
વિષયોના સુખમાં જે આનંદ માનતો
હોય તે.

ધન્યવાદ આપવા લાયક કયો પુરુષ ?
પારકાનો ઉપકાર માનવામાં જે રુચિ
હોય તે.

પૂજવા લાયક કોણ ?
જે આત્મજ્ઞાનમાં શૂરો હોય તે.

કઈ વસ્તુમાં કદીપણ પ્રીતિ ન કરવી ?
પાપ કર્મમાં.

પંડિતનો ધર્મ શું ?
વિદ્યાબ્યાસ.

સંસાર વધારવાનું મૂળ શું ?
ચિંતા.

કહ્યુ-સખત બેડી તે કઈ ?
નારીની બેડી.

૮. છંદય- (અમર કાવ્ય).

જ્ઞાન વિશેષ સુ કહા ? તિયનસેં નહીં ઠગાના,
સ્વચ્છ વૃત્ત સૌ કહા ? કપટખિન ગરીબ રહાના;
જ્ઞાની ન જાને કહા ? તિયન ચરિતનકી પાતેં,
તકત સદા નહીં કહા ? બુરી ઇચ્છા મન લાતેં;

ત્યો મૂર્ખ સદા હુ જો પશુ,
વિદ્યામે અજ્ઞાન હુ,
સત્સંગ ખિનાકો જ્ઞાની નર,
ભટકત હિરન સમાન હે.-૨૨૯.

અર્થ-વિશેષ જ્ઞાન કયું ?
(કુટીલા) શ્રીથી નહીં ઠગાણું તે.

સ્વચ્છ પવિત્ર વૃત્ત કયું ?
ગરીબ રહીને પણ કપટ વગર નિર્વાહ
ચલાવવો તે.

બુદ્ધીવાન પણ શું નહીં જાણે ?
શ્રી ચરિત્રની ખાખતો.

સર્વથા નહીં છોડી શકાય તે શું ?
બૂરી ઇચ્છાઓ મનમાં લાવવી તે.

પશુ-મૂર્ખ હમેશાં કોણ છે ?
જે વિદ્યાથી અજ્ઞાન હોય તે.

જ્ઞાનવાળો ભટકનારો-કાંકાં મારનારો કોણ ?
કસ્તુરીઆ મૃગ સમાન ભટકનારો સ
ત્સંગ વગરનો જ્ઞાની પુરુષ.

૪૩. કુંજ.

૯. છંદય (અમર કાવ્ય).

જ્ઞાનિ સંગ નહીં કહા ? મૂર્ખ પાપી ખળ જુકિત,
જ્ઞાનેચ્છક કયા ચહે ? સંગ નિર્મળતા ભકિત;
નીચ હોન કહા મૂલ ? જાચના સૃષ્ટિ સર્વદ,
ખડો હોનકો મૂળ, જાચના પરમદશ પદ;

પુનરપિ જાણકો જનમ નહિ,
સય વોહિ જનમ્યો સહી,
ત્યો સય મયો સૌ વહ પુરુષ,
જિન પુનરપિ મૃત્યુ નહી.-૨૩૦.

અર્થ-જ્ઞાનીના સંગમાં શું ન હોય ?
મૂર્ખ અને પાપીઆની હુચ્ચાઈ
ની યુક્તિ.

જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો શું ચ્હાય ?
સત્સંગ અને મમતારહિત ભક્તિ.

નીચ શાથી થવાય ?
આખી દુનિઆમાં ભીખ માગવી તે.

મોટા શાથી થવાય ?
પરમેશ્વરનું પદ જાણવું તે.

ખરેખર જનમ્મો તે કોણ ?
જેને ફરી ફરીને જન્મવું નથી તે.
(મોક્ષે જનાર).

ખરેખર કોણ મરણ પામ્યો ?
જેને પાછું મરવું નથી તે. (મોક્ષે
જનાર).

૧૦. છપ્પથ (અમર કાવ્ય).

મૂકહિ કોન કહાય ? ઘટિત જો પાત ન ખોલે,
ખહેરો કોન પુરૂષ ? ગુરૂ વાણી નહિ તોલે;
કહાકો નહિ વિશ્વાસ ? નારકી જાત જી હોઈ,
ખડા તત્વ હે કહા ? જ્ઞાન પરમેશ હે સોહિ;

ત્યો ઉત્તમ સોહિ સદાયરન,
હરિ ભજનમે શોક નહી,
પુનિ કામ કોધ તુબ્બા અસત,
લોભ પંચ શત્રુ સહી.-૨૩૧.

અર્થ-મુંગા કોને કહેવો ?
જે વ્યાજખી વાત કહે નહીં તે.

કયો પુરૂષ ખહેરો સમજવો ?
ગુરૂનું વચન નહીં ધારે તે.

કોનો વિશ્વાસ ન કરવો ?
શ્રી જાતિનો (સામાન્ય પ્રકારે).

મોટું તત્વ કયું ?
ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું તે.

ઉત્તમ કઈ વસ્તુ ?
સદાયરણ.

કઈ વસ્તુમાં શોક નહીં થાય ?
હરિ-પ્રભુના ભજનમાં.

પાંચ શત્રુ કયા ?
કામ, ક્રોધ, તુબ્બા, જૂહુ અને લોભ.

૧૧. છપ્પથ (અમર કાવ્ય).

બ્રહ્મ ખાડ હે કહા ? વિષય લૌકિક સખ માનો,
દુઃખ મૂલ સો કહા ? વિશ્વકી મમતા જાનો;
મુખ શોભા હે કહા ? જાપ પરમેશ્વર વાણી,
સસ ખડા હે કહા ? સુહિત સખહી ભૂતાનિ;

શ્રી વિષય તાગમે મુખ હે,
દેન ચોગ્ય જી અભય દાન,
પુનિ મોક્ષ નહીં ખિન મન મરન,
લોભ મુલ હે નર્ક જાન.-૨૩૨.

અર્થ-બ્રહ્મ ખાડ જેવો ઉંઝો ખાડો કયો ?
દુનિઆના નાના પ્રકારના વિષયો.

દુઃખનું મૂળ તે શું ?
દુનિઆના પદાર્થો ઉપર મારાપણાનો
ભાવ.

મોઢાંની શોભા શું ?
પ્રભુનું ભજન કરવું તે.

મોટું સત્ય કયું ?
સકળ જીવોનું ભણું ઇચ્છવું તે.

શું તજવામાં સુખ સમાયલું છે ?
શ્રી સંબંધી વિષયો.

આપવા લાયક ખરું દાન કયું ?
અભય દાન (કોઈને મન, વચન, કાયા
થી ન મારવું યા દુઃખ ન લગાડવું તે).

કઈ વસ્તુ મર્યા વગર મોક્ષ પ્રાપ્ત નહીં થાય ?
મનના મર્યા વગર.

નર્કનું મૂળ શું ?
લોભ.

૧૨. છપ્પથ (અમર કાવ્ય).

ત્રાસ નાસ હે કયે ? યુક્તિ સિદ્ધાંત જી હોઈ,
પરમ શલ્ય સો કહા ? મૂર્ખતા અપની સોહી;
સાર્યેક સેવા કોન ? વૃદ્ધ ગુરૂવરકા સેવન,
કોન સંતકો ચોર ? અયશ ફેલે દનહિ દન;

મન વચન અરૂ કાયા સહિત,
ઈશ સમર મરણાંત લગ,
હે અંત મતિસિ સો મતિ સદા,
ચોર મંત્ર નહિ ચાહિ જગ.-૨૩૩.

અર્થ-ત્રાસનો નાશ કયારે થાય ?
સિદ્ધાંત યુક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે.

મોટું શબ્દ (પર) તે શું?
પાતાની જ મૂખતા હોય તે.

કોની સેવા સાર્યક કહેવાય?
વૃદ્ધ ગુરુવરની સેવા.

સંત પુરુષનો ચોર કોણ?
દહાદહાડે અપકીર્તી ફેલાય તે.

મર્ણાંત સુધી શું કરવું?
મન, વચન અને કાયાથી ઇશ્વરનું
સ્મરણ કરવું, કારણકે અંતે મતિ હોય તે
વીજ સદા મતિ થાય છે; એ શિવાય આ
સુદ્ધિમાં બીજો કોઈ મંત્ર યા બેદ નથી.

૧૩. છરપથ. (અમર કાવ્ય).

સભા દીપ હે કૌન? અલ્પ વિદ્યા જો જાને,
શાંત સુખ કૌન દેત? સુવિદ્યા પઠન પઠાને;
વૃદ્ધિ દાન હે કહા? અલ્પ વિદ્યાકા દેના,
સંતનકો ડર કહા? મોહ નિંદાકા જેના;

ત્યાં બન્ધુ સમજના તાલિકો,
સહાય હો વિપત્તિ સમય,
પુનિ માતપિતા વે જગ વિષે,
જો જન પરિપાલન કરય.—૨૩૪.

અર્થ—સભામાં દીપક સમાન કોણ કહેવાય?
જે અલ્પવિદ્યા જાણે તે.

શાંત સુખ શું આપે છે?
સુવિદ્યા ભણવી અને ભણાવવી તે.

કેવા પ્રકારનું દાન દેવાથી પણ તેમાં વધારો થાય?
આત્મ વિદ્યા ભણાવવી તે.

સંતોને પણ કોનો ડર હોય?
સંસાર વિષે મોહ અને નિંદા રૂપી
ધરેણું.

ભાઈ કોને કહેવો?
જે આદ્ય વખતે મદદ કરે તે.

જગતમાં માતપિતા કોણ?
જે માણસ આપણુ પરિપાલન કરે તે.

૧૪. છરપથ. (અમર કાવ્ય).

બુદ્ધિ બોધ કહા દૂર? રૂપ જો સચ્ચિત આનંદ,
કહા જાનત જગ જાન, આત્મ બ્રહ્માંડહિ માનદ;
દુર્લભ કહા ત્રિલોક? અલ્પ વિચાર રૂ સત્સંગ,
સકળ ભાગ હો તમે, બોધ આતમ વ્યાપે અંગ;

સમયે અજીત હે કામ જગ,
કાહુ ન જીયો જાય વહ,
મિથ્યાત વિષય માને સદા,
કામ જીત ધન પુરૂષ વહ.—૨૩૫.

અર્થ—બુદ્ધિના બોધમાં પણ ન આવે
તે શું?

સચ્ચિદાનંદ પ્રભુનું સ્વરૂપ.

શું જાણવાથી આપું જગત આજખી શકાય?
આત્મ બ્રહ્માંડને સમજવું.

ત્રણ લોકમાં દુર્લભ કઈ વસ્તુ?
આત્મજ્ઞાન અને સત્સંગ.

સર્વ ક્યારે તજી શકાય?
શરીરમાં આત્મબોધ વ્યાપે તારે.

દુનિઆની સર્વે વસ્તુઓમાં નહી જીતાય
એવું શું?

કામ કોઈથી જીત્યો નથી, પણ જે
વિષયોને ખોટા માને તેજ પુરૂષ કામને જીતી
શકે છે.

૧૫. છરપથ (અમર કાવ્ય).

પશુમેં પણ હે કૌન? ધર્મકો મર્મ ન જાહિ,
અમૃત રૂપ વિષ કહા? નારી સમજે જગ માંહી;
મિત્ર રૂપ અરિ કૌન? તન પરિવારહુ જાનો,
બડા દાન સૌ કહા? પાત્ર પરમારથ માનો;

ધન જોખન અરૂં આયુષ્ય હે,
વિદ્યુત સદ્રશ ચક્ષીત સખ,
પ્રાણાંત લગે ન કર અકરમ,
કર પ્રભુ પૂજન પ્રીત અખ.—૨૩૬.

અર્થ—સૌથી મોટું પશુ કયું?
જે ધર્મનો મર્મ નહી જાણે તે.

દેખીતું અમૃત પણ જેર સમાન હોય તે શું
જગતમાં નારી એવી સમજવી.

મિત્ર જણાય પણ શત્રુ રૂપ હોય તે કોણ?
પાતાના પરિવારને સમજે.

મોટું દાન કયું?
સુપાત્ર જોધને પરમાર્થ કરવો તે.

વિજળી જેવું ચલાયમાન શું?
ધન, જીવાની અને આયુષ્ય.

પ્રાણ જાય તોપણ શું ન કરવું? અને શું
કરવું?

અકર્મ નહી કરવું, અને પ્રભુનું પૂજન
પૂર્ણ બાવે કરવું.

૧૬. છખય (અમર કાવ્ય).

કર્મ નામ સૌ કહા? પ્રીત પરમેશ્વર ધારી,
આસ્થા મત કર કહાં? વિષય ઉદયિ સંસારી;
રાત દિવસ કહા સૌય? જગત મિથ્યા સત ઇશ્વર,
કાળ ચક્ર નિત ફર, વદત વિશાંતી મુનીશ્વર;

ગાતે હેં ભવ નિધિયેં વૃથા,
માયા દ્રઢ પાપાણુ કથ,
હરિ ચરણ નાવ ગ્રહ અમર કહે,
તો પહોંચે તું મોક્ષ પથ.—૨૩૭.

અર્થ—કર્મ નામ તે શું?
પ્રભુ પ્રત્યે પ્રીતિ ધારણ કરવી તે.

શામાં આસ્થા નહીં કરવી?
સંસાર રૂપી સમુદ્રના વિષયોમાં.

રાત દહાડો શું વિચારવું?
જગત મિથ્યા છે, અને ઇશ્વર સત્ય છે.

માયાપર હમેશાં શું ફરે છે?
કાળચક્ર, એમ વિશેષ જ્ઞાનવાન મુની
શ્વરો કહે છે.

અમરચંદ્ર કહે છે કે, ભવરૂપી સમુદ્રમાં ફેંગટ શોધ કરી રહો છે, કારણકે એમ કહ્યું છે કે, માયારૂપી દ્રઢ પથર છે, તે ડુબાડે છે; પણ પ્રભુના ચરણરૂપી હોડીનું શરણ લેશે તોજ તું મોક્ષના રસ્તાને પહોંચી શકશે.

સમરથા.

વદન રયામ ગૌરં વપુ,
અમી ઝરંતી આપ;
તેના આત્મજથી મટે.
વિલેગીનો સંતાપ.—૨૩૮.

અર્થ—જેનું શરીર ગૌરં છે અને મોહું કાળું છે; વળી મોહામાંથી અમી (અમૃત) ઝરે છે, તેના પુત્રથી વિલેગીનું દુઃખ મટે તે શું?

જવાબ—કલમ.

કલમના મ્હોંમાંથી અમી—પાણી ઝરે છે, અને તેના પુત્ર એટલે અક્ષરો—કાગળપર લખાઈને પરદેશ જવાથી વિલેગીનું દુઃખ મટે છે.

સમરથા.

પવન ભખણુ અરિ પર ચઢે,
તેની સ્ત્રીના તાંત;
તે પર પથરા વાપર્યા,
એ આપે સુખ યાંત.—૨૩૯.

અર્થ—પવનનું ભક્ષણ કરનાર જે સાપ, તેનો અરિ—દુઃખન ગરડ, તે ગરડ ઉપર ચઢનારા તે વિષ્ણુ કૃષ્ણ; તેની સ્ત્રી તે લક્ષ્મી. તે લક્ષ્મીનો પિતા તે સમુદ્ર. તે સમુદ્ર ઉપર પથરા નાખીને શ્રી રામચંદ્રે પાળ્યાં પાંધી હતી તે રામચંદ્ર તમને સુખ આપે.

૪૪. કુંજ.

ભૂખણુ કવિએ શિવાજીના વખાણમાં
ખાવન કાવ્યો સંભળાવ્યા હતા તેમાંનું આ
એ છે:—

સવૈયા.

કેતેઉ દેશ જીતે દલકે બલ,
દરિદ્રન દેશકો ચાપિકે નાખ્યો;
માન ગુમાન હયો ગુજરાતકો,
સુરતકો રસ ચૂસકે ચાખ્યો;
પંજન પેલી મલેચ્છ મલે સખ,
સોઈ બચ્યો જીન દિન બ્હે ભાખ્યો;
સૌરંગ હે શિવરાજ બલિ જીન,
નૌરંગમે રંગ એક ન રાખ્યો.—૨૪૦.

અર્થ—શિવાજીએ ધણા મુલકો પોતાના લશ્કરના બળથી જીતા, વળી દક્ષિણના મુલક ને ચાંપી નાંખ્યો;

ગુજરાતનું માન અને અહંકાર ખાતે હરી લીધાં, અને સુરત (ત્રણવાર લૂટી) શહેરનો રસ ચૂસીને ચાખ્યો—સુરત બહુ રંગ દોળ્યું.

હે પંજબ સુધી મલેચ્છોની સામે થયો, અને જે પોતાના મોંઢામાંથી “ગરીબ છું” કરીને બોલ્યો તેજ માત્ર બચ્યો હતો.

હે શિવરાજ! તને સૌરંગ-ધન્ય છે, (તારામાં સૌ રંગ છે.) કે જે બળવાન વીરે નૌરંગ-નવરંગમાં એકપણ રંગ રાખ્યો નહીં.

અર્થાત ઔરંગજેબને ત્રાહી ત્રાહી પોકારાવી દીધી હતી.

(ઔરંગજેબનું નામ કાવ્યોમાં કવિ ઔરંગજેબ કરીને લખે છે.)

નીચેના કાવ્યોનો હેતુ આગળ આવશે.

શૃંગારરસ (અમર કાવ્ય.)

(સન ૧૮૮૦ નો પ્રકાશ.)

નાયકા વર્ણન-નવરત્ન કાવ્ય.

૧. કવિત્ત.

નાયકા અભૂત રૂપ, ઉપમા અનુપ ઉપ,
તેજ રૂપ કર્મ ભૂપ, નમુનો ખનાયો હે;
મુક્તાકૂળ ગાત દેખ, સાગરમેં ખાસ પેખ,
બિંધા દેહ છિદ્ર એક, મોતી લાજ ભયો હે;
વેણી દેખ નાગ શેષ, લજ્જત ભયો વિશેષ,
જમીનકો ભાર શિષ, તલે ખાસ લિયો હે;
શ્રીકલને દેખ સિર, પેટમેં ભરત નીર,
ખાધી તપ જટા ખીર, ઝોંધા મુલ રહ્યો હે.

-૨૪૧.

અર્થ-માયાથી પગ સુધી ઉપમા આપતાં, નાયકા-સ્ત્રીનું એવું અદ્ભુત સ્વરૂપ છે કે, તેને ઉપમા આપવા લાયક કોઈ વસ્તુ નથી. જાણે કર્મરૂપી રાજાએ પોતાના તેજથી એક નમુનો ખનાવ્યો હોય તેવું તે નાયકાનું સ્વરૂપ છે.

(મોતી જેવું ગાત્ર) મોતીએ તે સ્ત્રીનું સુંદર શરીર જોઈને જાણે સમુદ્રમાં વાસ કયો નહી હોય! અને કોઈ બહાર આવ્યું તો તે લજ્જાથી નાક વિધાવી છિદ્ર પડાવી ભટકતું રહે છે. (મોતી આ વિધેલાં હોય છે.)

(નાગ જેવો ચોટલો) માયાનો ચોટલો જોઈને શેષનાગ વિશેષ લાજ ગયો, તેથી જમીનનો માથાપર બોલે ઉઠાવીને પાતાળમાં વાસ કરવા લાગ્યો.

(શ્રી રૂપ જેવું માથું) શ્રીરૂપ-નાળીએ તે નાયકાનું માથું જોઈ પોતાના પેટમાં પાણી ભરી દીધું (નાસતાં થાકી જવાથી પાણી બહુ પીધું) વળી તે સ્ત્રીના માથા જેવું પોતે થવાને તપ કરીને શ્રીરૂપે જટા વધારી, (નારીયળની ઉપર ની ચોટલી-રેશા તે જટા.) એટલુંજ નહીં પણ આડ ઉપર ઉંધુ લટકીને તપશ્ચર્યા કરવા માંડી છે.

૨. કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

ભમર ભંવર દેખ, કર્મ અલિ છોર ટેક,
ધુનધુન નાદ એક, ખનખન ધાયો હે;
ચંપે દેખો રંગ કાન, છીપ ગયો પાનપાન,
જાતિ ભૂષ ભઈ હાન, અલિ તજ દિયો હે;
જલ વાસ કીચો મીન, હીરન લજ્જત નૈન,
ભટકત નૈન લેન, ખન ખન રહ્યો હે;
ભાલ કાન્ત દેખ ચંદ, હાર લિયો કીણ ખંધ,
લાંછન ગ્રહણ અંધ, ઘન છીપ ગયો હે.

-૨૪૨.

અર્થ-(ભમરા જેવી કાળી ભમર) તે સ્ત્રીના ભંવર જોઈને ભમરો પોતાનું કાર્ય અને ટેક છોડીને ધુન ધુન અવાજ કરતો જંગલે જંગલ ફરે છે.

(ચંપા જેવા કાન હોય છે) તેના કાનનો રંગ-આકાર જોઈને ચંપા પાંદડે પાંદડે છુપાઈ ગયો (ચંપાનું ફુલ દરેક પાંદડે લાગે છે.) વળી મારાં કરતાં ધું તે સ્ત્રીના કાન અધીક શોભનિક છે? એવું અભીમાન આવવાથી તે જાતિબદ્ધ થયો, એટલે પોતાની જાત એટલે બધાં ફુલ પાસે ભમરો આવે છે, સારે તે અલિ-ભમરો ચંપાના ફુલપર જઈ કદી બેસતો નથી. (જુઓ કાવ્ય ૧૨૯ મું.)

(કવિએ માછલી અથવા હરણ જેવી આંખો વખાણે છે) તે સ્ત્રીની આંખો જોઈને માછલી પાણીમાં રહેવા લાગી; હરણ પણ તે સ્ત્રીનાં કટાક્ષથી લાજ પામીને તેના જેવીજ આંખ મેળવવાને વનેવન દોડતું ફરે છે.

(ચંદ્ર જેવું ભાલ) તે સ્ત્રીના કપાળની ખુબસુરતી જોઈને ચંદ્રમા હારી ગયો, અને તેથી કીણતારૂપી ખેડીમાં પડ્યો એટલે ચંદ્રની કળા દિન દિન પૂર્ણીમા પછી ઘટતી જઈ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત પણ ચંદ્રમાએ શરમાઈને લાંછન લીધું (ચંદ્રલંછન) અને વળી ગ્રહણ સમયે તો તદનજ શ્યામ પડી ગયો, તેમજ ઘણીવાર વાદળામાં સંતાઈ જાય છે.

૩. કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

કમળને દેખ મુખ, ભગે આડ દીસ દુઃખ,
માન લિયો પંક મુખ, ખાસ જલ કિયો હે;
નાસિકાએ તિલ ફુલ, કમ આયુ લેટે ધુલ,

શુક લજા કેદ કુલ, ખાસ બૃક્ષ કિયો હે;
નારંગી નિહારી ગાલ, ગાલ ગાલ લાલ લાલ,
કંટક બંધન કાલ, ઠંડ ધુપ સહ્યો હે;
અધર પ્રવાલ પેખ, જલ ખાસ છિદ્ર દેખ,
ગુલાબ કંટક લેખ, ખાડ ખિંખ ગયો હે.

-૨૪૩.

અર્થ-(કમળ જેવું મુખ) કમળનું
કુલ તે સ્ત્રીનું મુખ જોઈ આઠ દીશામાં જા
જો દોડતું હોયની તેમ ફાટીને આઠ ભા
ગ થઈ ગયા (કમળને વિશેષ કરી આઠ પાં
ખડી હોય છે), વળી પોતાને એટલી બધી
શરમ આવી કે, પંક-કાદવમાંજ સુખ માની
પાણીમાં વાસ શીધા.

(નાકના કુલ અથવા પોપટ જેવું ના
ક) તે સ્ત્રીનું નાક એટલું પુષ્પસુરત જો
યું કે, તલતું કુલ પણ કમ આયુષ્યવાન થયું,
અને ધુળમાંજ એ કુલ રખડવા લાગ્યું (કુલ
ખરીને જમીનપર પડે છે); અને પોપટ પણ
લજાથી પાંજરામાં બિલકુલ કેદ પુરાયો અ
થવા ઝાડપર જઈ રહ્યો.

(નારંગી જેવા ગાલ) નારંગીએ તે
સ્ત્રીના ગોળગોળ અને લાલ લાલ ગાલ જોઈને
શરીરે કાંટા ધારણ કર્યા અને કાળને બંધ
(ફળવામાં) પડ્યું.

(પ્રવાળા, અથવા ગુલાબ અથવા ખિં
ખ જેવા હોઠ) પોતાનાં રંગ કરતાં વધારે
લાલ રંગના તે સ્ત્રીના અધર-આઠ જોઈને
પરવાળું પણ જાણે ફીકું પડ્યું હોય તેમ
જળમાં વાસો કીધા, અથવા બહાર આવ્યું ત્યા
રે તેણે શરીરમાં છિદ્ર પડાવ્યું. ગુલાબ પણ
પોતાનો રંગ જૂલી કાંટામાં વીંટળાઈ ગયો,
અને ખિંખ પાકું ગીલોડું-ટીંડોડું પણ વાડ
ઉપર જતું રહ્યું.

૪. કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

દાસિને દેખે દંત, પેટ ફાર લટકંત,
રસખીચ છીપાઅંત, ભોગી ખગ કિયોહે;
કંડકો અવાજ સુન, કોયલ પસ્તાઈ મન,
તડતડ ફિરે બન, શ્યામ રંગ લિયોહે;
ગદન દેખત હાર, કપોત લગો નિહાર,
શરમ અખુટ માર, નષ્ટ નામ લિયોહે;
અગર સુવાસ મુખ, નાગ લપટાયો રૂખ,
છાલબંધ સહે દુઃખ, વનવાસ કિયોહે.

-૨૪૪.

અર્થ-(દાસિના ખીજ જેવા દંત)
તે સ્ત્રીના એકસરખા ઝીણા દંત જોઈને દા
સ પેટ ફાટીને લટકવા લાગ્યું, રસની અંદર
ફળીઆ છુપાઈ ગયા. અને પક્ષી જેવા નીચને
પોતાનો ભોગી કયો. (પક્ષી દાસમ બહુ
ખાય છે.)

(કોયલ જેવો કંઠ) તે નાયકના
ગળાનો અવાજ એટલો મધુર છે કે કોય
લ પણ મનમાં પસ્તાઈ ફીકર કરવા લાગી
કે મને એવો કંઠ કેમ ન મળ્યો? તેથી તે વ
નેવન ને ઝાડેઝાડ ફરવા લાગી અને લજી
થી કાળો વેષ ધારણ કર્યો.

(હોલા જેવી ગદન) તે સ્ત્રીની ગદન
નો આકાર કપોત-હોલા પક્ષી કરતાં વિશેષ
ચઢી જવાથી હોલો જોવાજ લાગી ગયો; અને
એટલી બધી શરમ લાગી કે, કપોત-એડું
નષ્ટ-હલકું નામ ધારણ કર્યું.

(અગર ચંદન જેવી મુખની સુવાસ-
શ્વાસ) તે સ્ત્રીના મુખની પુશ્પો પોતાથી અ
ધીક જોઈને ચંદનવૃક્ષ પર નાગ લપટાયો,
અને છાલના બંધમાં પડી પુશ્પો ફેલાતા
એટકી, વળી ટાઢ લડકા વિગેરેનું દુઃખ સ
હન કરી વનમાં વાસ કર્યો.

૫. કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

છાતી જેસે પુષ્પ ગુચ્છ, શુક ગયો દેખ કુચ,
ચકવા ચકવા ઉંચ, બન ચલ ગયો હે;
કુચ કક્ષસ નિહાર, દુર જઈ ખેહો હાર,
બિલી ફલ હાર હાર, શિવ સેવા કિયો હે;
નીંબુને ખટાઈ લીની, ગંદલ પટે અવની,
શિવલિંગ કુચ પુનિ, લંગોટ જો લિયો હે;
કુચકો નીહાર ગિરી, તપશ્વે એકાંત પરી,
શીત ચોટ સહે ડરી, વૃક્ષ બોજ સહ્યો હે.

-૨૪૫.

અર્થ-(સ્તન-કુચને ઉપમા આપવા લા
યક-પુષ્પના દડા, ચક્રવાચકવી, કળશ, બિલાંનાં
ફળ, લીંબુ, દડો, શિવલિંગ, પહાડ) તે સ્ત્રીનાં
કુચ જોઈ એ બધાં એવાં શરમાયાં કે કુલને
દડો સુકાઈ ગયો (કુલ જલદી સુકાય છે.) ચક્રવા
ચકવી વનમાં ગયાં, કળશ દુર જઈ મંદિરની
શીખરે ખેહો, બિલફળ મહાદેવની સેવા પોતા
નાં પાંદડાં વડે કરવા લાગ્યું, લીંબુએ
ખટાઈ લીધી, દડો ભોંયપર લોટવા લા
ગ્યો, શિવલિંગે લંગોટ ધારણ કર્યો, પહાડ

ના આકર જેવા ઉપરથી નોકઢાર અને નીચે થી પહોળાં (પહાડ જેટલાં મોટાં સ્તન ન હીં) સ્તનનો અધીક ઘાટ જોઈ પહાડ તાપ માં એકાંતે તપવા લાગ્યો; વળી યાદ સહેવા લાગ્યો અને પથર કાઢનારા પહાડ ઉપર ચાટ મા રે તે સહન કરવા લાગ્યો, એટલું જ નહીં પણ આડોનો બાજ ઉઠાવવા લાગ્યો.

૪૫. કુંજ.

નાયકા વણન. (ચાલુ.)

૬. કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

પીઠ દેખ કેસ પાંત, છીપ રહે કુલમાંત ?
ખીલ ગયે કાટ ગાત, નીચ સંગ રહ્યો હે;
કર દેખ કરી સુંદ, શરમસે-હુકી મુંડ,
ગનેશથી ખાધી દુંડ, વક રૂપ લિયો હે;
પતરી ઉંગરી પાય, સુંગફી મિટ્ટી માંય,
છીપ ગઈ લાજ આય, મુખ ન દિખાયો હે;
હુમુદ નિહાર પેટ, ભગ ગયો ખીચ ખેટ,
મુખ દિનમેં છપેટ, રૈનમેં દિખાયો હે.

-૨૪૬.

અર્થ-(કેળપત્ર જેવી પીઠ) તે નાયકા-સ્રીની પીઠ જોઈને કેળતું પાંદડું કેળના ગર્ભમાંજ છુપાયલું રહે છે, અને જે ખીલી ને બહાર આવે છે તે પોતાના પત્રથી અધીક સ્વરૂપવાન પીઠ જોઈને પોતાનું ગાત્ર-પાંદડા ફાડી નાંખે છે, અને વળી કેળ તે કારણથી નીચનો સંગ (હલકી જાતનું) ખાતર) કરે છે.

(હાથીની સુંદ અથવા ગણપતીની સુંદ જેવા હાથ) તે સ્રીના અતી રમણીય હાથ જોઈને કરી-હાથીની સુંદ પણ શરમથી જાળ વળી ગઈ છે, અને ગણપતી પણ પોતાની સુંદ કરતાં અધીક હાથની રચના જોઈને જાણે ઠંડા થયા હોય તેમ તેઓની દુંડ વધી ગઈ, અને વક-વાકુંરૂપ ધારણ કર્યું.

(સુંગફી જેવી આંગળીઓ) તે સ્રીની પાતળી આંગળીઓને જોઈને સુંગફી (ભોંયસિંગ) પણ લાજ આવવાથી મોઢું નહીં ખતાવી શકતી હોય તેમ માટીમાં સંતાઈ ગઈ.

(પાયણીના પત્ર જેવું પેટ) તે સ્રીનું પેટ જોઈને શરમ આવવાથી કુંજ દિનિએ પણ નાસીને પાણીની વચે ખેટમાં વાસ કર્યો; તેના કુચે દહાડે પોતાનું મોઢું સંતાડી રાતના ખતાવવા માંડ્યું, (કુંજદિનનું કુલ રાતના ખીલે છે, અને દહાડે કરમાય છે, ત્યારે એથી ઉલટું કમળનું પુષ્પ દહાડે ખીલે છે અને રાતના કરમાય છે; તેથી કમળનો મિત્ર સૂર્ય અને કુંજદિનનો ચંદ્ર કરી કવિએ વર્ણવે છે.)

૭. કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

નાખી દેખ સરવર, બહુતહી લજાય મર,
સાથ તીર તરવર, નીર સુક ગયો હે;
લંક દેખ સિંધ હર, કમર અધીકતર,
તન ઘાઘ વનચર, કોધ ખોત કિયો હે;
પુષ્પ જંઘ દેખ રંભ, જંઘ શ્રેષ્ઠ કેળ થંભ,
રોયરો ઝરપ અંખ, એક ખેર ફલો હે;
દેખકે નિતાંખ દોવ, કુખમાંડ સહે ધાવ,
સિર હસતી લજાય, ધુળ પીઠ ડાલો હે.

-૨૪૭.

અર્થ-(સરવર જેવી નાખી) તે સ્રીની નાખીની સુંદરતા જોઈને તળાવ પણ બહુ લજાયમાન થઈ ગયું, અને તેથી તેનું પાણી તીર-કીનારે ઉગેલાં ઝાડો સુધાં સુકાઈ ગયું.

(સિંહ અથવા વાઘ જેવી પાતળી કમર) તે સ્રીની અતી લચકાતી પાતળી કમર જોઈને સિંહ અને વાઘ પોતાનાથી અધીક પાતળી કમર ક્યાંથી આવી એવું જોઈ, શરીરે ડાઘ રૂપી લંછન લીધું, વનચર થઈ ગયા અને ગુસ્સો કરીને ખરાડા પાડવા લગ્યા.

(કેળ જેવી જંઘ) તે સ્રીની પુષ્પ જંઘ જોઈને કેળનો સ્થંભ, પણ રડવા લાગ્યો (કેળના મૂળમાંથી પાણી બહુ ઝરપે છે.) અને માત્ર એકજ વાર સંતાતિની ઉમતી થવા લાગી, કારણકે કેળને આખી જીંદગીમાં એકજ વાર રૂપ આવે છે.

કહ્યું છે કે :-

ચાહ બચન, સિંહ વસન,
કેળ કેળ એકવાર;
ત્રીકમ ત્રીયા ને હમીર હક,

ચઢે ન દુજી વાર.-૨૪૮-

અર્થ-શાહ પુરપતું વચન, સિંહને પ્ર
ભ ઉત્પત્તિ, કેળવું ફળવું, કુમારીકાને પર
ભુતી વખતે તેલવું ચઢવું, અને હમીર
હઠ (હમીર હદેપુરનો રાણો થઈ ગયો છે)
એટલાં વાનાં માત્ર એકજવાર થાય છે.

(કોળાં અથવા હાથીનાં મસ્તક જેવાં
નિતાંબ) તે સ્ત્રીના ખંને નિતાંબનો ઘાટ અ
ને મોટાપણું જોઈને કોણું પોતાને માથે ઢાવ
સહન કરતું હોય તેમ તેને કાપા પડયા, અ
ને હાથીના માથાંએ પણ લાછળે પીઠ ઉપર
સુંદે વતી ધુળ નાંખવા માંડી.

૮. કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

અંગ અંગ દેખ પાન, નાગર લજયમાન,
પરવશ ભૂલ ભાન, વૃક્ષ ખંડા ભયો હે;
દેખ રંભા હિલચાલ, લજત ભયો મરાલ,
રહે સર માન પાલ, ચાલ ભૂલ ગયો હે;
રંગ લાલ પાની પાવ, લજત મેદી ગુલાવ,
એક તો લાલી છીપાવ, કુન્ને સુલ લિયો હે;
ચાલાકી ખંજન દેખ, મધુ દિખાવે ખેર એક,
ભાગો ભાગો ફિરે છેક, તન દાઢ લિયો હે.
-૨૪૯.

(પાન જેવું અંગ) નાગરવેલવું પાન
પણ તે સ્ત્રીનું અંગ જોઈ લજત થયું અને
તેથી પરવશ પડ્યું. (પાનના વેલાને માંડવા
નો આસરો લઈ ચઢવું પડે છે, અથવા પા
ન કાઢ્યા અને ચુનાને પરવશ પડ્યું છે) અ
ને તે વેલી વાંઝણી રહેવા લાગી (નાગરવે
લને ફળ આવતાં નથી).

(હંસના જેવી ચાલ) તે સ્ત્રીની ચા
લ જોઈને હંસ પણ લજયમાન થઈ માન
સરોવરની પાળ ઉપર એકાંત વાસ કરીને ર
હેવા લાગ્યો અને પોતાની ચાલ પણ
ભૂલી ગયો.

(મેદી અથવા ગુલાબ જેવી પગની પા
નીના રંગ) તે સ્ત્રીની પગની પાનીની લા
લી જોઈને મેદી અને ગુલાબ પણ લજયમા
ન થઈ ગયાં, અને તેથી મેદીએ તો પોતા
ની લાલી છુપાવી દીધી.

કહ્યું છે કે :-

સજ્જન પાત સ્નેહકી, પરમુખ કહી ન જાય;
મેદી કેરે પાનમે, લાલી રહી છીપાય.
-૨૫૦.

અને ગુલાબે કાંટાની સૂળ ધારણ કીધી.

એક કવિ કહે છે કે :-

કયા કહ્યું કિરતારકું જામે એસી ભૂલ;
કટક ગાડ ગુલાબકો, તાકોં એસો ફૂલ.
-૨૫૧.

(ખંજન પક્ષી જેવી ચપલતા) તે
સ્ત્રીની ચપલતા જોઈને ખંજન (દિવાળીનો
ઘોડો) વરસમાં માત્ર એકજ વાર (૧૬વા
ળીમાંજ) નજરે આવે છે, અને એક જગે
ઉભો રહેતો નથી, ડપક ડપક કરી ફૂદાફૂદ ક
રે છે, અને તે ઉપરાંત થીરે ડાઘ લીધા છે.

૯. કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

કોમલતા સસો દેખ, ખોહ દર છીપે પેખ,
ફંચ કફ લાજ લેખ, ફલી ખાસ કિયો હે;
ચપલતા દેખી ખીજ, કાણુ રમે ગાત નીજ,
લપઝપ લાજ લીજ, ફપકો છીપાયો હે;
અપસરા દેખ્યો ફપ, આઈ લાજ ચાલી છુપ,
પંખ ખાંધ ગઈ ઉપ, ખાસ ઈંદ્રે દીખ્યો હે;
નહી કોહુ ધરાપર, ફપ રંભા સરાસર,
સુપને દેખી અમર, કૃષ્ણચંદ્ર પાયો હે.
-૨૫૨.

અથવા.

સુપને દેખી અમર, પુન્યવંત પાયો હે.

અર્થ-(સસલા અથવા કફ જેવી કોમ
ળતા) તે સ્ત્રીની થીરની કોમળતા જોઈને
સસલું પોતાની કોમળતા તુચ્છ ગણવા લા
ગ્યું તેથી દર ખોદીને જમીનમાં સંતાઈ ગ
યું, અને કફનું રૂ (સંમળ) લજત થઈને
સિંગમાં સંતાઈ રહેવા લાગ્યું.

(વિજળી જેવી ચપલતા) તે સ્ત્રીની
ચપલતા જોઈને વિજળી એક કાણુ માત્ર ન
જર આવે છે અને સરમાતી-ધુંધટ ખેંચતી
લાછળે પોતાના સ્વરૂપને સંતાડી દે છે.

(અપસરા જેવું સ્વરૂપ) તેનું રૂપ
પોતાથી પણ સુંદર જોવાથી અપસરા લજજ
ત થઈ છુપાઈ ગઈ, અને પાંખોને લઈ ઉપર
જતી રહી, આં ઈંદ્રે રહેવાનું ઠેકાણું આપ્યું.

એવી સ્વરૂપવંતી નાયકા તો પૃથ્વીપર
જણાતી નથી, પણ અમરચંદ્ર કહે છે કે મં

સ્વપ્નામાં માત્ર જોઈ છે, અથવા અમર-દેવ તાઓએ પણ સ્વપ્નામાં જોઈ છે પણ તેવી સ્ત્રી (રાધિકા) શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને મળી છે. અથવા કદાચ કોઈ પુન્યવંતને મળી હશે.

કવિવૃદ્ધ કહે છે :—

પ્રસ્તાવિક અન્યોક્તિ

દોહા.

હોય પહુંચ જાતી જીતી,
તે તો કરતું પ્રકાસ;
રવિ જ્યોત્સે કરી સકે,
દીપક તમકો નાસ.—૨૫૩.

અર્થ—જેની જટલી શક્તિ હોય તેટલું કાર્ય કરી તે શક્તિનો પ્રકાશ કરી શકે, કારણકે દીપક—દીવો સૂર્યની બરાબર અંધારાનો નાશ કેવી રીતે કરી શકે ?

દોહા.

જહાં ચતુર નાહિન,
તહાં મૂઢનિસોં બિવહાર;
બર પીપર બિન હોય હે,
જ્યોત્સે એરંડોં અધિકાર.

—૨૫૪.

અર્થ—જ્યાં કોઈ ચતુર માણસ ન હોય ત્યાંજ માત્ર મૂઢતું ફાવી શકે છે, જેમ જે જંગલમાં વડ અને પીપળા ન હોય ત્યાંજ એરંડો—દીવેલો પણ મોટો ગણાય છે, કહેવ ત છે કે “ઉગડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન.”

દોહા.

હોત ન કારજ મો બિના,
યહ જુ કહે સુ અયાન;
જહાં ન કુકુટ શબ્દ તહાં,
હોત ન કહા બિહાન ?—૨૫૫.

અર્થ—અયાન—અજ્ઞાન—મૂર્ખ હોય તેજ એમ કહે કે મારા વગર કંઈ કામ થાય નહીં. શું જ્યાં મરઘા નહીં બોલે ત્યાં સવાર નહીં થતી હોય ?

સારાંશ કોઈના વગર કોઈનું અટક્યું રહેતું નથી.

અકબર પાદશાહના રાજ્ય કવિ ગંગા દરેક રસ ઉપર મહાન કાવ્યો રચ્યાં છે. સ્ત્રી કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે તે કહે છે :—

નાયકા ભેદ.

કવિત્ત. (ગંગા)

દિનમે દિવાકરસી, રૈનીમે હિમાકરસી,
સુધાકી સમુહ દેશ, દેશ ગુન ગાઈ હે;
ગુનીયનકી ગાહક, સાહિક કમિતનમે,
બિપ્રનકે પાલનેકો, વીધિને ઉપજાઈ હે;
શાભાસોં વિચીત્ર, વિચીત્ર ગતી મતીહું સો,
પ્રેમ કરી આંખીનસોં, નેહ સરસાઈ હે;
કહે કવિ ગંગા નખ, શીખસોં ન જાત કહે,
રાજે પરી અંક પર, ઇશ પધરાઈ હે.

—૨૫૬.

અર્થ—દહાડે સૂર્ય સમાન પ્રકાશ કરનારી, રાત્રિએ હિમાકર—ચંદ્ર સમાન શીતળતા કરનારી, જાણે અમૃતનો સમુહ હોય એવી અને જેની કીર્તિ આખા દેશમાં ગવાતી હોય.

ગુણી માણસની ગ્રાહક હોય એટલે ગુણીને આદર આપનારી, કવિતા બનાવવામાં (મારા જેવા) પોતાના સ્વાભિને સહાયતા આપનારી, અને વિપ્રતું પાલન કરવાને જેને વિધાતાએ ઉપજાવી હોય.

જેની શાભા, ચાલ અને બુદ્ધિ વિચીત્ર હોય, જેની આંખો પ્રેમથી ભરપૂર હોય, અને સ્નેહમાં સરસાઈ ભોગવતી હોય.

કવિ ગંગા કહે છે કે નખથી તે માથું સુધી સર્વ અંગ એવાં સંપૂર્ણ હોય કે જેનું વર્ણન થઈ શકે નહીં, એવી સ્ત્રી પરમેશ્વરે જાણે અંક—ખાળાપર પધરાવી હોયની ! અથવા અંક—વિધાતાના લેખ એવા લખાયા હોયની !

અથવા ઇશ—શિવે પાર્વતિને પોતાના ખાળા પર જાણે પધરાવી ન હોય !

૪૬. કુંજ.

એક નાયક (સાગર) ચોતાની નાયકા (પ્રવીણ) થી વિષ્ણુટો પડ્યો છે, અને બ્યારે જુદાઈ ખમાતી નથી સારે તેનો પત્ર લખ્યો છે, તેના ઉત્તરમાં પાછો જવાબ મળે છે.

પ્રહવેદના.

કવિત-(પ્રબીન.)

ચાદ વિદ્યા ચોસક, કલા ઓ ચતુરાઈ સખ,
કાવ્યકી કલાકે ભેદ, જીતને કહાત હું;
નવસેં નવાતું નદી, સાતોંહી સમુદ્રહુંકે,
સાતો જ્ઞાન તેરે મન, મુઠીમેં જ્યોં આત હે;
સાતહુ પાતાલ લોક, સાતહુ ઉરધ લોક,
તાકો સખ જ્ઞાન, તેરે મનમેં સમાત હે;
એસે બહેં મનમેં, ન માત છિલકાઈ જાત,
કેસી બડી ચંસી બ્રહ્મ, બેદના અઘાત હે.-૨૫૭.

અર્થ-ચાદ પ્રકારની વિદ્યા, ચોસક ક
ળા, બધી જાતની ચતુરાઈ, કાવ્યની કળાના
ભેદ જોટલા કહેવાય છે, તે-

તથા ૮૯૮ નદી, સાત સમુદ્રનું જ્ઞાન,
તારી મનરૂપી મુઠીમાં આવી જાય છે.

સાત પાતાળ અને સાત સ્વર્ગ લોક
એ બધાનું જ્ઞાન તારા મનમાં સમાઈ શકે છે.

આતું મોટું મન હોવા છતાં, એવી તે
પ્રહવેદના (જુદાઈની પીડા) કેવી અઘાત અ
ને મોટી છે કે તે મનમાં નહીં સમાતાં ઉભ
રાઈ જાય છે ?

સવૈયા-(પ્રબીન.)

આગે બયો ચંદ્રહાસ મહિપતી,
કયો બિષકી બિષયા વહ પાયો;
ક્ષીર સરોવરમેં ગજરાજ,
અરિહ કરી હરિ ધાય બચાયો;
આસુરે એકહી રામ ઉચારત,
રામ બિચાર બિમાન ચઢાયો;
સાગર મિત બિલેગ હમેં યહ,
કયો ન બકાર સકાર બનાયો.-૨૫૮.

અર્થ-આગળ ચંદ્રહાસ નામનો એક
રાજા થઈ ગયો. તેનું રાજ્ય જવાથી દુઃખી
થઈ એક રાજવર્ગી સખસને ત્યાં નોકર રહ્યો

હતો. તે સખસની પુત્રી વિષયા તેના ગુણ
જોઈ આશક પડી ગઈ. આ વાત વિષયાના
પિતાએ જાણી સારે તેને કાઢી મુક્યો. અમુ
ક દેશમાં એ સખસ અને ચંદ્રહાસનો પા
છો મેળાપ થતાં તેનો ક્રોધાગ્નિ પાછો સળ
ગ્યો, પણ ક્રોધને ઢાંકી અમુક કામ બાબત
તે ચંદ્રહાસને પત્ર આપી ચોતાને ગામ ચો
તાના પુત્ર પાસે મોકલ્યો. તે પત્રમાં લખ્યું
હતું કે આ સખસને કાંઈ પણ વખત ગા
જ્યા વગર એકદમ વિષ (ઝેર) આપજો. બ
ગીયામાં સુતેલા ચંદ્રહાસ પાસેથી વિષા-વિ
ષયાને તે કાગળ પ્રથમ મળ્યો. વિષાએ વિ
ચાર કર્યો કે મારે મારે વરની શોધમાં પી
તાશ્રી ગયા છે, તેઓએ આ વર શોધીને મોક
લ્યો જણાય છે; એવા ચતુર પુરૂષને વિષ-ઝેર
કેમ અપાવે ? મનેજ કન્યાદાનમાં આપવા મા
ટે લખ્યું હતું, માત્ર એક કાનો લખવો જ
લી ગયેલા ભાગે છે. વિષને બદલે વિષા જો
ઈએ, એમ વિચારી તે બાળાએ એક કાનો
હમેરી દીધો. તેના ભાઈના હાથમાં તે પત્ર
આવતાંજ મૂર્ત જોયા વગરજ પીતાની આ
જ્ઞાને માન આપી ચોતાની બેન વિષાને તે
ની સાથે પરણાવી દીધી. બાપ ઘેર આવતાં
નસીબ પર હાથ દઈ રોયો.

કવિ કહે છે કે એ ચંદ્રહાસને વિષ-ઝે
ર લેવા મોકલ્યો હતો તેને બદલે ઇશ્વર કૃ
પાથી વિષા નામની કન્યા પ્રાપ્ત થઈ.

ક્ષીર સમુદ્રમાં ગજરાજ રહ્યા હતા
સારે શ્રી કૃષ્ણે દોડીને બચાવી લીધા હતા.

આસુરે એકજ વાર રામનું નામ ઉચા
ર્યું તો શ્રીરામ તેને વીમાનપર ચઢાવી દી
ધા હતા.

હે મિત્ર ! (સાગરને લખે છે) અમ
ને જ બિલેગ (વિષોગ) છે, તેના સંબંધ
માં તે સર્વ શક્તિવાન ઇશ્વર કેમ તે બકાર
નો સકાર કરતો નથી ? અર્થાત કે બિલેગ
(જુદાઈ) તે બકાર અને સંજોગ (મેળાપ)
તે સકાર. (બકારનો સકાર) કેમ કરી શક
તો નથી ?

કુલાંગના અથવા રાધિકાના સંબંધમાં
અકબર બાદશાહનો કવિ ગંગ કહે છે :-

ચંદ્ર માસ સરસ, સુકમારકો મુખાર્વિંદ,
બોલે જે બાની માનો, સુધારસ સાની હે;
દાડમકે દાનિનસી, દાંતિનકી પાંતિ લસે,
ખિંબા પુનિ અધરલખી, લાલી સકુયાની હે;
એસી હે નરમ પ્યારી, કોમળ કમળહુતે,
શીતલ સુગંધ ગંધ, અંગ દરસાની હે;
કંઠસે નૈન કમ્પિ, ગંગ કહે તેરીસાં,
રાજે પરિઅંકપર, રાધામહારાની હે.-૨૫૯.

અર્થ-સુકમાર સ્ત્રીનું મુખાર્વિંદ શુકલ.
પક્ષના ચંદ્ર સમાન સરસ હોય અર્થાત દહાડે
દહાડે ચંદ્રની કળા વધે તેમ વધતું જતું
હોય. વાણી એવી બોલે કે જાણે સુધારસ-
અમૃતના રસની બરાબર હોય !

જેના દાંતની હાર દાડમના દાણાની
માફક શોભે છે, અને ખિંબ-પાકાં ગિલોડાં
ની લાલી પણ તે સ્ત્રીના હોઠ જોઈને શરમા
તી હોયની એવી દેખાય છે. તે સ્ત્રી એવી
નરમ છે કે જે કમલથી પણ કોમળ છે અને
જેનું શરીર શીતળ, અને સુગંધમય છે.

કવિગંગ કહે છે કે કંઠ-કમળ સરખી
જેની આંખ છે, એવી (શ્રી કૃષ્ણના) અંક-
ખાળાપર પડીને જે શોભી રહી છે, તે રા
ધા મહારાણી છે.

એક સખી બીજીને સમરથા પૂછે છે.
બાજી નવોદા હોવાથી પ્રીતમની અંખના ક
યા કરે છે. સમરથાએ દ્વીઅર્થી હોવાથી
ભાવાર્થ જુદો હોય છે.

સમરથા.

આશ્રીત જનને આપ ઉગારે,
પકડે તેને પાર ઉતારે;
ભલો ભીતર ઉપકારી ભાવ,
થું સખી સજ્જન? ના સખી-નાવ.-૨૬૦.

અર્થ-નવોદા કહે છે:-પોતાને આશ્રયે
રહેલા માણસને ઉગારે છે, અને પકડે તેને
પાર ઉતારે છે, અંદરથી ભલો છે, અને તે
ના ભાવ ઉપકારના છે, પોતાને આશ્રયે રહે
લી સ્ત્રી કે, જેના તે હાથ પકડે છે તેને પા
ર ઉતારે છે વિગેરે, તેથી એ તો સ્વામિ.

સખી કહે છે-ના એ તો નાવ-હોડી.

આપ હીલે મોહે હીલાવે.
ધંધાકો હીલનો મેરે મન ભાવે;
હલ હલીયન છત્રીયનપર રખો,
થું સખી સજ્જન? ના સખી-પંખો.-૨૬૧.

અર્થ-નવોદા કહે છે:-આનો અર્થ તો
સ્વામિજ થાય, કારણકે તે પોતે હાલે છે, એ
ને મને હલાવે છે, વળી તેનું હાલવું મને
ગમે છે, હલાવી હલવીને છાતીપર રાખ્યો.

સખી કહે છે-એ તો પંખો થાય, જે
હાલે અને પોતાના પવનથી બીજાને હલાવે
અને ઉઘતી વખત પંખો છાતાપર પડી
રહે છે.

સમરથા.

મારે મુખ થકી પીયકારી,
રેલ ઉડાવે રસની સારી;
જીવન જાણી ગણ્યો મેં પ્યારો,
થું સખી સજ્જન? ના સખી-કુવારો.-૨૬૨.

અર્થ-નવોદા કહે છે:-એ તો, શ્રી
તમજ, કારણકે મોંઢામાંથી પીયકારી
(પાનની) મારે, વળી રસની રેલ ઉડાવે,
જીવન જાણીને પ્યારો ગણ્યો.

સખી કહે છે:-ના એ તો પાણી
ની પીયકારી ઉડાવનારો કુવારો.

સમરથા.

રસનો ભોગી રૂડો કહે,
શીર પર મારા ભમતો રહે;
દેખી એને હું થઈ દંગ,
થું સખી સજ્જન? ના સખી-ભંગ.-૨૬૩.

અર્થ-નવોદા કહે છે:-એ તો સ્વામિ
થાય કારણકે રસનો ભોગી, માથાપર ભમ્યા
કરે તે, અને જેને જોઈ ખુશ થવાય તે તો
પ્રીતમ.

સખી કહે છે:-ના એ તો કુલોના
રસનો ભોગી, માથાપર ગુંજાર કરનારો, જે
ને જોઈ દંગ થઈ જવાય એવો ભમરો.

સમશ્યા.

મારા તન પર તૂટી પડે,
લથપથ કરીને પંથે નડે;
હું નાહી મુકી મરણદ,
શું સખી સજ્જન? ના સખી-વરસાદ.-૨૬૪.

અર્થ-નવોદા કહે છે:-એ તો પ્રીતમ
કારણકે મારા માથા પર તૂટીને પડે, અને ર
સ્તે જતાં પથ લથપથ કરે, તેથી મરણદ
મુકીને નાસવું પડે.

સખી કહે છે:-શરીર પર વસનારો, બ
હાર જતાં એકાએક પડનારો અને જોને પ
ડતાં એકદમ મરણદા મુકી નાસવું પડે છે,
તે તો વરસાદ હોય.

સમશ્યા.

અતિ સુંદર ચાહે જગ જોને,
લોભાણી હું જોઈ તેને;
કીધું તેણે સુજ મન હણે,
શું સખી સજ્જન? ના સખી-સુવર્ણ.-૨૬૫.

અર્થ-નવોદા કહે છે:-અતિ સુંદર
અને દુનીઆ જોને ચહાય છે, વળી તેને
જોઈને હું લોભાઈ ગઈ અને જાણે તેણે
મારું મન પણ હરી લીધું, એવો તે પ્રીતમ.

સખી કહે છે:-સુંદર, લોભાવનારું મ
ન હરણ કરનારું તો સુવર્ણ-સોવું.

વીરરસ.

મેવાડનો પ્રતાપ રાણો બાદશાહ સા
મા લલવા જાય છે, સારું રજપુતાણી પો
તાના સ્વામી પ્રત્યે કહે છે :-

કવિત્ત. (અમર કાવ્ય.)

જાઓ ભરથાર સુખે, કાટો દુખન અખે,
પુન તરવાર અખે, શત્રુનકી છાતીકો;
મારો હાથી દુખનકા, બનાવો ચૂડા હાથકા,
પહેલું ગજદ તકા, ગીત ગાઈ ગાતીકો;
લજવા મત મા દુખ, જીતો તો બતાવો મુખ,
કટાકટ કાટો રૂપ, વધાવું છાતી તાતીકો;
અમર હીમતે ભગો, કાયર હો ચૂડી પેના,
પાથશસ્ત્ર મુજે દો, કાઢું ધાતી માતીકો.-૨૬૬.

અર્થ-રાણા પ્રતાપના સમયમાં લલવા
જનારા શત્રુને કાટાણી કહે છે-હૈ, સ્વામી !
યુદ્ધમાં સુખથી જઈ અખે-અશય-શય નહી
થાય એવા મજબૂત દુખનને કાપો, કે જે
થી આપની તરવારને દુખનની છાતીનું લો
હી ચાપવાનું મળે.

વળી શત્રુના હાથીઆને મારીને તેના
ગજદંત-હાથીદંત લાવી તેના મારે માટે હાથ
ના ચૂડા બનાવો, અને તે ચૂડા પહેરતી વ
ખતે આપને ક્ષેત્રની વધાઈના ગીત ગાઈ.

આપની માતાની કુખને વિષે પેદા થ
યા છે, તેને લજવશો નહી. જો જીતી શકો
તોજ આપણું મુખ અમને બતાવજો. જેમકે
રૂપ-ગ્રાહને કટાકટ કાપવામાં આવે તેમ શત્રુ
ને કાપી નાંખો, કે જેથી શ્રમથી અને લો
હીથી તાતી-લાલ થએલી આપની છાતીને
હું વધાવી લઈ.

(અમરચંદ કહે છે) અમર-મરે ન
હીં એવી હીમતથી હૈ, સ્વામી ! આપ દોડો;
અને જો આપનામાં કાયરતા આવી હોય
તો મારી ચૂડી આપ પહેરો, અને પાથ
ડી અને હથીઆર મને આપો કે જેથી તે
ધાતી-દુખનને દોડતી દોડતી કાપી નાખું.

વૈરાગ્ય. (કવિત્ત.)

સદ ગુરુ ગુનગાનેકો, બ્રહ્મા મુખ ચાર કીનો,
રૂદ્રનેહી સ્તુતિ કાજ, પંચ મુખ કીએ હૈ;
ખડાનન આપ ખટ મસ્તકો ભાર વહે,
સહસ્ર મુખ દેખો, શેષનાગનેહી લિષો હૈ,
લોક પાલનહાર, સત્વગુની બિશ્વ જને,
જગતમે કાટી કાટી, રૂપ ધરી દીએ હૈ;
નૃસિંહ એક મુખ મિલ્યો, મુદ મનુષ્યકો,
તો ભી સ્તુતિ છાંડ વિષય વિષ પીએહૈ.-૨૬૭.

અર્થ-સદગુરુનું ગાયન-ભજન કરવાને
બ્રહ્માએ ચાર મુખ માંગી લીધાં, અને મહાદે
વે પાંચ મુખ માંગ્યા.

પડાનન-કાર્તિક સ્વામિએ (શિવના પુત્રે)
છ મસ્તક પ્રાપ્ત કર્યાં, અને શેષ નાગે હજાર
મુખ લીધાં. સૂરિની પાલન શક્તિ-વિશ્વને
કરોડો રૂપ ધારણ કર્યાં.

નૃસિંહ કહે છે કે-મૂર્ખ મનુષ્યને માત્ર
એકજ મુખ મળ્યું છે, છતાં તે ધન્યરની સ્તુ
તિ છોડી તે મુખ વડે-વિષયોનું ઝેર પીએ છે.

સાખી.

માલી આવત દેખકે,
કલીયાં કરી પુકાર;
કુલે કુલે ચુની લીચી,
કાલ હમારી ખાર.-૨૬૮.

અર્થ-માળી (જમ) ને આવતો જોઈને
કલી (જીવાનીઆ) કહે છે કે કુલેલાં કુલ
તો આજે તોડી લીધાં પણ કાલે હમારો વા
રો છે.

આજે જમ વૃદ્ધ અથવા જેનું આયુ
બધું આવ્યું છે તેનો જીવ લઈ જાય છે, અ
ને કાલે આપણે મરવું છે.

સાખી.

કાચી કાચા મન અધીર.
ધીર ધીર કામ કરેત;
જયો જયો નર નિધરક ફિરે,
ત્યો ત્યો કાલ હસંત-૨૬૯

અર્થ-કાચા કાચી છે, મન આસ્થર છે.
અને કામ ધીરજના કરો છો, જમ જમ મા
ણસ નિધરક-બેપરવા થઈ ફરે છે, તેમ તેમ
કાળ હસે છે.

સાખી.

આસપાસ જોદા ખરે,
સખે બજાવે ગાલ;
મંત્રી મહેલતે લે ચલા,
એસા બરખસ કાળ.-૨૭૦.

અર્થ-મોટા થોડાઓ આસપાસ ઉભા
છે, પણ ગાલ વગાડી તોળા તોળા કહે છે,
કારણકે મંત્રી-ખાટલી-હાહડી મહેલમાંથી ઉપા
ડીને ચાલતા થયા, એવો સખત કાળ છે.

૪૭. કુંજ.

શ્રી કૃષ્ણ વિદેશ પધાર્યા છે, અને વ
સંત રૂઢ જેસી ગઈ છે; શ્રીરાધિકા બેઠાં બે
ઠાં વિયોગથી મુરે છે, સાં એક માલણે ચં
પાતું ફૂલ લાવી નજર કર્યું.

તે ચંપાતું ફૂલ જોઈ રાધિકા કહે છે:-

વિયોગ શું માર.

કવિત. (અતી ચમત્કારી.)

પીલે પઠ સાચી, ઉર સિસતે ઉતાર ડારી,
જખસે બસંતકી, અનંદ રૂઢ આઈ હે;
પીરે અભૂખન ઉર, મોરમે પીર કરે,
ખિના પિયુ પ્યારે, પિરાઈ તને છાઈ હે;
રૂતકી પીયરાઈ, સભા ખીચ છાઈ,
સોહી પીયરાઈ, દુખદાયી દેન આઈ હે;
યે તો પીયરાઈ, હીયા મેરમે પીર કરે,
સોહિ સવત માલિન, પીરે ફૂલ લાઈ હે.-૨૭૧.

અર્થ-હે, માલણ! જ્યારથી વસંતની
આનંદ રૂઢ આવી છે, સારથી પીળાં કપડાં
અને પીળી સાડી મેં છાતી અને માથાં
પરથી ઉતારી નાંખ્યાં છે.

પીળાં-સોનાનાં ઘરેણાં મારી છાતીપર
પીડા કરે છે, અને પ્યારા સ્વામી વગર આ
ખા શરીરપર પીળાઈ-પીળાસ છાંઈ ગઈ છે,
અથવા પીડા વ્યાપી રહી છે.

અ રૂઢની પીયરાઈ (સરસવના પીળાં
ફૂલોને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પિયરાઈ કહે છે,
તે ખેતરોમાં ખડુ આનંદ આપે છે, તેથી
લોકો જોવા જાય છે.) જે બાગના સભા
સ્થાન આગળ છવાઈ રહી છે, તે દુઃખની
આપનારી પીળાસ તું આપવાને આવી છે?

એટલી પીડાઓ તો મારા હૃદયમાં પી
ડા કરે છે, તે છતાં હે, સવત-સોકરૂપી મા
લણ! તું પીળું જ ફૂલ (ચંપો) લઈને આ
વી છે?

નાયકા ભેદ.

કવિત. (ચમત્કારી.)

ધરે કર ગગરી, ચમુન જલ ડગરી,
સખ નારિનમેં અગરી, કુંવરી એક જાટકી;
લોચન ખિશાલા, ખેન ખોલત રસાલા,
સખ તિયન રસાલા, ખાલા હકામે જયોં હાહકી;
ભરી દુખહરિમેં, બંસી મોહન બબાઈ કહુ,
સુનત મવનહિ પકરી માનેં પાટકી;
સોયુ ગિરી હે જાટકી, લગી હે માનેં સાટકી,
રહી ન સુખી પાટકી, ન માટકી ન ઘાટકી.-૨૭૨.

અર્થ—આ કાવ્યમાં બહુજ ઉત્તમ શબ્દો લંકાર છે. એક જાટ (એક જાટની કોમ—ભરતપૂરના રાજા જાટ છે.) ની પુત્રી હાથ માં ગાગર પકડીને જમુનાનું પાણી ભરવાના જવાને રસ્તે પોતાની સાહેલીઓમાં આગેવાન થઈને ચાલી જાય છે;

જેની આંખો વિશાલ—મોટી છે, જેની બોલી રસાલ—મધુર છે, અને સર્વે સ્ત્રીઓના રસાલા—ટોળામાં તે બાળા ઠાઠ સહિત ઠકા કરી રહી છે;

ભર બપોરની વખતે કોઈ બાળુએથી મોહન—શ્રીકૃષ્ણની વાંસળીનો અવાજ સાંભળતાંજ, તે સ્તબ્ધજન બની ગયાં:

એ જાટકી—જાટ કન્યા એવી પડ કે જાણે તેનાપર કોઈની સાટકી—ચા બુક—છડી લાગી હોયની! તે એટલે સુધી કે તેને રસ્તાનું ભાન રહ્યું નહીં, વળી માટકી—ગાગરનું, તેમજ ઘાટ (પાણીને આવારો) નું પણ ભાન રહ્યું નહીં.

સંવેયા.

રાનિકો ચાર, મંત્રાર મિલાઈકો.
ઉરેકી ભેંસ, ચરે મનહતા:
બનિયાં બામન, જોવન રયામ.
બજારકી ઘૂસન, ફેવડ સૂતા:
રાંડિકો પૂત, ધલાહિકો ઘોડો,
ત્યો છેલોંકી કુદન, રાજકા દૂતા:
ચેહ કબૂ નહી, દૂબરે હોત,
રસોઈકો વિપ્ર, કસાઈકા દુતા.—૨૭૩.

અર્થ—રાણીનો ચાર (આયક) હલવા ધંક—દોહડો બિલાડો, ગામના રખવાલની ભેંસ, જે મન માને તેમ ચરે છે;

વાણિયાની સ્ત્રીઓ, શ્રી કૃષ્ણની (ગોં સાધજીની) ગાયો, અથવા કાળા આપલો (જે ગાયોના ટોળામાં હોય છે), બજારમાં ફરનારી ઘૂસ (મોટો ઉદર), ફેવડ દીકરી અથવા ફેવડ સ્ત્રીનું કંતેલું સૂતર. રાંડીરાંડ નો છોકરો, સોદાગરનો ઘોડો, છેલ આદમી ઝાની કુટણી (સ્ત્રી હલાલો), રાજના દૂતો (ખપર લઈ જનાર) અથવા રાજના પહેલવાનો;

વળી રસોઈ કરનાર બ્રાહ્મણ રસોઈ ઝો, અને કસાઈને ઘેરનો ફૂતરો એટલા તે ર જણાં કદી દૂબળા થતા નથી, સુકાતા ન થી, પણ મસ્ત થઈને માતેલા ફરે છે.)

સમુદ્ર શિખર (સમત શિખર—બંગાળ) ના રાજાની પુત્રી પદ્માવતીને પરણી પાછાં ફરતાં અજમેરના રાજા પૃથિરાજ ચલુચ્ચાન વિષે શહાબુદ્દીનના જાસુસોએ પોતાના માલીકને ખપર આપી કે પૃથિરાજ પોતાની હદ બહાર છે તેથી લલવાનો વખત ઠીક છે; રસ્તો રોકી રાહ જોતા જે મોગલો બેઠા હતા, તે મોગલો કેવા હતા તે બાબત અંદ કવિ કહે છે:—

દોહા.

મુગલ ભલે ખુરાસાનકે,
ભૂ રે ભા રે ગાત;
જિન દેખી નર થરહરે,
દો દો દુભી ખાત.—૨૭૪.

અર્થ—ખુરાસાનના મોગલોના શરીર ખૂરા—ગોરા હોય છે, અને તેને જોઈને માણસ ધ્રુજે છે, અને તેઓને ખાવાને બધું બકરા જોઈએ છે.

લઢાઈ થઈ તેમાં શહાબુદ્દીન હારી જે પકડાયો પણ પૃથિરાજે આઠ હજાર ઘોડાનો દુડ લઈ છોડી દીધો. પૃથિરાજના પક્ષના ધાયલ ર જપૂતો મહોળા (બુદ્ધેલ ખંડ) ની આસપાસ ખૂલા પડ્યા, સાંના રાજા પરમાલ ચંદેલના બાગમાં વિશ્રામ લેવા જતાં માળીએ રોક્યા, તેથી તેણે ડોકું ઉઠાવી દીધું. માલણે જઈ રાણીને કહ્યું, અને રાણીએ રાજાને સમજાવી ફોજ મોકલી તમામ ધાયલોને મરાવવા સામંત ઉદલને હુકમ કર્યો. ધાયલને મારવા એ કાત્રી ધર્મ નથી, એવું કહેવાથી સામંતને કુટી ગએલો સમજી સખ્ત હુકમ કર્યો. તેણે જઈ પોતાના હજાર માણસના ભોગે માત્ર વીસ ધાયલને માર્યા. એના ભાઈ આલહની ઘોડારમાં ઉત્તમ પ્રકારના પાંચ વછેરા હતા; દુબનના ભંભેરવાથી રાજાએ પોતાની ઘોડારમાં તે ઘોડાઓને પાંધવા હુકમ કર્યો. આલહની મા દેવલદેએ તેને કહ્યું:—“પુત વછેરા મોગન દીજ.” તે ઉપરથી આલહે રાજાને ઘોડા આપવા ના કહી. રાજાને અસંત કોઈ ભરાયલો બેઠા, જણા કતોજ નાસી ગયા, સાં તેમને સાં રા આધ્યા મળ્યા.

ધામણે માર્યાની વાત સાંભળી પૃથિ
રાજે ચંદેલને ચઢાઈ કરી; બધાની નજર
આલસ અને ઉલ્લસ પર પડી, પણ તેમને મના
વીને લાવે કોણ? તે છતાં પ્રભાજીત સામે
લડવા ગયો, તેમાં તેની મોટી હાર થઈ, પછી
પૃથિરાજ પાસે રાજ્યે એ માસની મહોલત
લીધી; જગનક ભાટ બંને ભાઈઓને તેડ
વા ક્રોધ ગયો, જઈ સમજાવવા લાગ્યો તે
પરથી આલસની મા દેવલદે બોલી:-

દોહા.

શ્યામ સાંકરે જનકે,
રહે અવર ધર સોય;
સો રાણી ફિરતો લિયો,
કૂલ રજપૂત ન હોય.-૨૭૫.

અર્થ-પોતાના માલીક સંકડાસમાં અ
લેલો જોઈને જે માણસ પારકે ઘર ખેસી ર
હે, તેવો માણસ તો રાણીએ કોઈ ફરતો-
ભટકતોજ લીધેલા સમજવો, પણ રજપૂત કુ
લનો ન હોય.

માતાનું વચન સાંભળી તેઓ જ્યંદન
રજ લેવા ગયા. જ્યંદે જવા ના પાડી, તેપરથી
તેઓ બોલ્યા કે અમે પ્રથમ આપની સાથે
યુદ્ધ કરી પછી મહોલે જઈશું; પણ ભાટની
વિરદાઈની સ્તુતિ સાંભળી જ્યંદે પુરીથી
રજ આપી.

સામેયું કરી રાજ ચંદેલે વધાવી લીધા,
અને લરકર સોંપી દીધું. પૃથિરાજની સામા
બીજે દીવસે લડવાની ચીઠી મોકલી. બંને બાજુ
લડવાની તૈયારી ચાલી રહી છે.

સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ જાણે મૃત્યુ લોકમાં
આવવાને (લડાઈના વીરોને વરવાને) તૈયારી
કરતી હોયની એવા અલૌકિક વીર રસના ભા
વમાં કવિ ચંદ કહે છે:-

છંદ ભુજંગી.

ઇતે સૂર નહાવે કરે દાન ધ્યાન,
ઇતે અપ્સરા અંબ મંજર તોન;
ઇતે ટોપ ટંકાર સીસં ઉતગં,
ઇતે અપ્સરા કંચુકી પહરી અંગં.

ઇતે સૂર મોજ વનાવંત ભાષે,
ઇતે અપ્સરા નૂપરં પહરી પાષે;
ઇતે સૂર રાગં બધે તાય તેગં,
ઇતે અપ્સરા ચરનિયા પહરી જંધં.

ઇતે પાધ પેચં સમારંત સૂરં,
ઇતે સીસ કૂલં ગુહાવેત પૂરં;
ઇતે સૂરમા પાષપેં જલમ ડારે,
ઇતે અંડરભા સુમાંગં સમારે.

ઇતે સૂર સરવં ખરે ખગમંજે,
ઇતે અપ્સરા અંજનં નેન અંજે;
ઇતે સૂર દાલં બલી બંધ ડારે,
ઇતે અપ્સરા શ્રવણ નાટક ધારે.

ઇતે સૂર દસ દાન હથેસુ કીયે,
ઇતે અપ્સરા હથ મેંદીસુ દીયે;
ઇતે સૂર કર કેહરી નખ્ખ લીને,
ઇતે અપ્સરા કંકનં પાન કીને.

ઇતે સૂર ખરછી લિયે હે અન્યારી,
ઇતે અપ્સરા હાથ વરમાલ ધારી;
ઇતે સૂર તુલસીનકી માલ નાઈ,
ઇતે અપ્સરા માલ મોતી પનાઈ.

ઇતે સૂર કર બાન કખ્ખાન નાઈ,
ઇતે અપ્સરા ચમકી નેનં નયાઈ;
ઇતે તેગ સાવંત ઘોરે ન લીયે,
ઇતે અપ્સરા સાજ વિમાન કીયે.

કહી કવી ચંદં નીરખખી સ સોઈ,
ખરને સુમાને પરી સુર દોઈ.-૨૭૬.

અર્થ-બંને બાજુ લડાઈની તૈયારી ચા
લી રહી છે, તેમાં અત્રે (પૃથ્વીપર) શૂરાઓ
નહાઈ ઘોઈ દાન ધ્યાન કરે છે, અને સાં
(સ્વર્ગમાં) અપ્સરાઓ પોતાનાં અંગ જોર
થી સાફ કરી રહી છે;

અહીં શૂરાઓ ટોપ, ટંકાર (ખખતર)
માથે અને શરીરે ધારણ કરી રહ્યા છે, સારે
સાં (સ્વર્ગમાં) પરીઓ શરીરે કાંચળી પહેરી
રહી છે.

અત્રે શૂરાઓ પગમાં ચામડાનાં મોજાં
ધસાદિ પહેરી રહ્યા છે, સારે સાં અપ્સરાઓ
પગમાં નૂપર (નેપુર-ઝંઝર) પહેરી રહી છે;

અત્રે સવે શૂરાઓ મૂછોને તા દે છે, (અથવા ખડગ ઉઠાવ્યાં કરે છે), અને સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ આંખે આંજન કરી રહી છે;

અત્રે બળવાન શૂરાઓ ઢાલ બાંધી રહ્યા છે, સારે ત્યાં અપ્સરાઓ કાનમાં કુંડલ ધારણ કરી રહી છે.

અત્રે શૂરાઓએ પોતાને હાથે દસ પ્રકારનાં દાન દેવા માંડ્યા, સારે ત્યાં અપ્સરાઓ હાથે મેંદી લગાડવા મંડી ગઈ છે;

અત્રે શૂરાઓએ હાથમાં કેસરીનખ (વાદનખ જે વડે શિવાજીએ અફળાવ્યાનને) અત્રે શૂરાઓ ચોરણાઓ (તંગ સુરવાલ) તંગ કરીને બાંધી રહ્યા છે, સારે ત્યાં અપ્સરાઓ જાંઘે ચણિઆઓ પહેરી તૈયારી કરે છે.

અત્રે શૂરાઓ પોતાની પાઘડીના પેચ સમારી રહ્યા છે, સારે ત્યાં અપ્સરાઓ માથ ઉપર સોનાનાં અથવા કુલનાં શિશકુલ માં થામાં ગુંથી રહી છે;

અત્રે શૂરાઓ પોતાની પાઘડીઓમાં મોડ-શિરપેચ (પરણવા જાય છે સારે બાંધ્યાં છે તે) બાંધી રહ્યા છે, સારે સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓના ટોળાંઓએ માથાના વાળના માંગ (સેયા) સમારવા માંડ્યા છે. માથો હોતો) લીધા, સારે ત્યાં અપ્સરાઓએ કંકણ પહેરવા માંડ્યા.

અત્રે શૂરાઓએ હાથમાં બરછી લીધી સારે સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓએ (લદાઈમાં જે શૂરો પડશે તેને વરવાને) હાથમાં વરમાળા લીધી;

અત્રે શૂરાઓએ તુલસીની માળા, સા રે ત્યાં અપ્સરાઓએ મોતીની માળાઓ પહેરી.

અત્રે શૂરાઓએ હાથમાં બાણ અને કબાન (કામઠાં) લીધાં, સારે ત્યાં અપ્સરાઓએ ચમકીને નેત્રો નચાવ્યા;

અત્રે શૂરાઓએ ઘોડાઓને તૈયાર કરવા માંડ્યા, સારે ત્યાં પોતાને જવાને અને મરેલા શૂરાઓને લાવવાને અપ્સરાઓએ વિમાનો તૈયાર કરવા માંડ્યા.

કવિ ચંદ કહે છે કે બન્ને બાણુ જોઈ એ છીએ તો શૂરાઓ અને પરીઓ બેઠ તે ચાર થઈ રહ્યાં છે.

જે શૂરવીરો લદાઈમાં પડશે તેમને પરણવાની અને વધાવી ભેવાની સવે અપ્સ

રાઓ તૈયારી કરે છે, એ ભાવ કવિએ બતાવી લદાઈમાં પડવાનું કળ સૂચે છે એવું ગર્ભિત વર્ણન કર્યું છે.

દોહા.

મુકુવાલી ખલ મિતકોં,
બુધ ન કરે ધતપાર;
અહિ કરાલ કેદી ભખં,
મધુર અલાપ નિહાર.-૨૭૭.

અર્થ-મીઠા ખોલનારા બુધ્યા મિત્રનો બુદ્ધિવાને કદી વિશ્વાસ કરવો નહીં; જેમ કે કેકી-મેર મીઠો ઉચ્ચાર કરીને કરાલ-વિકાળ સાપને ખાઈ જાય છે.

દોહા.

લખિયત ટેદી લોકમેં,
સમરથહુકી ચાલ;
ઝોદત કેસરી ખાલ હર,
તજિકે સાલ હુસાલ.-૨૭૮.

અર્થ-આ દુનિઆમાં સમર્થ પુરુષોની ચાલ ઉલટી (વાંકી) જોવામાં આવે છે, જે મકે હર-મહાદેવ સાલ દુશાલા છોડીને સિંહનું ચામડું ઝોદે છે.

દોહા.

ગોરી ગાહુક રતનકી,
ગુન ગાહુક રાજન;
કવિતા ગાહુકકો રસિક,
ભૂપતિ ભોજ સમાન.-૨૭૯.

અર્થ-શ્રી રતન-ધનની ગ્રાહક છે, રાજ ગુણનો ગ્રાહક છે, અને ભોજ સમાન રસિક રાજ કવિતાના ગ્રાહક છે.

દોહા.

જહાં ન જહાં ગુન લહે,
તહાં ન તાકો ઠાંવ;
ઘોખી બેઠ કહા કરે?
દિ ગં બ રોં કે ગાંવ.-૨૮૦.

અર્થ-જ્યાં જોના ગુણની પરિક્ષા નહીં, ત્યાં તેનું ઠેકાણું પડે નહીં, જેમકે નાગા બાવાના ગામમાં જઈને ઘોખી બાવડો જોનાં કપડાં ધુવે?

त्रि त्र का व्य.

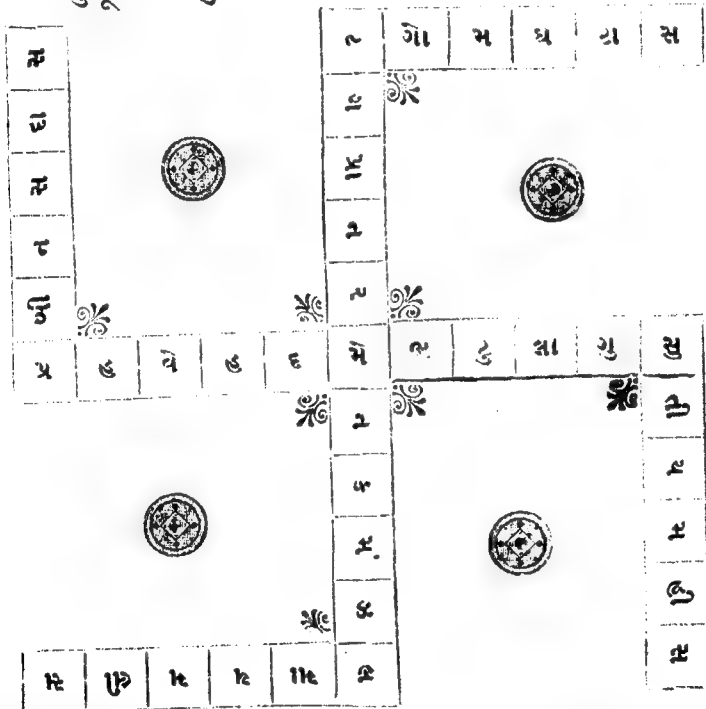
ચોટલે ચિત્રમાં કાવ્ય લખ્યું, અને તે કાવ્યના અક્ષરો ચિત્રમાં ગોઠવી ગતિ (વલણ) પ્રમાણે ઉલટ પુલટ, સામે, ઉપલાવીને વિગેરે જુદી જુદી રીતે વંચાય છે.

ચિત્ર કાવ્ય હોળખંધ, શીખરખંધ, અ
અગતિ, કપાટખંધ, કટારખંધ, ચામરખંધ,
ગોખંધ, કુસુમ પ્રખંધ, ગોમૂત્રિકા, ચોપટખંધ
જેમ અનેક પ્રકારના થાય છે.

गतागत स्नस्तिक गति चित्र काव्य.
(सवैया.)

મેરન પ્રાગટ ગોમ થટાસ,
 સટઃ કમગોટગ પ્રાન રમે;
 મે ભટુ કાણુ સુ તીય મહીસ,
 સહી મય તીસુ ગુલાટ ભમે.
 મે ન કમ જલ મોય મલીસ,
 સ લી મય મોલ ઝમંકનમે;
 મે દહ વેહ પ્રખીન સદાસ,
 સદા સન વીપ્રહ વેહ દમે.—૨૮૧.

यतुःपूर्वार्धे यतुर उत्तरार्धे गतागत स्वस्तिः गति यित्र.

જુલાસો-સાથીઆની વચમાંથી ઉપર
જઈ વાંચતાં “ મેરન પ્રાગટ ગોમ ઘટાસ ”
વંચાય છે; એજ ચરણને છેડથી પાછું ઉલ
ટું વાંચતાં “ સટા ધમગોટગ પ્રાન રમે ”
એમ વંચાયાથી ખીણું ચરણ થાય છે. એજ
પ્રમાણે ચારે લીટીઓ સુલટ-ઉલટ વંચાય છે.

અર્થ—નાયકાની સખી, નાયકને કહે છે:—

ચોખ્ખી રીતે મેડ તેમજ ગામ-આકા
શમાં પણ ઘટા જણાતાં નથી, છતાં અંધારેલા
વરસાદના ગાટામાં ગચ્છેલી સટા રૂપે વિજળી
જેવા (આપની પ્રીયાના) પ્રાણ રમી રહ્યા છે.
હું તો મહીસ-રાજાની સ્ત્રી (નાયકા)

ની બટુ-સખી થાઉં છું, પણ તે મારી સખી
ગુલાટ ખાતી હોયની તેમ ભ્રમણામાં પડી છે.

તેના મનની આજ મારાથી ઓછી કરા
તી નથી, એવી તે મને મળી છે, અને તેનાં
આંડરના ઝમકારાની અવાજનીજ કિંમતમાં
મને વેચાતી લીધી છે, (મન છતી લીધું છે);
તે પ્રપીનને જે વિરહ-ભુદાઈ થયો છે,
તથા હું નિરંતર સેકાયા કરું છું. (અથવા
મારી પ્રપીન પ્રહવેદનાથી નિરંતર બળ્યા કરે
છે.) હું વીપ્રહ-પ્રાણથી સદા તેની પાસે રહું
છું, માટે સન-પ્રાગીર્વક જાણીને કે તેને
પ્રહ-ભુદાઈ બહુજ દર્મે-પીડા કરે છે.

કાવ્ય વિનોદ.

બીજું ભાગ (ભાગ ૨ જો.)

લેખક—અમરચંદ પી. પરમાર.

સં. ૧૯૬૪ ના બાર નાતનાં મુંબઈ સમાચાર તથા લોકમિત્ર પત્રમાં
આવનારા કાવ્યોનો સંગ્રહ.

(અર્થ, સમજૂતી તથા વધારા સાથે.)

આલોકના પ્રમાણમાં પુસ્તક છપાશે, ગાંધી નામો સત્વર મોકલો.

પહેલા ભાગ કરતાં બીજો ભાગ કદમાં ઘણો મોટો થશે.

અગાઉથી આલોક ચનારાઓ માટે કિંમત બાર આના.

લખો-મુંબઈ સમાચાર ઓફીસ, ફ્રીયર રોડ-મુંબઈ.

અથવા-અમરચંદ પી. પરમાર, બીજો ભોઈવાડો.

નોટ-મુંબઈ સમાચાર જેથું રોજંદુ પત્ર ખરીદવાની શક્તિ અથવા ઈચ્છા
નહી ધરાવનારા ગ્રહસ્થોને ‘કાવ્ય વિનોદ’ ના પ્રીય થઈ પડેલા વિષયનો લાભ મળી
શકે તે હેતુથી કેટલાએક જણાઓની ઈચ્છાને માન આપી એ વિષય દર શનીવારના
મુંબઈ સમાચારમાં આપવા ઉપરાંત “લોક મિત્ર” માં પણ છાપવામાં આવશે.

લોક મિત્ર.

જો લોક મિત્રમાં મુંબઈ સમાચારની ઘણી ખરી ખબરો આપવામાં આવે છે,
અને અઠવાડીયામાં બેવાર એટલે દર ગુરુવારે તથા રવિવારે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૩.

એક પંથ દો કાળ.

આટલી જુજ કિંમતમાં અઠવાડીયામાં બે વાર પેપર વાંચવાનું મળવા ઉપરાંત
દર અઠવાડીએ ‘કાવ્ય વિનોદ’ વાંચવાનો આનંદ મળશે.

શ્રીમદ્ભગવાદ
ગીતા

સત્વાનુય પ્રાસાદ.

પ્ર. આચાર્ય મહાત્મા શ્રી આત્મારામજીનો બનાવેલો.

(પ્રસિદ્ધકર્તા—અમરચંદ પી. પરમાર.)

સુપર રોયલ ૮ પેજ બહા ઝલેજ કાગળના ૮૮૦ પાના અને ૨૨ ફોટોગ્રાફો યીત્રો,
કર્તાનું ચરીત્ર, રંગીન વંશ વૃક્ષ, પ્રસિદ્ધ અગ્રેસરોના ફોટા—ચરીત્રો સાથે.

પાકું પુકું.—ઘટાડેલી કીંમત રૂ. ૪.

જે અંધમાં બાપા, મતમતાંતર, દેવવર્ણન, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, લોક નાવની
ર્ણય, સૂદી વાદીઓ (જુદા જુદા ૨૨) મતોનું સૂદીનું વર્ણન, મનુસ્મૃતીની
સૂદીની સમીક્ષા, વેદનું કથન, સાયણાચાર્ય, શંકરાચાર્યોની કૃત ગાયત્રી અર્થનું
વ્યાખ્યાન, ગર્ભાધાનાદી સોળ સંસ્કાર, દીનચર્યા, યૌજનન, અને જૈનમતની બી
જ્ઞતા, પૃથ્વી સ્ત્રીરૂપે ફરે છે તે સુધારકો દેવતા જુની વાતોની શંકા કરી પણ સમજ
છે, તેનું સમાધાન, તપ પકારના આગે, શ્રીશંકર સ્વામીનું જ્ઞાનચરીત્ર અને
સમીક્ષા, સપ્તભંગીનું વર્ણન, ખંડન, મંડન, સાપ્તતથનું સ્વરૂપ, વીગેરે સંકેતો
બળવાનું દેકાણું—નીચે જુઓ.

શ્રી માધવાચાર્ય પ્રણીત. સર્વ દર્શન સંગ્રહ

ધર્મની કિલોસાફીના અપૂર્વ ગ્રંથ.

પ્રો. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી અને મી. મણીશંકર હરજોવીંદ બટ્ટ પી.
ના કરેલા ગુજરાતીમાં તરજુમા, વીવરણ, લાંબા ઉપોદ્ધાત સહીત.

પ્રો. ત્રીભોવનદાસ કં. ગજજર એમ. એ. એ. પ્રસિદ્ધ કરેલો
માર્વાક, યૌજ્ઞ, આદિત (જૈન), રામાનુજ, પૂર્ણપ્રજ્ઞ, નકુલીશ પાશુપત, શૈવ, પ્રમ
ભીજ, રસેશ્વર, ઔલુક્ય, અક્ષપાદ, જમીની, પાણીની, સાંખ્ય અને પાતંજલિ
મળી જુદા જુદા પંદર દર્શનોનું વિસ્તારપૂર્વક સ્વરૂપ.

ગુજરાતી બાપામાં આ ગ્રંથ સર્વોત્તમ છે. દરેક ધર્મનું સ્વસ્થ બાણનું માણસ
માત્રની ફરજ છે.

મૂળ કીંમત રૂ. ૫. ઘટાડેલી રૂ. ૪.

બળવાનું દેકાણું—અમરચંદ પી. પરમાર.

